FERENC FEHÉR-ÁGNES HELLER

DERLEYİP ÇEVİREN: TARIK DEMİRKAN

doğu avrupa devrimleri

cogito

YAPI KREDİ YAYINLARI

DOĞU AVRUPA DEVRİMLERİ

FERENC FEHÉR
ÁGNES HELLER

DOĞU AVRUPA DEVRİMLERİ

Totaliter Toplumlardan Sivil Toplumlara...

DERLEYİP ÇEVİREN:
TARIK DEMİRKAN

YKY

Cogito - 37
ISBN 975-363-449-8

Doğu Avrupa Devrimleri / Ferenc Fehér-Ágnes Heller

Derleyen ve Çeviren: Tanık Demirkan

1. baskı: 2000 adet, İstanbul, Aralık 1995

Yayına Hazırlayan: Ömer Çendeoğlu
Tasarım: Mehmet Ulusel
Ofset Hazırlık: Nahide Dikel
Yayın Koordinatörü: Aslıhan Dinç
Baskı: Şefik Matbaası

© Yapı Kredi Yayınları Ltd. Şti., 1995
Türkçe çevirinin tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Yayınları Ltd. Şti.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi, No: 285 Beyoğlu 80050 İstanbul
Telefon: (0-212) 293 08 24 Faks: (0-212) 293 07 23

İÇİNDEKİLER

Sunuş • 9

Seksenli Yıllarda Doğu Avrupa • 13

Komünizmin Sonu • 33

Komünizmin Ardından • 49

Kapitalizm mi, Demokrasinin Zaferi mi? • 67

Orta ve Doğu Avrupa'da Güneşin Altında
Yeni Bir Şey Var mı? • 85

Marksizmin Politik Yas İlanı • 103

Çok Kültürlülük • 117

Avrupa'nın İkinci Rönesansı • 131

Avrupa'nın Değişik Yüzleri • 145

Derlemede temel alınan eserler: *Jalta Után–Kelet Európa hosszú forradalma Jalta ellen* (Yalta'nın Ardından –Doğu Avrupa'nın Yalta'ya Karşı Uzun Süren Devrimi), Kossuth Yayınevi, 1990, Budapeşte.

Kelet–Európa "Dicsöséges Forradalmai (Doğu-Avrupa'nın "Şanlı" Devrimleri), T-Twins Yayınları, 1992, Budapeşte.

sunuş

Bazı araştırmacılar XX. yüzyılın –siyasi anlamda– insanlık tarihinin en kısa yüzyılı olduğunu öne sürerler: Birinci Dünya Savaşı'yla başlayan, uluslararası ilişkilerin *Soğuk Savaş*'ın donduruculuğunda bir dünya elitinin halklar üzerinde oynadığı zorlu ve acımasız bir satranç müsabakasına indirgenmesiyle süren ve ardında türlü acılar, bilenmiş kinler, biriken nefretler, bir türlü inmeyen intikam duyguları ve sorunlar yumağı bırakarak 1989 Doğu Avrupa devrimleriyle sona eren ilginç bir yüzyıldır bu.

XX. yüzyılın sonu aynı zamanda iki merkezli dünyanın ve *Soğuk Savaş*'ın da sonudur; yeni başlayan *Sıcak Barış* artık yirminci yüzyılın değil, insanlık tarihinin sonu nereye varacağı bugünden kestirilemeyen yeni bir sayfasının hikâyesi olacaktır.

XX. yüzyılın başları Almanya'nın, ortaları Birleşik Amerika ve Sovyetler Birliği'nin, sonları Uzak Asya ve Batı Avrupa'nın yıldızının parladığı dönemler olarak görülse de, XX. yüzyılın asıl "gizli kahramanı", deyim yerindeyse "karakter oyuncusu" –her gelişmeye dolaylı ya da doğrudan damgasını vuran bölge– Doğu Avrupa'dır. XX. yüzyılın açılış ve kapanış parantezleri Doğu Avrupa'da konulmuştur; Saraybosna'da veliahta atılan bombayla, sadece bir dünya savaşı başlamakla kalmamış, imparatorlukların yeryüzünden silindiği, dünya haritasının altüst olduğu bir dönem açılmıştır; birincisini gölgede bırakan İkinci Dünya Savaşı'nın kıvılcımının çaktığı mahal yine Doğu Avrupa'dır. Bir türlü yerine oturmayan dengeleriyle, etnik ve siyasi nüfuz bölgeleriyle iştahı kabaran büyük devlerin ilk uzandığı bölgedir burası. Paylaşılamayan, üzerine savaşılan topraklardır.

Ve nihayet, bu çalkantılı yüzyıl yine, bu bölgede derinlerden gelen sarsıntıyla kapanmış, Doğu Avrupa'nın, üzerine zorla giydi-

rilmeye çalışılan tek tip elbiseyi paramparça etmesiyle yeni bir dünyanın ilk cümlesi söylenmiştir. Tarihin ne garip bir cilvesidir ki, Saraybosna'da atılan bombayla başlayan yüzyıl, yine Saraybosna'daki –ama bu kez– yığınsal bombalamalarla kapanış perdesini indirmektedir.

Şimdi Doğu Avrupa dramatik bir adım atarak tarih sahnesine fırlıyor; devlet merkezcilikten, insan merkezli piyasa ekonomisine geçişin yollarını zorluyor; otoriter ve totaliter yönetim sistemlerinden sivil inisiyatiflerin kendi varlıklarını yaşayabilecekleri plüralist yapılara yöneliyor; denenmemiş patikalardan geleceğe çıkışlar arıyor; toplumsal ve ekonomik kurumlaşmasında yeni modeller peşinde koşuyor. Hangi süreçlerin sonucudur bu gelinen nokta?

Doğu Avrupa'nın yaşadığı bu süreç bir yandan tarih içinde hep kendine özgü bir kimliği olan Doğu Avrupa'nın XX. yüzyıl sonlarındaki yeni kimlik arayışı olarak değerlendirilebilir; Batı Avrupa'nın Fransız devrimi ve İngiliz sanayi devrimiyle girdiği süreçte Anglosakson liberalizmi ve kıta Avrupa ülkelerindeki Keynesçi-devletçi ideojilerin harmanlanmasıyla oluşan çağdaş kapitalizm tarihin labirentlerinde dönüp dolaşan Doğu Avrupa ülkelerinde XX. yüzyıl sonlarında gündeme gelebilir mi? Batı'nın refah toplumlarının Doğu Avrupa'daki "yoksul kuzenleri", Heller'in ünlü tanımlamasıyla "modernizasyon sarkacı"nın ileri-geri salınımıyla Batı'nın ulaştığı senteze ulaşabilir mi? Geleneklerin ve tarihsel koşulların farklılığı, "Batı"daki çağdaş kurumların alınıp aynen uygulanmasına izin verir mi? Batı'da ekonomik entegrasyonun ardından oluşan siyasi birlik ortamına dahil olabilmek sadece ekonomik farklılıkların, hayat standartlarındaki asimetrikliklerin ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabilir mi? Doğu Avrupa halklarının 1848 devrimlerinin devamı olarak, ama 150 yıllık bir gecikmeyle yaşadığı "özgürlükçü" devrimler Batı'nın yarattığı "Bütünsel Avrupa"nın çok kültürlülüğünde ikinci bir rönesans yaşanmasını mümkün kılar mı? Bu devrimlerle bütünleşmenin önündeki engeller kalkmış, Avrupa'da evrensel değerler temelinde "Batı" ve "Doğu" sentezinin önü mü açılmıştır? Yoksa, dünyada büyük yankılar uyandırarak ortadan kalkan "Demir Perde"nin yerine şimdi ekonomik, siyasi ve kültürlere "yeni duvarlar"ın inşası kaçınılmaz mıdır?

Yanıt aranması gereken ikinci grup sorular yumağı da XX. yüzyılın en büyük toplumsal deneyi olan sosyalizm üzerindedir: Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan sistemsel çöküş tarihsel anlamda "komünizmin sonu" olarak da değerlendirilebilir mi? Marksizmin tarihsel başarısı ve başarısızlığı nelerdir? Sa-

nayi devrimlerini yaşamamış toplumlarda devletçi modernizasyon hamleleri olarak gündeme gelen sosyalist yapılanma tarihin hangi çıkmaz sokaklarından geri dönmek zorunda kalmıştır? Totaliter–paternalist devlet ve parti modelinin prototipi hangi koşullar içinde şekillenmiştir? Tarihsel determinizm düşüncesinden de güç alan totaliter devletin, ekonomik ve toplumsal süreçlerin derinlerde işleyen mekanizmalarını durdurmaya neden gücü yetmemiştir? İçten içe uzun bir zamandır gerileyen bu sistemin yadsınamaz çöküşü neden ilk olarak açıkça Doğu Avrupa'da gündeme gelmiştir?

Doğu Avrupa'da yaşanan dönüşüm süreçlerinin dünyaca ünlü uzmanları Ferenc Fehér ve Ágnes Heller'in yapıtlarından derlediğimiz dokuz makaleden oluşan bu kitap, işte bu ve benzeri sorulara yanıt arıyor ve bölgede yaşanan sürecin yerel ve evrensel özelliklerini gün ışığına çıkartıyor. Ünlü Lukacs ekolünden gelen bu iki değerli filozofun eserlerine önem kazandıran bir başka ilginç nokta da, yazarların sadece geçmişin analizlerini yapmakla yetinmemeleridir. Geçmişten bugüne uzanan çizginin, yarın neden olabileceği tasvirler, sadece Doğu Avrupa ülkelerini değil, tüm dünyayı etkileyebilecek oluşumlar ortaya çıkarabilir. Yazarların dünyada güçlenen yeni milliyetçilik ve rasizm olgusu karşısındaki öngörüleri, farklı kültürler temelinde yükselen evrensel değerler sentezinin başarısını engelleyebilecek olumsuzluklar üzerine değerlendirmeleri, son derece güncel tartışmalara ışık tutacak düşünsel zenginliğe sahip. Doğu Avrupa'da yaşanan paha biçilmez toplumsal deneyi "Batı"ya tutulan ayna olarak da gören bu iki yazar, buradan çıkarılacak derslerin, tarihsel gelişim içinde bugün artık önü tıkanan Batı tüketim toplumları açısından da son derece yararlı olacağını düşünüyorlar.

1989-1990 yıllarında çok büyük ümitlerle yaşanan Doğu Avrupa devrimlerinin üzerinden bugün 5 yıl geçti. Olumlu ve olumsuz yanlarıyla toplumun tüm dinamiklerini serbest bırakan, bu anlamda en temel özelliği "özgürlükçülük" olan bu devrimlerin yarattığı heyecan geçen zamanla birlikte azalıyor. Hızlı kalkınma, Batı'nın yarattığı değerler ve kurumlar sistemine sancısız entegrasyon ümitleri yerini artık karamsarlığa, bazı ülkelerde sosyal, siyasi ve –hatta– yaşam tarzı anlamında bir entegrasyonun gerçekleşmesi bile çok uzun zaman alacağa benziyor. Özgürlükçü devrimlerin ateşinde başlayan "kimlik arayışı" geleceğe dair umutların azaldığı ortamda bir "kimlik bunalımına" neden olabilir mi? Üzerinde düşünülmesi gereken önemli sorulardan biri de budur.

Tüm bu nedenlerle Fehér - Heller ikilisinin çalışmalarından

derlediğimiz bu yazıların Türkiye düşünce hayatında önemli bir boşluğu dolduracağını, bir başka boyutuyla ülkemizde gündeme gelen "değişim-dönüşüm" sorunları üzerine yeni ve verimli tartışmalar başlatacağını ümit ediyorum.

Kasım 1995
Dr. Tarık Demirkan

Seksenli Yıllarda Doğu Avrupa (*)

Eleştirel düşünen ve olaylara sistemli yaklaşmaya çalışan Doğu Avrupalıların *relevance*, yani, samimi ve "oto-sansür"e tabi tutulmayan konuşmalarında sık sık çok önemli bir soru gündeme gelir: "*bundan sonra* acaba ne olacak?" Daha doğrusu "bundan sonra neyin gelmesi gerekir?" Sıradaki siyasi dedikodular tabii herkes tarafından ilgiyle izleniyor (örneğin, Merkez Komitesi toplantılarında kim ne dedi vb.), ama kısa vadeli ve köklü değişiklikler olasılığı üzerine ümitler giderek azalıyor. Durumu en iyi ifade eden yenilik şu: *bu rejim kesin bir şekilde güvenilirliğini yitirdi*. Bu ifadede dile getirilmek istenen, Sovyetlerin ezici askeri üstünlüğünden kaynaklanan ulusal baskı değil. "Genel olarak" özgürlüğün olmaması da değil kastedilen. Hatta, –daha on yıl öncesine kadar kriz içinde bulunan– Batılı ülkelerle kıyaslandığında hayat standartlarındaki gerilik de değil. Doğu Avrupa'da tüm bunlar "sıradan insanlar" için artık defalarca tekrarlanan ve anlamını yitiren sıradan laflar. "Rejim kesin bir şekilde güvenlilirliğini yitirdi" derken aslında neyin anlaşılması gerektiğini kavrayabilmek için bu bölgede yetmişli yıllarda olup bitenlere bir göz atmak yararlı olacaktır.

Her şeyden önce, "yukarıdan aşağıya doğru uygulanan reformlarla" ilgili olarak ortaya çıkan müthiş hayal kırıklığını hatırlatmak gerek. 1953'te Stalin sadece fiziki anlamda ölmüştü. Siyasi olarak sahneden uzaklaşması 1956'da SBKP XX. Kongresi'nin "gizli oturumunda" ve Budapeşte ayaklanmasında, sokaklarda gerçekleşti. Benzer bir şekilde –en azından "yukarıdan aşağıya doğru uygulanan" reformlarlara ilgili ümit ve beklentilerle bağlantılı olarak– Kruşçevizm de, 1964'ün Ekim ayında genel sekretere karşı düzenlenen darbenin hemen ardından ortadan kalkmadı. Kruşçevizmin yı-

(*) Bu makale 1979'da yazılmıştır.

kılışı daha sonra, 1968'de yönetiminde Kruşçevistlerin bulunduğu Çekoslovakya'nın istilasıyla gerçekleşti. Bugünkü Leninist muhalefetin (Bahro ve Medvegyev) "daireyi dikörtgene dönüştürmek uğruna" verdikleri cesur (ki bu sıfat da tartışmalıdır) mücadele de aslında ideolojisiyle ve tamamen dönemini doldurmuş tanımlama ve açıklamalarıyla bugün de kruşçevizmi temsil etmektedir. "Muhalif Leninistler" sadece tutucu değil, bunun da ötesinde gereksizler de; üzerine çok söz edilen "sıradan insanlar" onlar olmadan da olup bitenlere dair gerekli dersleri çıkarabiliyorlar. 1970'te polislerin ateş açarak kovaladığı Polonya işçileri, içine düştükleri ümitsiz duruma rağmen, Sovyet müdahalesine ramak kala, nerede eylemlerine son vermeleri gerektiğini gayet iyi biliyorlardı. İşçiler 1968'de Çekoslovakya'da olup bitenlerden çok şey öğrenmişlerdi. Ateşe ateşle karşılık verebilirlerdi, ama esneklikten tamamen uzak ve reforme edilemeyeceği açık olan bir sistemin değiştirilemeyeceğini gayet iyi kavramışlardı. Biz "toplumsal adaleti" savunuyor değiliz, tezlerimiz sadece *pragmatist* ve *sınırlı* olarak tanımlanabilir, ama bu tezler gerçek toplumsal dönüşümleri hedeflemektedirler. Biz sadece (altmışlı yıllarda kendimizin de savunduğu) şu tür diyalektik hayallere karşı sesimizi yükseltmek istiyoruz: biz her şeyi değiştirebiliriz ve bu arada her şey –en azından siyasi anlamda– değişmeden kalabilir.

İkinci olarak; yetmişli yılların bir diğer özelliği de –her ne kadar inanılmaz gibi görülse de– bu yıllar süresince muhalefetin Doğu Avrupa'da toplumsal hayatın yapısal bir parçası haline dönüşmüş olmasıdır. Tabi muhalefetin gücü ülkeden ülkeye farklıydı. Her tarafta baskı altında tutuluyor ve toplumsal çatışmalarda önemli ölçüde yönlendirici güç rolü oynayamıyor. Ama aslında muhalefet hareketleri halkını katletmeyen (Hitlerci ve Stalinci olmayan) diktatörlüklerde de böyle umutsuz durumda oldukları için, bu durum aslında muhalefet hareketlerinin önemi azalmıyor. Leninizmi biraz olsun tanıyanların bileceği gibi; bu ülkelerde açık olarak muhalif grupların bulunması bile tahammül edilemez bir olaydır. Bunun da ötesinde ağır toplumsal çatışmalar gündeme geldiğinde –örneğin 1970 ve 1975 yıllarındaki Polonya'da işçi isyanlarında– bu muhelefet "özgür düşüncenin" bereketli toprağı olan aydınları da aşarak yayılma eğilimi gösteriyordu ve bu durum muhalefetin ağırlığını daha da artırıyordu. Ve son olarak, pek yaygın olmayan, ama görüldüğü yerde kovuşturulan, toplanan, yok edilen, ama tekrar ve tekrar boy veren yayın faaliyetleriyle muhalefet halka ulaşmanın yeni yollarını keşfediyordu.

Yetmişli yılların üçüncü önemli özelliği resmi ideolojinin iflası

oldu. Lukacs'ı, Marksist döneminde Kolakowski'yi, Kosik'i, Praxis gurubunu rejimin "dolaylı savunucuları" olarak suçlayanlar aslında haklıydılar. En azından bu şahıslar bu dönemde Marksizmin artık yok olmaya yüz tutan eski resmi akımlarına karşı kültürel yenilik de içeren yüzünü temsil ediyorlardı. Yetmişli yılların yeniliği, bu dönemin atmosferinin, hiyerarşinin üst düzeylerinde o zamana kadar görülmeyen bir pragmatizmin doğmasına neden olması idi. Bu gelişmeyle kıyaslandığında Kruşçev kendi "gulaş komünizmi" tanımlamasıyla çok doktriner kalıyordu. Bugünkü genel sekreter danışmanları artık teknokratlar ve güvenlik uzmanları arasından seçiliyor, yani bu kadrolar Baş Engizisyocu'dan çok elektronik sihirbaz olarak tanımlanabilir. Resmi ideologlar, hele bir de görevleri olan sahte teoriler üretme işini ciddiye de alıyorlarsa, tatsız ve hatta tehlikeli insan tipi oluşturuyorlar. Bunun nedeni basit: maoizmin ardından "ideolojik fanatikler" artık şüpheyle izleniyor: onların heyecanlı faaliyetleri "Çin tipi kargaşalara" neden olabilir ve post-Stalinist hükümetlerin faaliyetlerini garanti altına alan ilkesiz uzlaşmaların önüne doktriner engeller çıkarabilir. Djilas haklıydı; Doğu Avrupa'nın yöneticileri bugün artık kamuoyu önünde "temiz ülkelerimiz" diye adlandırdıkları şeyleri dikkate bile almıyorlar. Açık bir şekilde muhalefetle yüz yüze kalındığında, bir zamanlar kutsal İncil'den farklı yorum getiren görüşlere ders veren kilisenin ihtarlarına benzeyen kovuşturmalar artık eski sertliğini kaybediyor. Ama eğer yine de bu tür kovuşturmalar gündeme gelirse, bu artık 1972-73 yılları Macaristan'ındaki ideolojik temizlik hareketlerinde olduğu gibi, aslında görünen yüzeyin gerisindeki karmaşık siyasi oyunları ortaya çıkarmaya yöneliyor. Öte yandan toplumsal hayatın derinliklerinde giderek bir tür baba katili refleks güçleniyor ; bugün yaşadığımız her türlü sorunun aslında sorumlusu olduğu öne sürülen, geçmişte dini saygınlığa sahip olan atamız yani "Marx öldürülmeli". Bu çarpık heyecan giderek açık bir şekilde aydınlanmaya da karşı olan bir vizyon haline geliyor ve yerel yönetici elitlerin her türlü kültüre muhalefetiyle de pekişiyor. Bu gelişme ideolojik anlamda etkin bir bölge olan Doğu Avrupa'yı sonu belli olmayan bir zaman dilimi için karanlıklara gömüyor.

Dördüncü yeni olgu: sınırlı etkilere sahip olan ve Sovyetlere bağımlı *devlet milliyetçiliğinin* ortaya çıkışıdır. Bu olgu bazı ülkelerde –örneğin Romanya'da– altmışlı yılların ortasında boy verdi ve eski "ulusal komünizmin" daha önceki varyasyonunun yerine geçmek iddiasıyla maddeleşti. "Ulusal komünizmin" tipik örneği Tito idi ve amacı da "Finlandiyalaşmak" uğruna da olsa, gerçek ulusal

bağımsızlığı elde etmekti. Bu modelin en son temsilcisi Dubçek'ti ve onun siyasi kaderi "ulusal komünizm" üzerine kurulan hayallerin son kırıntısını da sildi attı. Sınırlı ve Sovyetler'e bağımlı devlet milliyetçiliğinin yelpazesi oldukça çeşitliydi: bağımlı hükümetlerin sinik ve göstermelik sahte merkezkaççılığından (bunun en tipik örneği Sovyet-Doğu Alman ekonomik ilişkileridir), düşmanca ve açıkca söz dinlemez tavırlardan, "sınırları aşmak"tan çekinmeye kadar uzanan ve bunun birini diğeriyle değiştiren denge siyaseti gibi değişik siyasetlerdi bunlar (bu son tipe örnek olarak Sovyetler Birliği-Romanya ilişkileri gösterilebilir). Sınırlı ve Sovyetlere bağımlı devlet milliyetçiliği –hangi tipi olursa olsun– aslında Sovyet yayılmacılığı döneminde gerçek bağımsızlığın elde edilebileceği gibi bir hayal peşinde koşmuyor. Ama tüm bunlara rağmen bu durum Sovyet hükümetini oldukça sıkıntıya sokuyor ve bu nedenle bu tür her girişim Sovyetler tarafından daha filizlenirken boğulmaya çalışılıyor. (Altmışlı yılların sonunda, Çavuşesku rejiminin benzerini Polonya'da oluşturmasına az kalan moczarizmin ortadan kaldırılmasının nedeni de budur).[1]

Sınırlı ve Sovyetlere bağımlı değişik devlet milliyetçilikleri de toplumsal işlevleri açısından bakıldığında bazı farklılıklar taşırlar. Bazıları kendi milliyetçi imajlarını inşaa ederlerken aslında XX. Kongreden sonraki dönemde de kendi yarı Stalinist faaliyetlerini sürdürebilmeyi amaçlıyorlardı (Gheorghiu-Dej döneminde ortaya çıkan Romanya bölücülüğünün hareket noktası buydu). Ama bu tür tavizsizlik ve uzlaşmalara yanaşmama tavrı bu yönetimleri "tabandan" gelen bazı tepkilerle karşı karşıya bırakabiliyor. Stalinist ve yarı Stalinist rejimler ise yönettikleri kendi halklarıyla yanlız kalmayı pek göze alamazlar. Milliyetçi gruplara doğru yaklaşma bu anlamda her zaman rejimin toplumsal dayanaklarını arttırabilmek ve genişletebilmek için bir araç olarak görülmüştür.[2] Diğer benzer eğilimler –örneğin Moczarizm– daha dar alanlarla sınırlı kalmaktadır. Moczarizmin toplumsal işlevi Armija Krajowa'nın[3] yığınsal olarak rehabilite edilmesiyle, özünde milliyetçi ve anti-semit "kara-

1) General Moczar bir zamanların ünlü direnişçisi–Polonya milliyetçiliğinin ve tavizsiz Sovyet dostu Stalinistçiliğin ilginç bir karışımı– Polonya komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi ve fraksiyon lideri idi. Gierek'in başında bulunduğu parti yönetimi tarafından siyasi olarak yok edildi.

2) Bu rejimler arasında en acımasız ve inatçı olan Arnavutluk Sovyetlere bağımlı devlet milliyetçiliğinin sınırlarını aştı. Varşova Paktı'ndan çıktı –ki bu her dönemde belirleyici sınır- çizgisi olmuştu–. Bu nedenle bu ülke var olan araştırmanın çerçevesinin dışında ayrı bir kategori olarak değerlendirilmeli.

3) Üyelerinin ellili yıllarda kovuşturulduğu daha sonra da geri planda bırakıldığı Vatan Ordusu, II. Dünya Savaşı'nda Polonya'da komünistlerin inisyatifi dışında kurulan direniş örgütüdür.

yüzler" ideolojisini temel alarak, isyankâr aydınlara ve üniversite öğrencilerine karşı milliyetçi yığınları harekete geçirebilmekti. Ama bu devlet milliyetçiliklerinin amaçları ne olursa olsun, bunlardan hiçbiri, "ulusal komünizmin" siyasi reformları hayata geçirmek amacını alıp kendi programına koymadı. Sınırlı devlet milliyetçiliğinin sembolü soyut bir ulus imajının yaratılmasıydı: Dak kültürü temelinde yükselen ve aslında gerçekçi olmayan Büyük Romanya veya "Doğu Alman" halkı ve kültürü çabaları buna örnektir. Son zamanlarda "devlet milliyetçisi" olmayan tek muhafazakâr-liberal rejimin yöneticisi olan Kdar da Macaristan Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Macarların sayısını % 30 aşan bir "Macarlık" kategorisi geliştirdi. Bu doğal olarak özellikle Romanya'da, Çekoslovakya'da, Yugoslavya'da ve Sovyetler Birliği'nde yaşayan ve Macaristan hükümetleri tarafından 30 yıldır Macar olarak değil de, yaşadıkları ülkenin bir vatandaşı olarak kabul edilen Macar azınlıkları kasteden bir söylemdi. Bu mesaj diğer yandan da ülkeleriyle ilişkilerini sürdürmekten kaçınmayan siyasi göçmenlere yöneliyordu. Tabi bu tavır ulusal bağımsızlığı gerçekten talep eden bir tavra eşdeğer değildi, ama sıradan bir göz boyamadan daha ileriydi ve bu anlamda daha tehlikeliydi. Bu tür "ulus yaratma" çabaları –birçok başka örneğin yanı sıra isterik spor şövenizminin dalgalanmasının da açıklamasıdır ve aynı zamanda sürekli bir şekilde kriz yaşayan egemen çevrelerin tipik davranış biçimlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu çevreler hep toplumsal memnuniyetsizliği milliyetçi tepkiler alanına kanalize etmek isterler.(4)

Sınırlı devlet milliyetçiliğinin bir diğer kopmaz parçası da bazı ülkelerin kendi aralarındaki, ve belli durumlarda da bu ülkelerin tümü ve Sovyetler Birliği arasındaki daimi ekonomik çatışmaydı. Sürekli gündemde olan bu tartışmaların ana noktaları şunlardı: COMECON içinde adaletli olduğu söylenemeyen ticari kur hesapları (bunun "ayarlanması" bir türlü sonu gelmeyen bir tartışma doğurdu); Batı'nın ekonomi sistemine entegrasyona ne oranda izin verileceği, ki bu konu tek tek her ülke için sanayide kalkınma stratejisini belirleyici öneme sahipti; hammadde fiyatları (Sovyetler Birliği pratikte tüm ülkelerin hammaddelerini tek başına sağlıyordu); ülkelerin Varşova Paktı'na ne oranda ve ne miktarda maddi destek yapacakları konusu (bölge ülkeleri şu aralar kendilerine düşen payı azaltmak için her çabayı gösteriyorlar) vb. Tüm bunlar bir anlamda

4) Ernst Fischer otobiyografisinde şunları anlatıyor: 1940'ta Hotel Lux'da (Komintern otelinde) Ulbricht'in başkanlığındaki Alman komünistleri coşkuyla "Paris'i aldık!" diye bağırıyorlardı. Çok geçmeden bu tür tepkiler Doğu Avrupa'da "sosyalist yurtseverliğin" kabul görür parçası haline gelecekti.

Sovyet İmparatorluğu'nun egemen çevreleri arasında bir tür "imparatorluk uzlaşmasına" doğru gidildiğini ortaya koyuyor. Doğu Avrupa'da bu yeni bir olgu olarak değerlendirilemez. Aslında Habsburg Monarşisi Prusya'ya karşı uğradığı ağır yenilgiden sonra bu yönteme başvurarak kendi çöküşünü yarım yüzyıl daha ertelemeyi başarmıştı. Eğer şimdi de buna benzer bir uzlaşma gündeme gelirse aslında bu böyle bir sürecin ilk adımı olarak değerlendirilebilir ve bu süreç sonuçta, aynen Habsburg Monarşisi'ndeki uzlaşmanın yarattığı sonuç gibi, bölgedeki küçük ülkelerin hareket imkânlarını daha da küçültecektir. Avusturya İmparatorlu'ğundan farklı olarak, Sovyet İmparatorluğu'nun ulusal merkezi çok güçlü: tarihsel Rusya tüm Doğu Avrupa ülkeleri halkları kadar veya Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan tüm cumhuriyetlerdeki halkların nüfusunun toplamı kadar nüfusa sahip. Bu durum Sovyet İmparatorluğu'nu daha bir güçlü ve cüretkâr yapıyor. Kaldı ki burada söz konusu olan sadece geleneksel muhafazakâr ve otoriter bir sistem değil, totaliter bir sistem. Bu yapı sadece savunma, dışişleri ve mali konularda inisiyatif hakkını merkeze almakla kalmıyor (bazen aynen Habsbur İmparatorluğu'nda olduğu gibi bu hakların kırıntılarını "üye ülkelere" de veriyor).[5] Sovyet liderleri "ulusal güvenlik" ve gizli istihbarat örgütlerini de denetimleri altında tutuyorlar. Öte yandan yöresel ekonomik kalkınma stratejilerinin gündeme gelmesini engellemek için de çaba gösteriyor Sovyetler (bu konuda atılan geri adımlar söz konusu).

Bu olumsuz çizgiler yetmişli yıllarda gündeme gelen tek önemli (ve yeni) gelişime; rejime olan güvenin tamamen yittiğine işaret ediyor (tabi bu sistemin yıkılışının an meselesi olduğu anlamına gelmiyor). Ama yetmişli yıllarda birçok olumlu gelişme de gündeme geldi ve bunları seksenli yılların talihsiz Doğu Avrupa'sını değerlendirirken göz önünde bulundurmak lazım. Her şeyden önce bu on yıl Sovyet yayılmacılığının Yalta çizgisini, Stalin'in fetihlerini aştığı on yıl oldu. Coğrafi konum, nüfus veya hammadde-güç kaynakları açısından bakıldığında yeni fetihler çok kayda değer değil. Özellikle yeni Afrikalı bağlı ülkeler söz konusu.[6] Birkaç Arap ülkesi (özellikle Güney Yemen) giderek büyüyen Sovyet donanması için hayati öneme sahip bölgelere girebilme imkânı tanıyor. Yine birkaç

5) Bu alanda Sovyetlerin onayı olmaksızın kimse önemli bir karar alamaz, bir kararı uygulayamaz. Yerel örgütlerin faaliyetleri KGB danışmanları tarafından yerinde yönlendiriliyor.

6) Bunlar öncelikle eski Portekiz İmparatorluğu'nun kalıntısı olan ülkelerdir. Bunların dışında Etiyopya ve Somali, -Etiyopya ile aralarında sorun çıktığında Soyvetler Mengistu rejimini desteklediler-. Bu gelişmeden bağımsız olarak Brazzavill Kongo'sunu da bu gruba dahil etmek gerekir.

son derece güvenilir müttefik de söz konusu (özellikle Suriye, Libya ve Filistin Kurtuluş Örgütü). Uzak Asya'da Amerika'nın yaşadığı yenilginin ardından ortaya çıkan boşlukta Sovyet etkisi artıyor, ama Vietnam parti örgütü tüm bölge ülkelerini kendine bağlı hale getirmeye çalıştığından, Sovyetlerin bölgedeki etkisi henüz çok istikrarsız ve geçici de olabilir. Bu bölgede Sovyetler birçok iktidar etkeni arasında sadece biri olarak değerlendirilmeli.

Şu saptama genel olarak doğru olsa gerek: yetmişli yıllara kadar hem Doğu ve hem de Batı 1945-47 arası ortaya çıkan durumu "daimi ve değişmez" kabul etmiştir (Doğu Bloku'nun yayılma eğilimine –bk. Kore örneği– veya Nato'nun yıpratma-aşındırma taktiğine rağmen). Sanki son zamanlarda Sovyet yöneticileri yayılmacı politikanın kendileri açısından tehlikeli sonuçları olmadığı gibi bir kanıya sahipler ve bu da anlaşılır bir şekilde iştahlarını kabartıyor. 1956'da Süveyş krizi zamanında Sovyetler Fransa'ya ve İngiltere'ye ültimatom göndermek için ABD'nin iki Batılı ülkeyi desteklemeyeceğinden kesin olarak emin olmak isterken, Küba krizinden hemen tornistan ederken, Amiral Zumvalt'ın anlattıklarına göre, 1973'de Sedat artık yenilginin eşiğine geldiğinde ve Mısır ordusu artık yok olmak üzereyken Sovyet lideri ABD'ye ültimatom göndermekten çekinmiyor ve İsrail'in galibiyetini kösteklemeyi başarıyordu.

İkinci olarak: Batı dünyasındaki zayıflama da çok açık. Bu süreç Vietnam'la birlikte başladı ve –bu olayın yarattığı psikolojik yenilgiden bağımsız olarak– Vietnam kapitalizmin şu an içinde bulunduğu krizin etkenlerinden biri haline geldi. Vietnam savaşının neden olduğu olağanüstü yüklü giderler Amerikan maliye sisteminin dengesini altüst etti. Oysa İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gündeme gelen ekonomik siyasi sistem değişikliğinin ardından tüm Batı dünyasının finans ve kredi sistemi Amerikan finans sistemi temelinde inşa edilmişti. Batı dünyasındaki zayıflamanın ikinci önemli etkeni –Kissenger'in de isabetle saptadığı gibi– Amerika'nın siyasi rejiminde yürütme organı olan başkanlık kurumunun içine düştüğü sürekli krizdir. 1960 yılından bu yana tek bir Amerikan başkanı bile seçim süresini tamamen doldurmadı –ya suikasta kurban gitti, ya görevden alındı, ya da başkanı böylesi bir mevkiye seçim olmadan gelmişti (Ford gibi), ya da öylesine başarısızdı ki, bir sonraki seçimde aday bile omadı (Johnson gibi)– oysa böylesi bir göreve mutlaka seçimle gelinmesi gerekirdi. Haliyle bu durum Batı'nın aldığı kararları paralize ediyordu ve Güney Vietnam'ın çöküşünde de belirleyici rol oynadı.

Üçüncü olarak: burada hatırlatılması gereken bir faktör de, bel-

li anlamda yukarıdaki nedenlerin bir parçası olarak NATO'nun derinleşen krizidir. Son olarak Batı dünyasının yeni düşmanı da çıktı ortaya : İslam fundamentalizmi. Bu yeni güç olağanüstü kaynaklarına dayanarak sanayileşmiş ülkeler üzerinde şimdiye kadar görülmemiş bir şekilde etki gücüne sahip. Konumuz açısından tüm bunlar Batı'nın bir Doğu Avrupa siyaseti olmadığını kanıtlıyor ve biz Macarlar aslında bunu 1956'dan beri biliyoruz.

Bu durum askeri anlamda, sadece Batı dünyası atom silahına sahipken (1949-1950) önemli olabilirdi. O yıllarda bu durumdan yararlanan Yugoslavya olmuştu. Bu ülke, Stalin'in resmen kendilerini mahkûm etmesine ve bunu tüm dünyaya ilan etmesine rağmen yaptırıma uğramaktan kurtulabilmişse, bunun nedeni Sovyetlerin Amerika'nın sahip olduğu atom silahından duydukları korkuydu. Batı, Demir Perde'nin "aralanması" politikasını ilginç bir şekilde, elinde bunu yapabilmek için çok az araç olduğu bir sırada ilan etti. Kore savaşında "berabere kalınması" da bunu gösteriyordu.1956 Macaristan olayları ise başlı başına bir araştırma konusudur. Amerikan Kongresi tarafından mali olaral desteklenen ve herhalde CIA tarafından yönetildiği kesin olan Hür Avrupa Radyosu –bu anlamda resmi ya da yarı resmi Amerikan tavrının sözcüsü konumundaydı– ayaklanmanın taleplerini sistemli bir şekilde aşırı noktalara doğru çekti. Sonunda öyle bir noktaya gelindi ki, İmre Nagy ve tüm sol kesim temsilcileri yetki ve mevkilerinden alındılar. Hür Avrupa Radyosu bunu yaparken bir yandan da –çok açık bir şekilde ifade etmese de– askeri yardım vaatlarında da bulunuyordu. Herkes artık gayet iyi biliyor ki, bu sinik bir oyundan başka birşey değildi ve yardım falan da gelmedi. Helsinki anlaşması ve Moskova Olimpiyatları'nın başarılı olamayan boykotu da açık bir şekilde gösterdi ki, soğuk savaş süreçlerinin yeniden canlanmasının önüne geçmek isteyen Batılı devletler böylesi işbirliği gereken konuların bile üstesinden gelemiyorlar. Bu durumun ülkelerinin özgürlükleri için savaşan taraflara bir yararı olmadığı açık, ama hiç olmazsa şu ders çıkarılabilir; özgürlükleri için mücadele verenler sadece kendi güçlerine dayanabilirler.

Üçüncü olarak; Sovyetler Birliği Avrupa'da kendine tek rakip olarak gördüğü Euro-komünizmden korkuyor –bu hareket ise İspanya Komünist Partisinin zayıflaması ve Fransa Komünist Partisinin (beklenen) ihaneti sonucu ansızın karaya oturdu–. Euro-komünizmin Sovyetlerin Doğu Avrupa'daki çıkarlarını ne oranda tehdit ettiği konusunda temkinli davranmak gerek. Doğu Avrupa'daki muhalefet ve Euro-komünizm arasındaki ilişki hep çıkarcı, sınırlı ve

samimiyetten uzak bir ilişki olmuştur. Her iki taraf da, fazla güvenmediği karşı tarafı, pratikte kendi çıkarlarına hizmet etmeye zorlamaya çalışmıştır. Öte yandan Euro-komünizm bir iktidar etkeni değil, ideolojik etkendir. Doğu Avrupa muhalefetinin bir bölümü kendi varoluşunun hiç olmazsa terminolojisini Euro-komünizmden ödünç almıştır ve Euro-komünizmin tamamen mahkûm edilmesinin ardından –aslında buna henüz Moskova da hazır değil– mahkûm olmaktan kendi de kurtulamayacaktır. Öte yandan Euro komünistlerin Moskova'nın lisanıyla konuşmaya başlamasıyla birlikte (Fransız komünist basının Afganistan'la ilgili trajik demogojisi gibi) bu görece ilerici işlevleri de yok olup gitmektedir.

Koşulların böylesi birlikteliği içinde Doğu Avrupa'da seksenli yıllarda ne beklenebilir? Her şeyden önce, siyasi gelişmelerin aşmayacağı çerçevenin sınırlarını saptamakta yarar var. Bunlardan ilki: Stalinizme kesin geri dönüştür. Kruşçev ve ardından gelen liderlerle Sovyet yönetimi sanırız Stalinist "yukarıdan yönlendirilen devrimler" dönemini aşmıştır. Yönetim bu tür yukarıdan gelen devrimlerin olmadığı ortamda kendini çok daha güvencede hissediyor. Kitlesel terörü mümkün kılan tek araç olan örgüte gelince; bu tür yarı askeri hayat tarzını tüm ülkeye, daha da önemlisi kendine dayatabilecek güçte ve kararlılıkta değil artık. Bir diğer imkânsız görünen durum da herhangi bir ülkenin Varşova Paktı'ndan ayrılmasına izin verilmesi olasılığıdır. Prag Baharı'ndan bu yana bu konudaki en küçük belirtiler bile şüpheyle ve dikkatle izleniyor. Son olarak, Sovyet sisteminin kendi iç çöküşü de kesinlikle imkânsız. Bu sınırlar içinde bölgedeki önemli siyasi değişiklikler aşağıdaki çatışmalar temelinde yükselecek:

İlk olarak: Küreselleşen Sovyet emperyalizmi Doğu Avrupa ekonomik ve toplumsal hayatına çatışmalı bir şekilde etki yapıyor. Sovyet yönetimi kuşkusuz kendi yüklerinin bir kısmını bağlı ülkelere devretmeye çalışıyor ve bunu yaparken –bu ülkelerin ekonomi tarihlerinde ilk kez– ihraç ettiği hammaddelere "siyasi" koşullarda değil, dünya piyasalarındaki duruma göre fiyat biçiyor. Bu durum Doğu Avrupa ülkeleri yöneticilerini tabii ki sinirlendiriyor; efendilerinin hassaslığının sınırlarını aşmamak kaydıyla, ama yine de seslerini yükselterek "kardeş ülkelerin" aralarındaki ilişkinin "kardeşlik ilkeleri" temelinde yükselmesi gerektiğini, yani fiyatların ekonomik koşulların belirlediği ortamda değil, siyasi olarak belirlenmesinin doğru olacağını vurguluyorlar.

Gelecekte ortaya çıkabilecek ikinci çatışma bazı "sınırlı devlet milliyetçiliği" ve Sovyet askeri-diplomatik tekeli arasında olabilir.

Gelen haberlere göre bölgede Sovyetlerin şövenizmine, küstahlığına ve tartışmasız önceliğine karşı gelişen bir tavır ve kıskançlık söz konusu. Doğu Avrupa sivil ve askeri çevreleri, askeri yönetimden, siyasi ve diplomatik anahtar mevkilerden pay istiyorlar ve çok önemli konularda alınan kararlardan *ex post facto* haberdar olmayı kabul etmeyeceklerini açıkça hissettiriyorlar (bunun tipik örneği Afganistan olayında görülmüştür). Kısa bir süre için İran'ın Amerikan stratejisi çerçevesinde oynadığı role benzer, atom silahına da sahip olan bölgesel büyük güç rolü, Doğu Alman, Polonya veya Bulgaristan askeri ve siyasi çevrelerine çok cazip geliyor. Bu düşünce Sovyet yönetimi tarafından ise kesinlikle kabul görmeyeceğe benziyor, çünkü Sovyet yönetimi müttefiklerini güvenilir bulmuyor.

Üçüncü problem: Sovyet yönetiminde gündeme gelmesi kaçınılmaz olan değişikliklerdir. Önümüzdeki on yıl boyunca sadece Brejnev bu dünyadan uzaklaşmakla kalmayacak, aynı zamanda Polit Büronun çoğunluğu ve Merkez Komitesinin de önemli bir kısmı aktif siyaset sahnesini terketmek zorunda kalacak. Sovyetler'in yönetici organları fazla bürokrat oldukları kadar aynı zamanda fazla yaşlılar da. Her ülkede yaşlanmanın zorunlu olarak getirdiği baskı sonucu, yönetimin değişmesi gençleşmesi her ne kadar doğal ve normal bir olaysa da, iş bu kadar basit değil. Bu olay, siyaset sahnesinde olup bitenlerin görünüşte siyasetçiler tarafından değil de seçmenlerin kolektif inisiyatifi tarafından belirlendiği liberal batı kapitalizminde de böyle kolay olmuyor. Sovyetler Birliği'nde ise çok daha zorlu koşulları var. Her şeyden önce Sovyetler'de siyaset görünüşte anonimdir ve genel kabul gören siyasi çizgiden uzaklaşmak da prim yapmaz (özellikle bu farklılaşmalar kişilerin adıyla özdeşleşiyorsa). Kim kazanırsa kazansın, siyasi rekabet sonuçta gözlemci için sır kalıyor. Sonuç olarak galip çıkan taraf, kamuoyunda ani çıkışlarla kendi imajını yaratıyor.

Eğer Sovyetler Birliği'nde bu tür değişiklikler gündeme gelirse bu her kesimi etkileyecek ve genel bir kaos yaratacaktır. Deneyimli parti kadroları ansızın ayaklarının altındaki zeminin kaydığını hissedecekler, içine düştükleri zor durumdan kurtulma konusundaki reflekslerini kaybedecekler ve bazen düzeltilemez hatalar işleyeceklerdir.[7] Bundan daha da önemli olan bir diğer etken de, galip olan tarafın pozisyonlarının başlarda çok zayıf olmasıdır. Bu dönemde yönetici diğerlerinden beklediği sadakata sahip olamıyor. Bu ne-

7) Bu konudaki en önemli örneklerden biri Kádár'ın konuşmasıdır. Macaristan lideri bu konuşmasında –hakkaniyet uzaklaşma konusunda duyduğu kaygıları dile getirerek– görevden alınan Kruşçev'i savunmuştu. Soyvetler unutmadılar: bu adım sekiz yıl sonra az kalsın Kádár'ın siyasi kariyerine mal olacaktı.

denle elle tutulur somut başarılara korkunç ihtiyaç duyacaktır bu ise iç barış ve genel dünya siyasi dengeleri açısından doğrudan bir tehdit haline de dönüşebilir.

Üçüncü olarak: Büyük bir ihtimalle yeni Sovyet yöneticilerinin seçiminde Doğu Avrupa ülkelerinin yöneticileri şimdiye kadarkinden daha fazla yetkiye sahip olabilecekler. Daha doğrusu, daha gerçekçi bir tanımlamayla; bu süreçte bazı Doğu Avrupa liderlerinin belli etkisi olacak.[8] Çok büyük bir ihtimalle Brejnev'in sahip olduğu pozisyonları ele geçirmek isteyen kişilerin hepsi, Sovyetlerde prenslik sisteminin yasal kurumsallaşması oluşmadığından, miras kavgasında Macar, Doğu Alman, Bulgar, Polonya lobilerini kullanmaya çalışacaklardır.[9] Dördüncü ve son olarak; Sovyet yöneticilerinin olası değişmesi sadece olumsuz gelişmeler yaratacaktır gibi bir yanılgıya da düşmemek lazım. Yeni yönetimin yaş ortalaması yine de 60'ın altında olmayacak (çünkü bu tür "devrimci" toplumlarda insanın biraz da olsa siyasi bir ağırlığının olabilmesi için yaşlılar topluluğunun merdivenlerinde oldukça yükseğe tırmanmış olması gerekmektedir). Ama bu siyasetçiler hiç olmazsa, yirmili otuzlu yıllarını yaşayan, ideolojik kaygıları ve "kahramanca" iş yapmak düşünceleri olmayan kuşaklardan çıkacak. Bu kuşakların hayatında ise savaş yıllarının anıları ve hemen savaş sonrasının "yumuşak" rejiminin ortamı belirleyici öneme sahip. Sovyet siyasetinde, Marksizm Leninizmde bir insanın ne kadar az ilkesi varsa o kadar iyidir. Bu nedenle yeni yönetici kuşak bir taraftan Sovyet İmparatorluğu'nun entegrasyonunu korumayı ve hatta bunu büyütmeyi düşünüyor olsa da, belki bazı "açılmalara" da yatkın olacak.

Dördüncü tip çatışma bağlı ülkelerdeki milliyetçiler arasında gündeme geleceğe benziyor. Bu yeni sayılabilecek çatışmanın ilk işaretleri yetmişli yıllarda Romanya ve Macaristan arasında hissedildi. Macar hükümeti değişik nedenlerle geleneksel olarak, neredeyse hastalık derecesinde anti-milliyetçi bir tavır sergiliyor, halkın kesinlikle anlaşılabilir tepkilerini gözardı ediyor (örneğin Macaristan sınırlarının hemen ötesindeki Macar azınlığın yararına adımlar atmak) ve tavırsız kalmakta ısrar ediyordu. Kádár hükümeti Romanya'ya karşı ancak Sovyetlerden emir alınca tavır aldı. Ama Macaristan'daki bazı çıkar çevrelerinin baskısıyla Kádár yönetimi öyle

8) Brejnev ve Kosigin görevi kazanmalarının hemen ardından daha konumları Soyvet ölçülerinde bile çok sallantılı olarak değerlendirilirken, pozisyonlarını *ex post facto* sağlamlaştırmak için Gomulka'dan yararlanmışlardı. Polonya lideri onların isteği üzerine yalan söylemiş, Kruşçev'in siyasetten geri çekilme planları üzerine kendine "itirafta bulunduğunu" dile getirmişti

9) Bu süreçte herhalde Romenlere başvurulmayacak. Hatta Çekler de devre dışı kalacaklar, çünkü Çek hükümeti Ruslar tarafından bile "Quisling hükümeti" olarak değerlendiriliyor.

bir ulusal çatışma ortamına sürüklendi ki, eğer bu süreç Sovyetlerin denetiminden çıkarsa Sovyet siyasetinin en kutsal ve en dokunulmaz sayılan maddesi olan ve İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan sınırların değişmezliği ilkesini tehlikeye sokabilir. Sovyet egemenliğinin başladığı tarihten bu yana Doğu Avrupa'da böylesi bir çatışma gündeme gelmedi. Daha önce de bazı ülkeler bir diğer ülkeye karşı "sözcü" durumuna gelmişler veya bu rolü gönüllü olarak üstlenmişlerdi, (örneğin 1948-49'da Tito'ya karşı Macaristan, veya 1968 başlarında Dubçek'e karşı Doğu Almanya) ama sataşmaların üslubu, düzeyi, süresi, yoğunluğu ve başlangıç bitiş tarihleri Moskova'dan dikte edilirdi. Bu tür çatışmaların bağlı ülkelerin kendi aralarındaki ilişkilerde ulaşacağı boyutları tahmin edebilmek imkânsız. Her ne kadar özenle dikkatlerden kaçırılmaya çalışılsa da, birçok gelişme, Polonya ve Ukrayna milliyetçiliği arasında gerilim olduğuna, giderek büyüyen Doğu Alman kibirliliğinin "kardeş ülkeler" arasında kolektif tepkiyle karşılandığına, Polonya ve Almanya arasında çelişki olduğuna, Romanya ve Bulgaristan arasında bazı sınır sorunlarının boy gösterdiğine işaret ediyor. Bu çatışmalar Sovyet yönetimi için önemli ve sürekli huzursuzluk kaynağı oluşturuyor. Hangi ülkeye avantaj tanırlarsa tanısınlar, diğer ülkedeki kendi çıkarlarını tehlikeye sokuyorlar. Oysa birinci amaç, bu çıkarların sürekli göz önünde bulundurulması ve olası bir doğrudan, özellikle de askeri müdahaleden sürekli kaçınılmasıdır. Ama öte yandan bakıldığında, "böl ve yönet" ilkesi uyarınca bu tür çelişkiler Sovyet yönetiminin çıkarlarına da hizmet ediyor, çünkü onlar konfederasyon yönünde olabilecek çok küçük de olsa bir gelişmeyi kendileri için büyük bir tehdit sayıyorlar.

Olası çatışmaların bir diğer gurubu, Sovyet ekonomisinin kademeli olarak extensif dönemden intensif döneme doğru geçmesinden kaynaklanıyor. Bu gelişme teorik olarak bakıldığında olumlu sonuçlara neden olabilir. Sovyetler Birliği bölgenin en büyük ekonomik gücü olduğundan ve potansiyel olarak dünyanın en büyük buğday üreticisi konumunda bulunduğundan intensif yöntemlerin uygulanmaya başlanması Sovyet ekonomisinde ve bölge ülkeleri üzerinde olumlu gelişmeler yaratacaktır. Ama –burada sıralanması çok uzun bazı nedenlerden ötürü– Sovyet ekonomisinde intensif döneme geçiş süreci çok gerekli olmasına rağmen çok da imkânsız gibi görünüyor.[10] Kaldı ki rasyonelleşmeye yönelik tedbirlerin çoğunluğu Doğu Avrupa ülkelerinin zararına işleyecektir. Bu çatışma-

10) Bu konu Antonio Carlo tarafından "The Crisis of Bureaucratic Collektivism" başlıklı makalede mükemmel bir şekilde işleniyor. *Telos*, sayı 43 (Yaz, 1980).

dan önce, ekonomi stratejilerinin ve bunların birbirine etkisinin tüm bölgede değişmesi gündeme gelecektir. Daha 1956'da Polonya ve Macaristan isyanı sırasında Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa ülkelerini sömürüp sömürmediği konusu gündeme gelmişti. Bu konuya en iyi cevabı Sartre vermişti; Doğu Avrupa'da karşılıklı olarak avantajsız ekonomiler sistemine işaret etmiş, bu sistem içinde zor kullanmanın ve güçlü taraf olan Sovyetler Birliği'nin siyasi çıkarlarının egemen olduğunu vurgulamıştı.[11] Bu durum yavaş yavaş değişiyor, ama bu değişme "Amerikan" değil, "Prusya" modeli uyarınca oluyor. Sovyet yönetimi hayal peşinde koşuyor: toplumu ekonomik olarak rasyonalize etmeyi düşünüyor, ama bunu yaparken toplumun tüm kurum ve birimleriyle rasyonalize edilmesini engelleyebileceklerini sanıyorlar. Bu liderler, Rus süngülerine ve KGB'nin her tarafta cirit atan muhbirlerine dayanarak Amerikan ekonomisinin verimliliğine ulaşmaya çalışıyorlar.

Ne oranda gerçekleştirilebileceği ayrı mesele, ama şu söylenebilir ki, bu politika sadece Rusya'nın çıkarına olan hedeflere yöneliyor, alttan alta kızışan ve kaçınılmaz olan bir çatışmayı yeşertiyor: bu çatışma sadece "halkla" değil, Doğu Avrupa'nın komünist hükümetleriyle de gündeme gelecek. Bu sözü geçen hükümetler de rasyonalleşme sürecini yaşıyorlar. Doğu Avrupa'da yönetimlerde olan bu gruplar, –özellikle de ulusal teknokratlar– sanayinin geliştirilmesine yönelik Sovyet modelinin kelimenin tam anlamıyla ülkelerine dayatıldığını ve Sovyetler'in talepleri nedeniyle ikinci dünya savaşı sonrası dönemde Batı'yla ekonomik işbirliğine giremediklerinden ve bunun meyvelerini toplayamadıklarından haklı olarak yakınıyorlar.[12] Bunun karşılığında Sovyetler Birliği bu ülkelere "politik olarak saptanan fiyatlar" üzerinden istedikleri miktarda hammadde sağlamıştı. Eğer bu yapı Sovyetler Birliği tarafından ve bağlı ülkelerin çıkarı dikkate alınmadan tek taraflı olarak değiştirilecek olursa, sistem herhalde çökmekten kurtulamayacaktır. Doğu Avrupa hükümetleri, Sovyetler Birliği'nin ekonomik realiteleri tek taraflı dikkate alması nedeniyle sürekli kötüleşen ekonomik ortamdan ötürü yaklaşan "karşı devrim" felaketine işaret ederek Sovyetler Birliği'e şantaj yapıyorlar. Aslında Sovyetler Birliği ve Romanya arasında iç çatışma ortamı yaşanmaya başladı bile. Bu durum Doğu Avrupa'nın konumunu güçlendiriyor; çünkü Sovyetler Birliği kısa vadeli ekonomik "enjeksiyonları" yapabilecek güçte, hatta Küba gibi kü-

11) Bk. Jean Paul Sartre; "Czechoslovakia. The Socializm That Came in from the Cold", *Between Existentialism and Marxism*, (New York 1974) s. 84-117.

12) Bu her şeyden önce Çekoslavakya için geçerli. Bu ülke 1945'de güçlü ve zarar görmemiş ağır sanayisi olan Avrupa'daki tek ülkeydi.

çük birimleri daimi olarak yaşatacak imkânlara da sahip, ama hem kendi ülkesinde rasyonalleşmeyi sağlayacak ve hem de bu sürece paralel olarak Doğu Avrupa ülkeleri vatandaşları için –savaştan 35 yıl sonra– bu ülkenin vatandaşlarının talep ettiği neredeyse Batı standartlarını mümkün kılacak güce sahip değil. Son olarak da; bazı ülkelerde seksenli yıllar süresince açık toplumsal çatışmalar gündeme geleceğe benziyor ve bu da bu ülkelerde bir tür siyasi çoğulculuğu mümkün kılabilir. Her ne kadar Tito'nun ölümünden bu yana bu patlama Yugoslavya'da bekleniyorsa da, biz kendi açınızdan bu imtiyazlı ülkenin Polonya olacağından eminiz: Polonya tekrar dünya tarihi düzeyinde önemli bir ülke olacak, patlayacak olan fırtınanın merkezi haline gelecek.

Sıralanan etkenlerden hiçbiri konunun uzmanları için ve hatta periyodik yayınlardan bilgi sahibi olan kişiler için bile yeni olma özelliği taşımıyor. Önemli olan tüm bunların birlikte gündeme gelmesidir. Her şeyden önce: 33 milyonluk bir Polonya, Avrupa için büyük bir ulus sayılır ve bu devlet 300 000 kişilik orduya sahiptir. Sovyetler Birliği ordusunun Avrupa'da eşinin bulunmadığı doğrudur, ama buna rağmen Polonya ordusunun isyan etmesi halinde, 1956 Macaristan veya 1968 Çekoslovakya müdahalesine benzer sınırlı bir "askeri müdahale" ihtimali gündeme gelemez. İkinci olarak: Polonya sadece topumsal hoşnutsuzluğun en kesin ve kararlı şekilde gündeme geldiği bir ülke değil, bunun da ötesinde, bu hoşnutsuzluğun aydınları artık aştığı bir ülkedir de. Bu ülkede işçi sınıfı artık harekete geçmiştir. Bu görünüş XIX. yüzyıl sonlarının, XX. yüzyıl başlarının sosyalist devrimler vizyonuna, en azından tasavvur edilen proleter devriminin başlangıcına müthiş benzemektedir. Bu noktada Polonyalı işçiler daha doğrudan demokrasi ya da politik plüralizm hedefleri doğrultusunda değil, XIX. yüzyılın çok daha sınırlı hedefleri olan, ve "sosyalist kurtuluş" uğruna kaybettikleri özgür sendika kurma hakkı uğruna mücadele veriyorlar. Üçüncü olarak; yarı meşru muhalefet kurumlarının dışında ülke çapında örgütlü olan bir güç var. Bu katolik kilisedir. Bu kurum çok kararlı ve Doğu Avrupa'daki emsalleriyle karşılaştırılamayacak kadar insanlar üzerinde etkili olsa da, zamanından önce muhalif işlev üstlenmeyecek kadar da bilge davranmasını biliyor. Bu nedenle bu kurum sistemin bir parçası haline gelmedi ve muzaam düşünsel ve siyasi potansiyelleri kontrolünde tutuyor.[13] Papa'nın Polonya asıllı

13) Bir defasında –1956'da– hakem rolünü üstlenmişti: Kardinal Wyszynski yaptığı bir açıklamada şu noktalardaki görüşünü ilan etmişti: Gomulka'nın "ulusal komünizminin" halk tarafından da kabul edilmesi için hangi noktaya kadar ilerlemesi lazımdır ve Sovyetler tarafından reddedilmemesi için hangi noktada durması gerekmektedir.

olması ve Gomulka'dan sonraki on yıllık dönemin sorunlarının Polonya katolik kilisesinin toplumsal hayat içindeki prestijini son derece arttırması, bu kurumu Polonya'da önümüzdeki dönemde gündeme gelecek olan iktidar kavgasının en önemli faktörü haline getiriyor. Ayrıca aydınlar muhalefeti –birçok Doğu Avrupa ülkesindeki aydın hareketlerindeki "fraksiyoner bölünmelerden" uzak kalmayı başararak– ulusal nitelikteki sorunlarda ve özellikle de Polonya toplumsal direniş hareketinin önde gelen kesimi olan sanayi işçilerinin sözcüsü haline geldi.

Böylece, Doğu Avrupa muhalif hareketler tarihinde ilk kez, tarafsız, hatta açık bir şekilde muhalif aydınlar, sanayi işçileri arasına kök salmış oldular ve bu aydınlar sanayi işçilerinin koruyucu kanatları altında faaliyet gösterebiliyorlar. Eğer gizli polis bu aydınlara karşı çok fazla ileri giderse, genel bir politik grev tehlikesini göze almak zorunda. İşçiler ise birden fazla lisan konuşan, bağlantıları çok sağlam olan, temsil yeteneğine sahip ve yurtdışındaki basınla canlı ilişkiler sürdüren, böylece her gelişmeyi hemen yurtdışında yayınlama fırsatı bulan bir kesimle ilişki kurmuş oldu. Son olarak da; Polonya'da bir ayaklanma olması halinde Sovyetlerin askeri tedbirlere başvurmakdan başka çaresi kalmayacak. Polonyalılar genellikle geleneksel olarak Ruslardan nefret eden şovenist insanlar. Ortaya koydukları direniş hareketinin güçlülüğü ise tarih boyunca efsanelere konu olmuştur. Öte yandan olayın ekonomik boyutunu da ele alacak olursak; 33 milyon Polonya vatandaşı refah toplumu, ya da en azından kabul edilebilecek bir düzeyde Batı standardı talep ediyor ve buna karşın Rusların sunabildiği alternatif gülünç olmaktan öteye geçemiyor.

Yukarıdaki genel değerlendirme belki olayın ciddiliğini yeteri kadar hissettirecek kadar dramatik değil. Ama şurası bir gerçek ki, bu yüzyılda Doğu Avrupa'yı nasıl bir kaderin beklediği, aslında bu cephede belli olacak. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dünya tarihini yakından takip edenlerin bileceği gibi, 1944-45'te birçok konu henüz sonuca bağlanmamışken ve büyük devletler arasında bir anlaşmaya varılamamışken (Finlandiya ve hatta Macaristan, Avusturya, Çekoslovakya) ve Sovyet ordusu da çok bitkinken bile Stalin tek bir amaca ulaşabilmek, yani Polonya üzerindeki denetimi eline geçirebilmek için bir savaştan bile çekinmeyeceğini ifade etmiştir. Lublin komisyonu karşısında takındığı kaba tavır bile Polonya'ya verdiği önemi hissettirmesi açısından önemlidir. ("Lublin Komitesi Polonya'nın Moskova tarafından atanan hükümeti idi. Daha savaş sürerken bu komite küçük bir komünist gurubu "Polonya halkının

tek yasal temsilcisi" olarak atamıştı). Daha sonra da hiçbir Sovyet hükümetinin bu konudaki tavrı değişmedi. Bu dönemde Polonya eski Batılı müttefiklerinden de destek alamıyordu. Bu durumda mantıki olarak tek bir olasılık kalıyordu gündemde; eğer ayaklanan halk hareketi sosyalist rejimi tehlikeye düşürürse veya Varşova Antlaşması'ndan Polonya'nın ayrılması gündeme gelirse, Sovyetler Birliği bu süreci frenlemek için elinden gelen her şeyi yapacaktır. Bu Polonya'da büyük kentlerin yıkılmasını, kitlesel göçleri, infazları, askeri ve polis güçlerinin baskısını ve olağanüstü hal ilanını gündeme getirebilir. Eğer neo Stalinizmin böylesi yeni kabarışı söz konusu olursa, bu Doğu Avrupa'nın en ücra köşesine kadar yankı yapacaktır.

Sonuç olarak doğrudan bir Polonya-Sovyetler Birliği çatışmasına dayanacak olan Polonya iç savaşı Jezsov ve Beriya dönemini tekrar hortlatabilecek tek gelişmedir. Öte yandan Sovyet devlet ve parti örgütü geri dönülemez adımlar atmaktan ve bu süreci hızlandırmaktan en az Polonyalılar kadar çekiniyor. Stalinizmin geri dönüşü ve bunun açabileceği perspektifler Sovyetlere Birliği'nde de tedirginlik yaratıyor. Sovyetler Birliği'nde insanlar bir "Polonya savaşının" sonuçları tahmin edilemez bir süreç başlatabileceğinin de farkındalar. Ayrıca bugün Batı'ya yönelik politikada giderek güçlenen "Münih ruhunun" Polonya'yla ilgili olarak geri dönülmez bir adımın atıldığı anda yok olacağının da herkes bilincinde. Sovyetler "yeni soğuk savaş dönemi" tehlikesini sürekli gündeme getiriyorlar, ama bu dönemin gerçekten ortaya çıkmasını da istemiyorlar. Tek güvencemiz; tarafların taleplerinden vazgeçmek istememelerine rağmen, bu taleplerin cesurluğunun neden olabileceği ağır ve ciddi gelişmelerin farkında olmalarıdır. Bu durum politik çoğulculuğun düzenlenmesi olasılığının işaretini veriyor gibi: yani, hür sendikalar, din ve vicdan özgürlüğü, ekonomide sınırlı özel sektör girişimlerinin arttırılması, hukuk sisteminin siyasi sistemden göreceli de olsa ayrılması (hiç olmazsa siyasi işlerin dışında), özel hukuk alanında şahıslara karşı daha ileri ve yasalar tarafından güvence alına alınan haklar, insanların istihdam zorunluluğundan ve bununla birlikte gelen bazı kısıtlamardan muaf tutulması ve seyahat hakkının verilmesi vb. Bu tür olumlu değişiklikler de herhalde salt Polonya'yla sınırlı kalmayacaktır. Polonya işçi sınıfı ve rejime muhalif Polonya aydınları Doğu Avrupa'nın ilk ve gerçek kurtarıcıları olabilirler. Ama öte yandan tüm bölgeyi kolektif bir felakete de sürükleyebilirler.

Burada son olarak Doğu Avrupa tarihinin seksenli yıllar bo-

yunca keskinleşmesi beklenen üç ikilemi üzerinde durmak istiyoruz: İlk ikilem şu soruyla özetlenebilir: acaba Doğu Avrupa'nın *Finlandiyalaştırılması* mümkün müdür? Batı Avrupalı halklar açısından önemli bir tehlike sayılabilecek olan Finlandiyalaşmak Doğu Avrupa halkları açısından şimdiki durumla kıyaslandığında önemli rahatlama olacaktır. İlginçtir ki, bu konuda en olumsuz yanıt Fin gözlemcilerden geliyor. Finlandiya siyasetçileri Sovyet yönetiminden bazen gerektiğinden de çok aşağılamayla karşı karşıya kaldıklarından, kendi durumlarını, kendilerine özgü, eşi olmayan ve taklit edilmesi zor olan bilgeliklerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşüncesindeler. Oysa Stalin'in –Polonya üzerinde egemenliği kesin ele geçirmenin, hakim olduğu bölgelerin sınırını savaş ganimetlerini çoğaltmak için mümkün olduğu kadar genişletmenin ötesinde– 1945'te Doğu Avrupa üzerine net bir stratejisi daha oluşmamıştı. Daha sonraları iki farklı etkenin birleşmesi nedeniyle karar almak zorunda kaldı: Bunlardan ilki politikti; Stalin Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki çıkarlarının en iyi biçimde sadece komünist partilerin tek başlarına iktidarda olduğu ortamda savunulabileceğini düşünüyordu, yani bu partiler bölge ülkelerinde iktidarlara getirilmeliydiler. Bölgedeki otuz yıllık neredeyse süreki ayaklanma deneylerinin ardından bu düşüncenin pratikteki değeri üzerine tekrar fikir yürütmek gereksiz sanırız. Bir imparatorluğun ayakta tutulup tutulmayacağının sonuçta tek koşulu vardır; imparatorluğun sürdürülmesiyle merkez ülkeye sağlanan yarar, durumun getirdiği zararlardan az mıdır çok mudur? Belirleyici olan bu muhasebedir.

İkinci etken askeri idi ve daha bu düşüncenin doğduğu anda bile modası geçen "piyade stratejisi" üzerinde temelleniyordu. Bu noktada da Finlandiya örneğine dönmek gerekir: Finlandiyanın sınırları tespit edilirken, Leningrad'a karşı olası bir saldırının ilk atağının başarı şansının azaltacak mesafe dikkate alınmıştı. Uzun menzilli roketler çağında böylesi stratejinin ne kadar yarar getireceğini tartışmaya bile gerek yok. Şimdi bu konuda temel olan savunma stratejisinin artık tamamen güncelliğini kaybettiğini ve çok sayıdaki Sovyet askeri birliğinin üslendirilmesinin getirdiği olağanüstü yüksek giderler dikkate alınınca, bağımlı ama sıradan bir işgal edilmiş ülke olmayan, yani "Finlandiyalaştırılmış" tampon ülkelerin varlığının Sovyetler Birliği'nin savunma çıkarlarına bile daha iyi hizmet edeceği tezi hiç de abartma olmasa gerek.

İkinci ikilem şu; acaba muhalif hareketler Batı tipi bir liberal bir kapitalizm kurmak için mi mücadele etmeliler? Bu soru ilk bakışta oldukça alakasız gibi geliyor, çünkü –eğer çok kötümser değilsek

bile,– seksenli yıllarda Sovyet ve egemen ulusal çevrelerin sadece birkaç sınırlı tavizden öteye izin vermeyeceği ortada. Ama toplumsal strateji hiçbir zaman gelecekle üzerine ilgisiz olamaz, çünkü ne kadar boşlukta kalırsa kalsın, bilinmezlik siyaset yapan şahsiyetlerin kısa vadeli çalışmalarına etki yapar. "Finlandiyalaşmadan" bahsederken unutmayalım ki, Finlandiya kapitalist bir ülkedir.

Geçenlerde György Konrad'ın illegal olarak yayımlanan bir araştırması bu soruya yanıt ararken kapitalizmin bu ülkelerde demokratik yollardan geri getirilmesinin mümkün olmadığı sonucuna varıyor. Bunun iki nedeni var: ilk olarak İsaac Deutscher'in tezine göre, böylesi bir restorasyon, daha önce sınırlı bir sanayileşmenin olduğu ve bunun ardından devasa bir sanayi yapısının oluşturulduğu bölgelerde fiziki imkânsızlıktır. Bu tez Sovyetler Birliği için geçerli olabilir, ama aralarında kolayca uluslararası ilişkiler sistemi yaratılabilecek küçük Doğu Avrupa ülkeleri için geçerli olmasa gerek. Bu arada Doğu Avrupa'lı kamu çalışanlarının şizofren düşünce yapısıyla ilgili bir tez daha gündeme geliyor: Bu toplumsal tabaka ideolojik anlamda ateşli bir antikomünist ve antisosyalist toplumsal gücü temsil ediyor –Polonya'da üstüne üstlük bu kesim en tutucu güçleri savunan kilisenin etkisi altında faaliyet gösteriyor–. Ama toplumsal işlevini yerine getirmesi esnasında bu devlet memurları otorite karşısında yer alıyorlar. Kolektif patronun yerine, haklarına sahip çıkan "birey patronun" işleri devralması da işerine gelmiyor. İşte bu "toplumsal istem" 1956'da Macaristan'da işçi konseylerini yaratmıştı.

Restorasyon fiziksel olarak da toplumsal olarak da imkânsız değil, ama önce isyankar ve direngen yönetilen kitlenin, restore edilen liberal kapitalizmin yönetilen kitlesi haline gelebilmesi için uysallaştırılması gerekiyor. "Uysallaştırma" işleminin toplumsal denk düşeni ise demokrasi değil, otoriter tutuculuktur. Bu nedenle Doğu Avrupa'ya demokratik bir gelecek talep eden herkesin özyönetim temelinde yükselen bir toplum biçimi olarak gündeme aldığı sosyalizm perspektifi üzerinde bir kez daha düşünmesi gerekiyor. Ne yazık ki, aktif siyasetle uğraşan katmanlar arasında bununla tam ters bir eğilim gözlemleniyor. Muhalefet güçleri arasında teokratik olmayan radikal tutucuların yeni bir gurubu da artık kendini göstermeye başladı ve bu gurubun gözünde demokrasi en tehlikeli geliş me olarak görülüyor."Sübjektif etken" ve bu etkenin daha önce siyasi olarak "ekolleşmesi" her halde gelecek dönemin sarsıntılarının ana çerçevesini belirleyecek. Bu nedenle muhalefetin içindeki tutucu ve demokratik-sosyalist eğilimlerin çarpışması geleceği önemli ölçüde etkileyeceğe benziyor.

Ve son olarak üçüncü ikilem: Acaba değişik farklı ulusların gündeme getirdiği eylemlerin koordine edilmesi mümkün müdür? Acaba uluslararası bir muhalefet oluşturulabilir mi? Koordine edilen eylemlerin taşıdığı büyük önem ortada. Bilindiği gibi 1956'da Polonya ve Macaristan ayaklanmaları arasında kendiliğinden oluşan uyum her iki harekete de güç vermişti. Yine 1956'da Macar devrimine zaman kazandıran, Polonya'daki "kabarışa" da barışçıl geçiş imkânı veren Sovyetlerin tereddüdünün nedeni de Sovyetlerin dikkatinin iki ayrı ülkeye bölünmüş olmasıydı.

Buna karşın 1968'de Dubçek'in daha önceki Gomulka rejiminden çok daha uzağa gidebilmesi ihtimali de yoktu. Rejime en ılımlı reformist koşullarda bile meşruluk ve istikrar kazandırılamamış olunmasının nedeni Doğu Avrupa'daki "zamanlamaların" bir türlü denk düşmemesidir. Bu, isterik bir şekilde güçlenen Sovyet ve Doğu Alman baskısı karşısında tek engel olan Gomulka rejiminin artık iyice güçten düşmüş olmasıyla da kendini gösteriyordu. Dubçek iktidara geldiğinde reformist Gomulka artık uzaklaşmak üzereydi. Gomulka'nın rejimi yıllardır gerileme ve yıpranma dönemini yaşıyordu ve son darbeyi tam da dubçekizmin güçlendiği günlerde –Mart 1968'deki Varşova gösterisiyle– almıştı. Bu nedenle reformist bir ittifak olasılığına dört elle sarılacak yerde, "uluslararası karşı devrim" tehdidinden dehşete düşerek engizisyoncular arasındaki yerini aldı. Bu Dubçek'in her zaman son derece dikkatli olan koruyucusu K·d·r'ı da zor durumda bıraktı ve o da geri adım attı. Böylece artık Dubçek'in kaderi imzalanmış oluyordu.

Bu tür uluslararası işbirliğinin gerekli olduğunu düşünsek de bunun gerçekten hayata geçirilip geçirilemeyeceği konusunda emin değiliz. Bu noktada Doğu Avrupa üzerine gündeme gelen her türlü konfederasyon planı bir ütopyadan öteye geçemiyor. Kaldı ki, bu imkân dahilinde bile olsa, üç faktör böyle bir gelişmenin karşısındadır. Bunlardan ilki Sovyet liderlerin her zaman konfederasyon ülkülerine kesin bir şekilde karşı çıkmalarıdır. Bunun en iyi örneği 1947'de Tito ve Dimitrof'un olası bir Balkan Konfederasyonu üzerine yayınladıkları ortak deklerasyondur. Bu deklerasyon yayınlandığında Sovyetler o zamana kadar görülmemiş sertlikte bir tepki göstermişlerdir. Burada Stalin'in o dönemde komünizmi "iç çatlakları olmayan bir organizma" olarak göstermek için olağanüstü çaba harcadığını da belirtelim. İkinci engel bölge halklarının birbirinden çok farklı geçmişleridir. Bazılarının geçmişte bağımsız bir devlete bile sahip olmadığı bu halkların bir konfederasyona "sıkıştırılmaları" (Yugoslavya örneğinde olduğu gibi) yöneticiler için son derece

olumsuz koşullar yaratacaktır. Üçüncü olarak, konfederasyon –en ideal koşullarda bile– bürokrasinin iki katına çıkması demektir. Kimseye karşı sorumlu olmayan uluslararası bir bürokrasi herhalde düşünülebilecek en olumsuz gelişme olacaktır. Ama konfederasyonun olumsuz yanlarını burada vurguluyorsak, birbirinden ayrı ulusal şövenizmlerin güçlenmesini de –ki gerçekten de en tehlikeli süreçtir– aynı oranda mahkûm etmek gerekiyor. Bu milliyetçi ideolojiler Sovyetlerin "böl ve yönet" amacına hizmet etmektedirler. Bunun klasik örneği Macaristan'da hükümetin suskun onayıyla aydınlar arasında yaygınlaşan ve propagandası yapılan politik düşüncedir: buna göre "Çavuşesku'nun halkı imhaya yönelik politikasından Sovyet askeri müdahalesi bile daha iyidir". Macar etnik azınlık üzerindeki kültürel ve politik baskıların sorumlusunun Romanya hükümeti olduğu doğrudur. Bu olguların açıklanması Doğu Avrupa hükümetlerince engellediğinden, Batı medyası konuya ilgisiz kaldığından, gerçeklerin ortaya çıkarılması muhalefetin görevi oluyor. Ama Romanya ve Macaristan arasındaki ilişkilerde temel sorun olarak bunu görmek ölümcül bir çıkmaz sokaktır ve bu tavrı savunanlar bir gün Romanya'ya karşı yönelen Sovyet askeri müdehalesinin dolaylı ajanları olduklarının farkına varacaklardır. Milliyetçi akımların böylesi güçlenmesi doksanlı yılların tutucu elitlerinin yaratılmasına giden en kestirme yoldur.

Komünizmin Sonu (*)

Herhangi bir şeyin "sonundan" bahsetmek oldukça riskli bir iştir. Çünkü insan bilinci uzak geleceğin bilinmezliğine yaklaşabilmek için yeterli güce sahip olmasa gerek. Bir olgunun yok olduğunu saptayabilmek için, bu olgunun ortaya çıktığı tarihin tam olarak tespit edilmesi zorunludur. Eğer söz konusu olan tarihi bir kurum, ülkü veya deneyse bu böyle olmak zorundadır. Biz bu nedenle komünizmin sonu derken bundan bolşevizmin sonunu anlıyoruz. Komünizmin bolşevik varyasyonu 20. yüzyılda doğdu ve Komünist Enternasyonal'le (III.) gelişmesinin en yüksek noktasına ulaştı. Her ne kadar XX. yüzyıl komünizmi doğuşundan bu yana birçok özelliğini pek çok kez değiştirdi, ama herhalde olgu öz itibarıyla sürekliydi. Bu olgu teorisyenlerin, gözlemcilerin çalışmaları sonunda oluşmadı, komünist rejimler tarafından, kendilerini kabul ettirmek sürecinde bilinçli olarak yaratıldı. Tartışmasız bu oluşum XIX. yüzyıl komünizmiyle birçok noktada akrabaydı. Her komünist parti ve her komünist devletin ulusal karekterli anti demokratik radikalzimi bu olgunun organik bir parçası haline geldi. Sonuçta denilebilir ki, komünist partiler ve devletler için kiritik an bolşevik kimliğin doğrduğu andı. Leninizm ve Marksizmin birbiriyle sentezlenmesinde kullanılan yöntem Gürcü din öğrencisinin becerisini taşıyordu ve o kişi bu işi yaparken Tevrat ve İncil'in birbirine nasıl bağlandığından yola çıkmıştı.

(*) Bu makale Ekim 1989'da yazılmıştır.

I.

Stalin tarafından kaleme alındığı iddia edilen *Sovyetler Birliği Komünist Partisi Tarihi* başlıklı efsane kitabına bir bakalım. Bu kitap kesin bir şekilde pek de ustaca hazırlanmamış yalanlar manzumesidir. Bu eserin olup bitenleri aslına sadık kalarak nakletmek gibi bir görevinin olmadığı da doğrudur, kitap bir anlatım üslubu içinde komünizmin kendi haklılığını kanıtlayan bir ikonografi yaratmak istemiştir. Hikâyeye göre, bolşevik fraksiyonun sosyal demokrat hareketten ayrıldığı nokta yeni ideoloji veya strateji değil, yeni örgütlenme biçimidir. Şimdi bunun tarihi bakımdan doğru olup olmadığını tartışmayacağız, ama bu saptama oluşum sürecinde yapılan bir öztanımlama olarak doğru kabul edilebilir.

Yeni parti örgütlenmesi düşünüldüğü zaman çok basit gelen, ama orijinal ve sonuca yönelme anlamında etkili olan "ordu ve üretim alanındaki emir kumanda zinciri, siyasete de taşınmalıdır" düşüncesine oturuyordu. Siyasetin otoriter yöntemlerle idaresi, despot bir devletin –baskıcı yapısı nedeniyle– konspiratif ve terörist siyasi güçler için çok verimli bir zemin oluşturduğu toplumda pek de zor değildi. Yapı itibarıyla hem Çarlık Rusya'sının uyguladığı siyaset ve hem de narodnik terörizm aristokrat ve elitist özellikler taşıyordu. Destekçilerinin ve katılımcılarının toplumsal gelişmenin değişik evrelerinde bulunan halk kitleleri içinden geldiği bir partinin yeni yöntemler bulması gerekiyordu. Lenin partisinin örgütsel yapılanmasını ve faaliyet ilkelerini hazırladığında, denilebilir ki kesinlikle o zamana kadar mevcut olmayan ve bilinmeyen yeni bir çözümle ortaya çıkmıştı: bu totaliter örgüttü. Örgüte bağlı olan insanlar "eşittiler", yani örgüte dahil olmadan önceki toplumsal statülerini kaybediyorlardı. Örgüt faaliyetlerinde gösterdikleri başarıların dışındaki yetenekleri de dikkate alınmıyordu. Örgüt hiyerarşik bir şekilde aşağı ve yukarı doğru yapılanan bir emir kumanda zinciri oluşturuyor ve yapı içinde biri emir verirken bu emri bir diğeri yerine getiriyordu. Bu totaliter bir örgütün mükemmel bir modeliydi. Totaliter örgütler geleneksel olmayan, yani bir anlamda modern toplumlarda, emir ve itaata dayanan statik (yeniden üretilebilen) siyasi ilişkiler yaratma konusunda çok yetenekliydiler.

İlk komünist hücre modeli de daha önceden saptanmış herhangi bir amacı yerine getirmek için faaliyet gösteren, bu konuda emir ve itaat yöntemini kullanan (aynen ordudaki veya fabrikalardaki gibi) ilişki temelinde yükseliyordu. Amacı tanımlarken "herhangi" sıfatını özellikle kullandık. Başlangıçta program demokratik bir top-

lumu devrimci yoldan kurmayı amaçlıyordu. Partinin yapılanması bu amaca hizmet eder bir şekilde planlanmıştı. Ama ortaya çıkan parti modeli, hedefi yani kendine yüklenen ödevi süreç içinde değiştirdi. Amaç ve ideoloji partinin yapılanmasına kademeli bir şekilde uyarlanmaya başladı. Bu durum, daha kurulan ilk hücrelerin totaliter bir sistemin özelliklerine bağrında taşıdığı yolundaki tezi güçlendiriyor. Şimdiye kadar birçok kez amaçların süreç içinde totatiler bir sistemin çıkarlarına bağlı hale geldiğini duymuşuzdur. Totalitarizmin temel biriminin (atomunun) ortaya çıkmasının ardından, işlerin bir önceki saptamamızın tam tersi bir şekilde gelişebileceği olasılığını da dışlamamak gerek: totalitarizmin bir varyasyonunun amacı ve ideolojisi, totaliter parti modelinin oluşmasıyla birlikte veya ondan önce de ortaya çıkabilir.

Başlangıçtaki amacı ve ideolojiyi, Lenin kendisinin de üye olduğu sosyal demokrat hareketten devraldı. Bu ideolojinin dönüştürülmesi ve partinin yapısına uyarlanması gerekiyordu. Ama bu kurumsal model değişik anti liberal ve demokrasi karşıtı ideolojiler tarafından da –kendi amaçlarına ulaşmak amacıyla– rahat bir şekilde kullanılabilir. Bu konuda tek koşul herhangi bir ideolojinin, hiç olmazsa başlangıçta güçlü bir şekilde parıldamasıdır. Kuşkusuz, her türlü diğer (sadece bolşevik olmayan) totaliter parti ve devlet modeli olarak hizmet eden *par excellence* modern siyasi örgütler Lenin'in bu orijinal buluşu üzerine temellendirilmişlerdir.

Totaliter parti ve devletlerin oluşması sürecinde ideoloji başlarda önemli bir işleve sahipti. Fanatik taraftarlar olmadan bu modelin işleme şansı yoktur. Ama sistemin dayanaklarının güçlenmesinin ardından, totaliter yapının iyi işlemesi ancak bu gözü kapalı inanan, ilke ve ülküleri fazla ciddiye alan insanların sayısı azalmışsa mümkün olabiliyordu. Bu andan itibaren ideoloji sıradan bir emrin dışardan etki yapan düzenleyicisi rolunü oynuyordu, ya da başka kelimelerle ifade edersek; hep gözlerden uzak kalan özü ortaya çıkmaya başlıyordu. Emre uymama, yok olma tehlikesini de içerdiğinden (soğukanlı katliamlardan, özgürlüğü kısıtlamaya veya insanların bireysel hayatlarına müdahaleye ve bu alanda engellere kadar çok değişik yaptırımlar uygulanabiliyordu ve bu yaptırım ve kovuşturmalardan hangilerinin gündeme getirileceği terörün ulaştığı boyutla bağıntılıydı) insanlar genel olarak itaat yolunu tercih ediyorlardı. Bu nedenlerden ötürü totaliter egemenlik insanların vicdanlarını yıpratıyor, kişisel onurlarını ağır bir şekilde zedeliyordu. Ama düşünme yeteneği zarar görmüyordu. Kitlesel boyutlardaki beyin yıkama başarılı olamıyordu. Bir kere totalitarizmi salgın has-

talığa benzetmiştik. Salgın devam ettiği sürece insanların davranış ve konuşmaları hasta birinin davranışları gibi oluyor, fanatik insanları etkisi altına alan bir heyecanın esiri olmuş gibi hareket ediyorlar. Ama salgın geçer geçmez yine bu insanlar şöyle bir silkinip, sanki hiçbir şey olmamış gibi davranabiliyorlar. 1945'teki büyük saf değiştirme gerçekleştiğinde gözlemciler gördüklerine inanamıyorlardı. Düne kadar faşist ya da Nazi olanlar, sistemin ortadan kalmasıyla birlikte sanki bir anda değişivermişlerdi. Düne kadar heyecanla etkinliklere katılanlar ve en içten destek verenler bile değişmişlerdi. Oysa bunların çoğu gerçekten bir zamanlar samimiydi. Bu büyük saf değiştirme şimdi Orta ve Doğu Avrupa'da çok daha belirgin bir şekilde yaşanıyor. Bu da gerçekten samimi, ama inanılır değil. İnanılır olabilmesi için insanların sadece başkalarının geçmişiyle ve yaptıklarıyla değil, kendi geçmişleriyle ve yaptıklarıyla da yüzleşmek istemeleri gerekirdi. Samimiliğin kriteri insanların düşündüklerini düşündükleri gibi dile getirebilmeleridir. Ama böyle birşey ancak insanların düşündüklerini söyleyebilmekte özgür olduğu koşullarda mümkündür. Düşüncenin askıya alındığı onyıllarca süren pratik –ki bu arada insanlar emirle konuşup emir uyarınca faaliyet gösteriyorlardı– bir an içinde yok oluverdi. Eğer bir kimse kırk beş yıllık komünist propagandanın ardından nasıl olup da her şeyin böyle çabucak ortadan kalktığını merak ediyorsa, yanıtı totaliter sistemin yapısında araması gerekmektedir. İlginç olan bir diğer özellik, yani iktidara karşı direnişin sadece küçük bir çevreyle sınırlı kalması olgusu da (1980'ler Polonya'sı bu anlamda bir istisnadır) totaliter sistemin yapısıyla açıklanabilir. Bu küçük çevredeki insanlar düşüncelerini, düşündükleri gibi dile getirebiliyorlar. Bu insanların düşüncelerini reddetmeleri gerekmiyordu çünkü başlangıçda onlar da emir doğrultusunda düşünüyorlardı. Ama bazıları bu rejimde işlerin gerektiği gibi gitmediğinin, temelde bazı hataların olduğunun farkına varmaya başlayınca, eğer korkularını da yenebilirlerse, yine düşündüklerini söylemeye devam ediyorlar. Bu türden insanın tipik örneği Saharov'dur.

II.

Her türlü totaliter devlet ve partinin yapısal modelini Lenin yaratmıştır. Bunların işleyebilmesi için gerekli olan iktidar teknikleri de Lenin tarafından geliştirilmiştir. İlk bakışta çelişkili bulunabilir, ama yapısının her noktasında ideolojiyle donatıldığı söylenen parti,

siyasette tek bir ilkeyi bile kabul etmemektedir. Tek bir amaç vardır, o da iktidardır. Bunun dışında her şey bu amacın gerçekleştirilmesinde sadece bir araçtır. İktidarın ele geçirilmesi sürecini hızlandırmak için önemli yöntemler geliştirilmişti; örneğin siyasi saldırıları, karşı tarafın gücünün en zayıf olduğu noktaya yoğunlaştırmak, böylece tek bir noktaya yönelen saldırıyla köprü başı oluşturmak; güncel stratejik amaçlara uyacak biçimde sürekli müttefik değiştirmek; toplumda önemli şahsiyetleri, hiçbir zaman gerçekleştirilmeyecek olan bazı vaatlerle tarafsızlaştırmak. Bunlar propaganda ve ajitasyonun yeni uygulamaya konulan modern yöntemleri idi.

Bu tür iktidar teknikleri, geleneksel iktidar güçlerinin, modernleşmeyi sağlama ve geleneksel olmayan (yeni) toplumsal elitle iktidarı paylaşma gibi iki önemli konuda başarısızlığa uğradığı ülkelerde çok çekici olabiliyordu. Bu yeni elitler üniversite ve yüksek okul mezunu gençlerden oluşuyordu. Bu insanlar iktidarı yönetebilme gücünü kendilerinde buluyor ve genellikle de iktidara aç güçleri oluşturuyorlardı. Yeni elit, yetenek ve birikim bakımından eski elitten daha gelişmiş bireylerden oluşuyordu, ama eski elit üyeleri ellerinde bulundurdukları toplumsal imtiyazları da kullanarak, kendi yeteneklerini gerçek anlamda deneyip sınayabilecekleri durumlara gelmemeye de dikkat ediyorlardı. Yeni elitler modern oldukları için hedef ve hırsları da moderndi. Tarım ve sanayide kullanılan tekniklerin geliştirilmesi de hedefleri arasındaydı. "Proleterlere" veya "proleter uluslara" (Mussoloni) yapılan ideolojik atıflar aslında yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkiyi tersine çevirmeye yöneliktir. Komünist ülkelerde bu böyle oldu. Nazi egemenliği sadece on yıl sürdü (acı çeken insanlar açısından bakıldığında son derece uzun bir süre, ama totaliter bir toplum yaratmak açısından kısa bir süre olarak da değerlendirilebilir), ama buna rağmen Almanya'da yönetim kademelerinde Nazi'lerin iktidara gelmeleri ve iktidardan uzaklaştırılmaları arasındaki süre boyunca gerçekleşen değişiklikler –siyasi ve ekonomik anlamda– çok çarpıcıdır.

Lenin'in eski çalışma arkadaşları arasında birçokları daha sonraları hayal kırıklığına uğramışlardır ve bunun nedeni de iktidarı ele geçirmeye çalışan yeni elitin düşük kalitesidir.Çok güçlü unsurlardan oluşan öncü güç Çarlık sisteminin tüm devlet aygıtını devralamayacak kadar küçüktü. İkinci Dünya Savaşı sonrası, komünizmin bir dış güç tarafından toplumlarına zorla dayatıldığı ülkelerde de durum farklı değildi. Yeni rejimin yönetici kadrolara, uzmanlara ve bürokratlara ihtiyaç vardı ve bu insanlar tek tipleştirilen, devlet kontrolü altında faaliyet sürdürüen eğitim kurumlarında yetiştiril-

di. Yeni bir orta ve üst sınıf yaratıldı. Bu yeni sınıfların üyeleri, rejimin sunduğu nimetlerden doğrudan veya dolaylı olarak yararlanma hakkına sahiptiler, ama bunun karşılığında onlardan sapkın düşüncelerden uzak kalmaları talep ediliyordu. Post komünist ülkelerde oldukça güçlü ve geniş bir üst-orta sınıf varlığını sürdürüyor ve muhtemelen bu elit varlığını sürdürmeye devam edecek, değişen tek şey bu sözü geçen elitin siyasi tavrı olacak. Eski rejimin yolsuzluklara en çok karışmış olanları görevlerinden uzaklaştırılacak, ama çoğunluk toplumsal hiyerarşi içinde eski dönemde bulundukları yerde kalmaya devam edecekler. En azından bu şimdilik böyle görünüyor.

Komünist rejimlerin içsel zayıflamalarının ve sonuçta yenilgilerinin bir nedeni de bu rejimlerde yönetici elitlerin yenilenememesidir. Yukarıya doğru yönelen değişimin hızlı olduğu müddetçe (yeni kadrolar, işevini doldurmuş yöneticilerin pozisyonlarını alabilmeliler), yeni elit sistemin dayanağı olabilir. Ama makam ve pozisyonlar miras gibi devredilebilir hale geldiğinde ve kişisel mülk olarak görüldüğünde, yeni orta sınıflar özünde rahatsız oldukları ve kendileri açısından içerik itibarıyla tehlikeli olan bu sisteme artık gereksinim duymuyorlar. Modernleşmenin başarısızlığının ortaya çıkmasıyla birlikte komünizmin yenilgisi bu sınıfların çıkarı haline geliyor.

III.

Her ne kadar ilk parti hücrelerinin çalışma yöntemlerini belirleyen ve dışardan bakıldığında masum olduğu sanılan ilk tüzükler totalitarizmin, yığınsal terör de dahil olmak üzere, *in nuce* her özelliğini taşısalar da, görünürde bu özelliklerin gerçekten gelişeceğini ortaya koyan hiçbir determinizm yoktu. Komünistlerin devasa planlarını gerçekleştirebilmelerinin ilk adımı olan; iktidarı ele geçirmek ve iktidarda güçlenmek hedeflerine ulaşabilmeleri için kuşkusuz birçok tesadüfi koşulun bir araya gelmesi gerekiyordu. Ama bu noktadan itibaren olayların akışının mantığı, olası etkenlerin oyunundan daha önemli hale geliyor. Eğer iktidardaki güçler, erki ellerinden kaçırmamak için her türlü kararlılığa sahipseler ve bunu iktidarlarını korumanın yeni teknikleriyle de birleştiriyorlarsa, o zaman bu güçler her türlü yönteme başvurarak iktidarı ellerinde tutacaklar demektir. Eğer bir direnme söz konusu olursa, buna verilecek yanıt yığınsal terördür. Terör çok ince olarak hesaplanmış ve örgütlenmiş

bir şekilde sürdü ve hele başlarda, özel olarak proveke edilen halkın nefreti de kurbanların üzerine yöneltildi.

Komünistlerin herhangi bir özel askeri yardım olmadan ve hatta hiç yardımsız iktidarı alabildikleri ülkelerde bile komünistler çok küçük bir azınlığın desteğine sahip olabildiklerinden, *meşruluğun* gerçekçi temelleri işlev göremiyordu. Karizma, meşru olmanın önemli bir aracı olarak kullanılıyordu. Bu özellikle zorba diktatörlerin kendileri için meşruluğu geleneksel olarak karizmaya dayanarak sağladıkları ülkelerde böyleydi (örneğin Rus çarları veya Çin imparatorları). Karizmaya dayanılarak iktidara meşruluk sağlamak aslında çok da yeni bir yöntem değildi. Napolyon'un da bu yönteme başvurduğu bilinir. Ama Napolyon'un hükümdarlığı tek kişilik olağanüstü bir oyundu. O her şeyden önce dahi bir askerdi ve geleneklerden kendi için yararlanmaya çalışmıştı. Ama yeni tip diktatörler farklı olmak zorundalar: totaliter bir kurumun başında olduklarından, rejimi temsil etseler de, Tanrısal kademeye yükselip emirlerini tartışmasız bir şekilde kurumun adına göndermek zorundalar. Modern karizmatik diktatör çok nazik ve hatta çelişkili bir konumda bulunuyor. Her şeyden önce sonuna kadar devrimci olması gerekiyor, çünkü ancak bu şekilde yeni elitin sembolü olmaya hak kazanabiliyor ve ancak bu özelliğiyle çevresindekilere, kendisi tarafından gerçekleştirilen kitlesel katliamları haklı gösterebiliyor. Durumundaki çelişki ise şu ikili yapıdan çıkıyor: kanlı temizlik hareketlerini ya kendi dar çevresine de uygulamaya başlayacak ve bununla kendi rejiminin güçlülüğünü yıpratacak (Stalin İkinci Dünya Savaşı sayesinde kurtuldu, Mao ise bir "karşı saldırıya" maruz kalmadan öldü), ya da "devrimci" olmaktan vazgeçecek, hatta devrimi "yukarıdan" durduracak, ama böylece de kendi karizmasını yitirecek ve her türlü sorumluluğu üstlenmek zorunda kalacak (Kruşçev sonrası Sovyet liderlerle ve bugün Çin yöneticileriyle olduğu gibi). Aslında Sovyetler Birliği'nde hiçbir zaman Stalin'in yeri doldurulmadı ve sistem Brejnev döneminden itibaren sürekli bir meşruluk krizi yaşıyor. Karizmatik liderlerin olmadığı ortamda sistem fonksiyonlarını yerine getiremiyor. Eğer ortada karizmatik, hatta Tanrı mertebesine yüceltilmiş bir lider yoksa küçük miktarlarda bile terör uygulamak mümkün olmuyor. Emir zoruyla kendi ülkesinin vatandaşlarına karşı yığınsal katliamları uygulayabilen kişiler kuşkusuz yapay bir mitik boyuta yükseltilen baba figürünün ardına sığınma ihtiyacını duyuyorlardı. Çünkü bu "baba" her katliam için onlara düşen sorumluluğu üstlenebilirdi, çünkü sıradan bir ölümlü değil, bir yarı Tanrı, bir kurum idi. Stalin boşuna din eğiti-

mi görmemişti: dini karizmanın iktidarı koruma mücadelesinde nasıl kullanılacağını gayet iyi öğrenmişti.

Komünist partinin kurumsallaşan karizmasının ya da liderinin karizmasının sonunun gelmesi komünizmin sonunun başlangıcıdır. Solidarnos'un General Jaruzelski'nin devlet başkanlığına seçilmesini desteklemesi generalin gerçekten de karizma sahibi olduğu anlamına gelmiyor, çünkü o böyle bir karizmaya hiçbir zaman sahip olmadı. Ama öte yandan utaç verici bir Quisling olan Kádár yirmi yıl önce kendi çevresinde bir tür karizma yaratmayı başarmıştı. Bu örnek, karizma ilişkisinin iki yönlü olduğunu ortaya koyuyor: Terör uygulayabilmek için karizma gerekli, ama yönetici durumda olan kişinin karizmatik olabilmesi için de terör uygulanması gerekiyor. Parti liderlerinin orduya veya silahlı polis güçlerine artık emir veremeyecekleri zaman geldiğinde, bu konumlarını yitirdikleri anda veya böyle bir emri verme konusunda tereddüt ettikleri ortaya çıktığında tüm karizma tuz buz oluyor. Ama tüm bunlara rağmen, yani komünist ülkede karizmanın oluşabilmesi için teröre ihtiyaç duyuluyorsa da, Tienanman katliamının da gösterdiği gibi karizmatik olabilmek için terör tek başına yeterli değil.

Yönetimdeki komünist elite karşı açık ya da gizli bir muhalefet her zaman var olmuştur. Sapkın ya da dönek olarak nitelenen bu insanlar sahip oldukları mevkilerini, özgürlüklerini ve hatta bazen yaşamlarını da feda etmeyi göze aldılar ama üç önemli faktör nedeniyele hiçbir zaman en küçük bir başarıya bile ulaşamadılar. Bu faktörler şunlardı: ilk olarak, Leninci örgüt modelinde her şeye merkez tarafından karar verildiğinden, bununla çelişkiye düşen herkes kaybetmeye mahkûm oluyordu. Bu nedenle muhalefetin merkezi ele geçirmesi gerekiyordu. İkinci olarak, Leninci örgüt yapısı totalitarizmin tüm sistemini *in nuce* bağrında taşıdığından, tüm Leninci geleneğin silinmesi gerekiyordu. Üçüncü olarak da, rejim otoriter yapıyı koruyabilmek için ideolojik silahlar da geliştirdiği için, ideolojinin görecelendirilmesi ya da tamamen imhası gerekiyordu. Örneğin Macaristan'da her üç koşul da 1956'da mevcuttu. Bu durumda ise dokunulmazlığı olan ideolojik merkez rolünü Sovyet ordusu oynadı. Acaba benzer bir gelişme Sovyetler Birliği'nde, yani komünizmin merkezinde gerçekleşseydi, tarih nasıl bir yöne doğru gelişirdi?

Gorbaçov (veya başka bir adla herhangi bir SBKP birinci sekreteri) ortaya çıkmasaydı biz hâlâ komünizmin sonunu bekliyor olurduk. Gorbaçov, sürecin gidişini geri çeviren bir anti Lenin oldu. Aynen parti örgütüne dair ilk kaleme alınan metinlerin totalitarizmin tüm filizlerini potansiyel olarak bağrında taşıdığı gibi (mutlaka geli-

şeceği varsayılmadan), "partinin yönetici rolünün" biçimsel olarak sona erdirilmesi de *in nuce* totaliter yapının kesin yıkılışının potansiyel olasılığını bağrında taşıyordu (yine tarihi mutlaklık olmaksızın). "Komünizmin sonu"nun ikinci koşulu da Sovyetler Birliği'nde bugün mevcut, çünkü üçüncü koşul (ideolojinin görecelendirilmesi ve imhası) merkezin desteğiyle ve hatta kışkırtmasıyla gerçekleşmiş durumda. Bunlara bağlı olarak, ideolojinin otoriter fonksiyonu artık yürümesi gerektiği gibi yürümüyor ve kovuşturma ve baskı gücünün ortalıkta görünmediği koşullarda itaat etme duygusu da ortadan kalkıyor. Aslında komünist totalitarizm kendi yıkılışının aracını yaratmış oluyordu.

Acaba Gorbaçov komünist iktidarın en merkezi konumunu eline geçirdiğinde anti Lenin olacağını planlamış mıydı, yoksa karanlıkta el yordamıyla yürüyerek mi bu noktaya geldi, bunu tahmin edebilmek imkânsız. Süreci bu yönde geliştirecek özellikler geçmişte de mevcuttu ve şimdi de böyle özellikler var. Ama somut olarak anti Lenin işlevini yerine getirmek nasıl oluyor?

Daha önce de değindiğimiz gibi, bu yüzyılın başlarında sayıca çok küçük ama yetenekli bir elit, toplum çevresinde faaliyet gösterip, toplumun tümden, ama aynı zamanda bilimsel olarak dönüştürülmesi planını hazırlamıştı. Yeni iktidar tekniği Lenin tarafından geliştirilmiş ve bu yöntemin sonuç alıcı olduğu da anlaşılmıştı. İktidarı ellerine geçirmişler ve ardından totaliter bir devlet yapısının temellerini atmışlardı. Ama bu iktidar ne işe yarayacaktı? Yeni topluma yönelik planlar daha farklı (Marx) kaynaklar temelinde hazırlandı. Planın içeriğinin ve hayata uygunluğunun herkes için tartışmasız olacağı düşünülüyordu. İşlerin kendiliğinden yürüyeceği sanılıyordu. Ama büyü tutmadı. Lenin bir çözüm bulamadı, çünkü iktidar formülleri ve teknikleri üzerinde çalışmak farklı bir olaydı ve toplumsal ekonomik planlar hazırlamak yine farklıydı. Sonuç ortada: milyonlarca kişi öldürüldü, açlık ve toplama kampları bundan çok daha fazla insanın hayatına mal oldu, milyonlarca insan hapse atıldı, ve sonuçta dünyanın gördüğü en zor işleyen ve fonksiyonlarını yerine getirmekten en uzak modern ekonomisi yaratıldı. İşte bu ekonomi bugün çöküşün eşiğinde.

Komünist çevrelerde toplumu dönüştürme planın yürümediği sır değildi. Daha işin çok başlarındayken Marx'ın öngördüğü plandan ana kıstaslarda uzaklaşılmıştı. Bu arada plana yeni bölümler de ilave edilmişti ve bu ilaveler totaliter toplumun yaratılmasının temel kriterleri olmuşlardı. On yıllarca önce planların değiştirilmesine, düzeltilmesine ve bazı rötuşlara gidilmesine başlanmıştı. *Perest-*

royka bu değişiklik deneylerinin bir parçası olarak değerlendirilmeli. Perestroyka şimdilik Sovyetler Birliği'nde sadece kâğıt üzerinde mevcut. Her ne kadar Gorbaçov'un reformlarının temel amacı ekonomik ve teknolojik gelişim olarak tanıtıldıysa da, durum aslında eskisinden daha vahim. Gorbaçov da bir zamanlar Lenin'in yaptığı gibi önemli "amaçların" saptanabilmesi işiyle meşgul. Aslında planlar, uygulanması gereken modeller var, ama ülkenin bu doğrultuda nasıl harekete geçirileceğini kimse bilmiyor. Lenin, iktidarı ellerine geçirdiklerinde Londra'daki siyasi mültecinin rahat çalışma odalarında ve kütüphanelerde geliştirip hazırladığı modelin gerçek hayata çok çabuk uyarlanabileceğini düşünüyordu. Buna karşın Gorbaçov görünüşe bakılırsa, eline geçirdiği muazzam yönetim olanaklarını kullanarak hangi yollardan işleyen bir ekonomiyi ortaya çıkaracağını bilemiyor. Bu nedenle Lenin'in yoluna benzeyen bir yoldan ilerliyor; ama tam ters yönde. Amaçlara konsantre olacağına, parti örgütü, kurumlar ve ideolojik yapı üzerinde yoğunlaşıyor. Sonuç olarak programlarla, ekonomik ve teknolojik geliştirme planlarıyla boşuna uğraşmıyor, totaliter yapıdan nasıl kurtulabileceği üzerine kafa yoruyor.

Sovyetler Birliği'nde şu an gündeme gelen en ciddi kurumsal değişme demokrasinin ortaya çıkması değil. Ortaya bir diktatör çıkıyor ve bu diktatör artık totalitarizmi temsil etmiyor. Gorbaçov halkın omuzlarında yükselen bir diktatör olabilir. Halk oylaması bunu şimdilik güçlendirmedi, ama Gorbaçov şimdi bile artık partiden bağımsız sayılabilir. Tabii bu bağımsızlık onun istediği kararı istediği gibi alabileceği anlamına gelmiyor, bu hak sadece Stalin'e mahsustu. Ama Gorbaçov sadece *de facto* değil, *de jure* olarak da partiden bağımsız hale gelebilir; böylece kararlarını parti örgütünün kesin itaati olmadan da, hatta parti örgütüne rağmen de gerçekleştirme şansına sahip oluyor. Rusya tarihinin hangi yönde gelişmeye devam edeceği konusu henüz tam olarak belirlenmedi, ama şurası kesin ki, bir alternatif olarak komünizm gündem dışı kalmıştır.

IV.

Lenin tarafından hazırlanan iktidar teknikleri komünizmin çöküşünden sonra da yaşamaya devam edebilir ve hatta –değişik maskeler altında– komünizm de varlığını sürdürebilir. Totaliter iktidar yöntemleri iktidara aç yeni elitlere hizmet edecekrtir. Eğer bu süreç komünizmin modernizasyona ve merkezileştirmeye yönelik slogan-

larıyla da birleşebilirse, Sovyet askeri desteği gibi bir destek bile olmadan varlık gösterebilecektir. Geleneksel olarak iktidarı ellerinde bulunduran klanlar için de komünizmin ideolojisinin ve iktidar tekniklerinin yararlı olabileceğini söylemek mümkündür. Bu tür iktidar gruplarmdan biri ötekini alt edebilmek için bu yöntemlere başvurabilir. Ayrıca ulusal nitelikli sorunlarda da, etnik gruplar totaliter araçları kullanarak iktidara ulaşmayı deneyeceklerdir. Ama tarihsel anlamda komünizme bakıldığında komünizmin öldüğü ve artık dirilmeyeceği de bir gerçekliktir.

Tarihsel anlamda konuşabilmek, düşünceleri soyut düzeyde dile getirmek demektir. Tarihsel anlamda var olmak sadece olguları değil, bu olgularla bizim ilişkimizi de yakından ilgilendiriyor. Komünizm salt içinde bazı insanların yaşadığı sıradan bir kötü ekonomik veya siyasi sistem değildi. Bu sistem kendini sosyalist olarak adlandırıyordu, diğer tüm sistemler karşısında (kapitalizm karşısında) kendini daha üstün gösteriyordu ve işte meşruluğunu, global yayılmacılığının haklı gerekçesi olarak tam da bu noktada kazanmaya çalışıyordu. Hızla yayılan bir sistemdi ve tüm dünyayı kapsayan istemlerini iktidar tekniğinin kabalığı ve ideolojisinin oportünist kıvraklığıyla hayata geçirebileceği izlenimini uyandırıyordu. Komünizm parçaya, bölüme ve farklılığa tahammül etmedi. Diğer sistemle şu veya bu ayrıntı üzerine yarışa girmedi, aksine totalitarizm adına bir başka totalitarizme karşı siyasi savaş başlattı. Artık şu noktayı bilince çıkarmanın zamanı geldi sanıyoruz: kapalı bir totaliter sistem olarak, yani hayatın her alanını –ekonomiden politikaya ve ideolojiye kadar– denetleyen ve düzenleyen "kapitalist toplum", sosyalist, daha doğrusu komünist ideolojinin dışında hiçbir yerde hiçbir zaman olmadı. İşlevi açısından bakıldığında bir tür ürkütücü imaj, düşmanın düşüncesinin yansıdığı –yansıtıldığı– yaratık ödevini yerine getirdi.

1968'de Avrupa'da ve tüm Batı'da komünizm artık tüm çekiciliğini yitirmişti. Ama Sovyetlerin yenilmez askeri gücüne dair oluşan efsane hâlâ yaşıyordu ve Sovyet liderler bundan yararlanmayı başardılar. Yetmişli yıllarda özellikle Almanya ve İngiltere'de yaygınlaşan barış hareketleri –bu ükelerde Sovyet askeri gücüne karşı duyulan korku Amerikan düşmanlığına dönüşmüştü– komünizmi çöküşten kurtarmanın son çırpınışlarıydı. Bu deney başarısızlığa uğradı, bunun nedeni de insanların sağduyusuydu.

Bu noktada, Sovyet askeri birliklerini Afganistan'dan geri çekerek, Birleşik Amerika'yla silahsızlanma üzerine görüşmelerde bulunarak, Doğu Avupa'da Sovyet egemenliğine son vermek isteyen

adımlar atarak korkuları dağıtan yine Gorbaçov'un siyaseti oldu. Askeri gücün salt varlığı soyut anlamda bir korku kaynağıdır, tehdidin somutlaşması bu askeri birikimin kullanılacağı yolunda bir azmin de belirmesiyle ortaya çıkar.

Yukarıda sıralanan üç sendrom arasında sadece bir tanesi Sovyet siyasetinde ortaya çıkan önemli değişikliğin gerçek işareti sayılabilir; bu Doğu Avrupa'daki Sovyet egemenliğinin sarsılmasıdır. Diğer iki sendrom aslında tek başlarına ele alındıklarında daha esnek bir streteji ve taktiğin bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Ama bunalım sırasında Sovyetler'in, Doğu Avrupa'da kendileri tarafından yaratılan komünist partileri ve hatta sistemin kendisini kurtarmak için askeri güç kullanmamaları, kesin bir şekilde söylenebilir ki yeni bir özelliktir. Bu komünizmin kendi mantığıyla, Lenin'in iktidar teknikleriyle çelişki içinde olan bir karardır.

Komünist siyasetten vazgeçilmesi emperyalist siyasetten vazgeçildiği anlamına da gelmiyor. Sovyet merkez, cumhuriyetlere tavizler vermeye yanaşmıyor. Bunun nedeni, Sovyet merkezin cumhuriyetleri komünizm çerçevesinde tutmak istemesinden kaynaklanmıyor. İstenilen sadece bu üye cumhuriyetlerin Rus emperyalizminin etkisi altında tutulmaya çalışılmasıdır. Bu anlamda Gorbaçov, Churchill'le yakınlık gösteriyor; o da dağılan bir imparatorluğun lideri olmak istememişti. Ama benzerlik bu kadarla da bitmiyor. Somut duruma baktığımızda ulusal-kolonyalist çelişkiler sadece Rus İmparatorluğu'nun değil, komünizmin de çöküşünü hızlandırıyor. İngiltere emperyalizmi "ulusal sorunu" kesin bir şekilde çözdüğünü, eşit ve kardeş halkların topluluğunu yarattığını hiçbir zaman ilan etmemişti.

Doğu Avrupa'da olup bitenleri salt komünist iktidar stratejisi açısından da anlayabilmek mümkündür. Doğu Avrupa askeri anlamda hiçbir zaman sıradan bir "nüfuz bölgesi" olmadı. Savaşla kazanılan, ve bu anlamda dayatılan "bağımlılık" ilişkisinden yararlanarak sömürülecek bir bölge de değildi. "Uydu ülkeler" tanımlaması, aslında büyük bir merkez çevresinde dolanan küçük ülkeleri akla getirdiğinden yanlış algılamalara imkân veriyor olsa da, durumu daha iyi ifade ediyor. Sovyet yönetimi komünist partilerle arasındaki ilişkiler sistemini devletler düzeyinde de sürdürmüştü. Herhangi bir Doğu Avrupa lideri ve Sovyet lideri arasındaki ilişki, tam anlamıyla Bolşevik partisi hücrelerindeki kadrolarla parti lideri arasındaki ilişkinin bir yansımasıydı. Ülkelerine dayatılan ve kendi üstlerine yerleştirilen kendi komünistleri aracılığıyla –ki bu komünistler de "yukarıdan" gelen emirlere endişeler duyarak itaat edi-

yorlardı– bu "uydu ülkeler" aslında doğrudan Sovyet yönetimine ve Sovyet Komünist Partisi'nin emirlerine itaat ediyorlardı.

Orijinal planlara göre nihai amaç, Marksist bilim tarafından tasvir edilen komünist topluma ulaşılması idi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise nihai amaç; "yukarıdan yönlendirilen" bolşevik devriminin yirmi yıllık pratiğinin bir sonucu olarak maddeleşen totaliter toplum modelinin olabildiğince tam bir şekilde kopyalanması olmuştu. "Geçiş dönemi" ve "komünizmin inşası" üzerine süren anlamsız ve boş tartışmalara, Kruşçev tarafından gündeme getirilen yirminci dereceden önemli sorunlara rağmen, aslında nihai amaç daha otuzlu yıllarda gerçekleştirilmişti. Totaliter yapının değişikliğe, reforma ihtiyacı yoktu. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bu kemikleşmiş, kapalı ve hareketsiz sistem Doğu Avrupa'ya ihraç edildi.

"Demokratik merkeziyetçilik" ilkesi birbiriyle hiçbir zaman uzlaşamayacak iki unsuru birlikte ifade eder. Yönetim seçimle gelir, ama "sıradan insanlar" ise yönetime itaat ederler. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin tarihi boyunca bu partinin liderliğine, yönetim tarafından aday gösterilen insandan başkası seçilmemiştir. Biçimsel olarak seçimler her zaman yapılmıştır. Ama partinin tüzüğü tüm Sovyet devletine uyarlanmaya başlanınca bu sahte demokratik madde artık göz ardı edilmiştir. Komünist partisi "anayasaya" göre de devletin yönetici gücü olduğunda halkın biçimsel de olsa komünist partilerin yöneticilerini seçebilme hakkı ortadan kalkıyordu. Sovyetler Birliği ve "Uydu ülkeler" arasında var olan totaliter ilişki biçiminin absürdlüğü çok netti: çünkü halkın (yani uydu ülke vatandaşlarının) kendileriyle ilgili sürekli kararlar gönderen merkezin işlerine etki yapabilme hakkı biçimsel anlamda bile yoktu.Komünist partilerin tüzüklerinin "diyalektiği" sırrı açıkça ortaya koyuyordu.

Bu nedenle şu saptamayı yapabiliriz: Gorbaçov Doğu Avrupa halklarını kendi yollarında serbest bırakırken, askeri anlamda müdahele etmeyeceğini açıklarken, bu kararın tarih kitapları tarafından modern komünizmin çöküş sürecinin başlangıcı olarak kabul edileceğinden emin olabiliriz. Her önemli kararda olduğu gibi, bu rada da en zor ve en kolay karar bu olmuştur. Zorluğu, kararın kesin ve geri dönülmez oluşundandır. Ama aynı zamanda en kolay karardır da, çünkü –gelecek ne getirirse getirsin– karar alma hakkının ve egemenliği tek bir merkezden yürütme hakkının geri teslim edilmesi anlamına da gelmektedir. Bundan sonraki kararların hiçbiri bu kadar zor ve bu kadar kolay olmayacaktır. Bu kadar zor olma-

yacak, çünkü o ünlü Rubicon'u iki defa geçmek mümkün değildir. Bu kadar kolay da olmayacak, çünkü Gorbaçov Sovyetler Birliği'nin geleceğiyle ilgili kararların sorumluluğunu üzerinden bu kadar kolay devredemeyecek. İktidardan vazgeçmesi de o kadar kolay olmayacaktır, çünkü suç çok kısa bir süre içinde onu ortaya çıkanının üzerinde kalacak, ceza da onun hesabına kesilecektir.

V.

Modern komünizmin "amaçların imparatorluğunda" tek bir değişmez nokta vardır, o da modernleşmedir. Komünizm akla gelebilecek her türlü meşruluk yollarını yitirdi (yasal, uzlaşmaya dayalı ve rasyonel meşruluk bu noktada istisnadır, ama bu yol hiç denenmek istenmedi). Ve her denenen yolda kapsamlı ve karşı koyulamaz bir modernleşme amacı gündemdeydi.

Totaliter rejim modern, siyasi ve toplumsal yapılanmanın yollarından biri, ama bu yolun modernleşmeye yönelik yetenekleri oldukça kısıtlı ve politik bir araç olarak kullanıldığında ödenmesi gereken bedel ise işin astarını yüzünden pahalıya getiriyor. Eğer diğer tüm amaç ve kriteri bir yana bırakır ve sadece moderleşme açısından totalitarizme bakılırsa, denilebilir ki, totalitarizm iktidar yöntemi olarak –rakiplerin uzaklaştırılmasını sağlaması açısından– yeni elitin iktidara gelmesinde çok yararlı bir araçtır. Elde edilen iktidarın korunması açısından da verimli bir yöntem olduğu söylenebilir. Merkezileştirmeyi iyi sağlıyor, kısa vadeli amaçlara ulaşmak için geniş yığınları mükemmel bir şekilde harekete geçirebiliyor, tarihi boyunca köleleştirilen geniş yığınların işgüçlerini kullanmayı çok iyi becerebiliyor, kaba ve ilkel bir sanayileşmeyi harekete geçirip sürdürebiliyor. Komünist totalitarizmde insan kaybı, sermaye ve hammadde kaybı o kadar önemli sayılmadığından, büyük maliyet gerektiren toplumsal deneyler de kolayca gerçekleştirilebiliyor. Uygulamanın başlangıç döneminde hareketlenme yukarı doğru bir hızlanma göstermişti; bu da, temel düzeyde de olsa genel kültürün düzeyini yükseltmişti. Bu tür rejimlerde düşük teknik koşulların bir savaş seferberliğine yönelik olarak yoğunlaştırılması, harekete geçirilmesi kolayca mümkün oluyor. Ama avantajlar, bu başlangıç döneminde bile dezavantajları dengeleyemiyorlar. Uzun vadede ise totaliter devlet aygıtı ekonomik büyüme planını hayata geçirmeyi, teknik düzeyi yükseltmeyi, hayat standartlarını geliştirmeyi, vb'ni bir türlü başaramıyor. Modernleşmeye yönelik deneyler sürerken

totalitarizm kendi gerçeklikten uzaklığının ağırlığı altında dağılıyor.

Komünist sistemin ekonomik felaketinden şimdiye kadar birçok kimse birçok kez bahsetti.Yine, başarıların gerçeklerden tamamen farklı biçimde propaganda edilmesinin, başarısızlıkların ender yapılan hatalar olarak görülüp bunları düzeltleme yöntemleri üzerinde durulmasının ve sonuçta bu felaketle yüzleşmekten sürekli kaçınmanın ve bunu ertelemenin komünist ülkeleri gerçeklerden giderek nasıl uzaklaşan bir bataklığa götürdüğü de bilinir. Reformlarla (ama bu reformlar hiçbir zaman yapısal reformlar haline gelmedi) veya reformlar olmadan yapılan işler, bu ülkelerde sürekli kötüleşti. Komünizm, kendi tarafından konulan hedeflerle kıyaslandığında bile bir çıkmaz sokak oldu. Geride modernizasyonun, fonksiyonlarını yerine getirmekten uzak, kendi kendini yok eden, acınacak ve zavallı bir varyasyonunu bıraktı ve bu yapının altında katledilen 20 milyon insanın hayatı da gömülüdür.

Modern komünizmin tarihi Lenin ve birkaç arkadaşının Marksist toplum planını temel almalarıyla, ve –her ne olursa olsun, ne pahasına olursa olsun– iktidara gelip bu planı gerçekleştirmeye karar vermeleriyle başlar. Ama ikinci adım birincinin doğrudan uzantısı olmadı. Modern komünizmin sonu ise; totaliter modelin işlemediğinin açık seçik ortaya çıkmasıyla, modelin radikal bir şekilde değiştirilmesinin ertelenmesinin durumu giderek daha da kötüleştirildiğinin anlaşılmasıyla ve Gorbaçov'la birkaç arkadaşının "demokratik merkeziyetçilik" mirasından vazgeçmeye karar vermeleriyle başlar. Burada da ikinci adım otomatik olarak birinciye bağlı bir şekilde gündeme gelmeyebilir. Her şey başka türlü de olabilirdi. Birbiri ardından reformlar gündeme gelebilirdi ve bu reformlar başarısızlığa mahkûm olabilir, her şey olduğu gibi devam edebilirdi. Yeniden toplama kampları kurulabilir, kitlesel kırımlar gündeme gelebilirdi. Bir savaş durumu bile imkânsız değildi. Ölümcül yara alan yabani hayvan en tehlikeli olandır. Tarihin büyük kitabında hiçbir şey daha önce yazıldığı gibi olmuyor.

Modern komünizm tesadüfi bir gelişmeyle tarih sahnesine çıktı ve yine yıkılışı da tesadüfi bir olayla başladı. Birinci teadüfi olay, *in nuce* totalitarizmin her türlü kategorisini bağrında taşıyan kurumun yaratılmasına ilk hızlandırıcı etkiyi yaptı. Zorunluluk, olasılık gerçek haline geldiği zaman ortaya çıktı. Zorunluluğun bu zincirleme yapısı yine bir tesadüfi olayla kırıldı. Yine bir fırsatın başlangıç noktasındayız.

Komünizmin Ardından (*)

Komünizm bitti mi? Öyle görünüyor ki, birçok işaret , böylesine acele bir sonuca varılmasının doğru olmayacağını ortaya koyuyor. Sonuçta Çin, Vietnam, Kuzey Kore ve Küba gibi ülkelerde komünist rejimler iktidarlarını devam ettiriyorlar. Bu, ükeden ülkeye değişik boyutlara ulaşan iç bunalımlara rağmen böyle. Ama buna rağmen denilebilir ki, –eğer komünist literatürde sık sık kullanılan bir terimle ifade edecek olursak– "tarihi anlamda" baktığımız zaman komünizmin sonu geldi gibi görünüyor. Yenilginin yaşandığı en önemli bölgeler Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği (ve önem sırası da bu şekilde). Ayrıca Sovyetler Birliği komünist toplumsal projenin vatanı ve en önemli deneyi sayıldığından bu ülkede, yani devasa toplumsal deneyin yaşandığı yörede komünizmin kademeli çöküşü tarihi bir olay olarak da değerlendirilebilir.

I.

Doğu Avrupa açısından komünizmin çöküşü olgusu tartışmasız bir şekilde tespit edilebilir. Bölgenin merkezinde bulunan ve geleneksel olarak Avrupa'ya bağlı veya yakın olan ülkelerde (Çekoslovakya, Macaristan, Polonya, Doğu Almanya, Hırvatistan ve Slovenya) son dönemde iktidarda bulunan komünist partilerin devam niteğindeki partiler ilk hür seçimlerde hiçbir yerde % 20'nin üzerine çıkamadılar. Çoğunlukla da bu oranın oldukça altında kaldılar. Aslında sosyolojik olarak incelenmesi gereken konu, neden çok da-

(*) Bu makale Ağustos 1990'da yazılmıştır.

ha başarısız olmadıklarıdır.[1] (Bu arada şu noktayı da hatırlatalım: reformdan geçmeyen, eski söylemini olduğu gibi devam ettiren partiler, örneğin Macaristan'daki MSİP, yeni parlamentoya girebilmek için gerekli olan baraj oyları bile sağlayamadı).

Komünistler bu bölgede birazcık olsun kredi sahibi olabilmek için partinin adını, ideolojisini, parti imajını ivedi bir şekilde değiştirdiler ve hatta yeni parti tarihleri yazıldı.[2] Bu radikal değişiklikler aslında dönemin gerektirdiği makyaj olarak da değerlendirilemez, çünkü gerçekten bölge ülkelerinin hepsinde komünist partilerde gizli bir muhalefet, gidişattan memnun olmayan gruplar hep mevcut olmuştur. Bu partiler her ülkede demokratik muhalefetin giderek güçlenen ideolojik saldırısını sürekli olarak göğüslemek zorunda kalmışlardır. Sonuçta bunlardan bazıları, özellikle de Macaristan Sosyalist Partisi sonunda gerçek bir sosyal demokrat parti olma yoluna girmiştir.

Sırbistan, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk'ta komünistler şaşırtan bir seçim başarısı kazandılar. Basit beklentilere ters düşen bu olgu, sivil toplumun zayıflığından ve yapıldığı ileri sürülen seçim hilelerine kadar birçok etkenle açıklanabilir. Ama neden ne olursa olsun, bu ülkelerde de komünistler bunun bedelini ağır ödediler ve bundan birkaç yıl önce bu değişikliklerin parti kadroları tarafından kabul edilebileceğini düşünmek bile hayal olurdu. Bu partiler adlarını değiştirdiler ve daha da önemlisi, demonstratif bir şe-

1) Komünist partilerin devamı niteliğindeki partilerin seçimlerde kazandıkları başarıların nedenleri üzerine birçok görüş vardır. Doğu Almanya'da Gysi'nin partisinin % 16-17'lik beklenmeyen başarısının nedenleri arasında en akla yakını, devletin hipertrofik bir şekilde arttırılan bürokrasininin bu partiyi desteklemiş olması savıdır. Bu sava göre bürokrasi her ne kadar komünist partiye karşı özel bir yakınlık duymuyorsa da, devletin değişikliğe uğraması karşısında işini kaybetme tehlikesine karşı son derece hassas davranıyor ve bu süreci ancak bu partinin engelleyebileceğini düşünüyor. Polonya'da komünistlerin nasıl bir rol oynayacaklarını bilmiyoruz, çünkü Haziran 1989 seçimlerinden bu yana bu ülkede sadece Senato'nun % 35'lik bölümü için seçimlere gidildi ve bu seçimlerde komünistler büyük bir yenilgi yaşadılar. Macaristan Komünist Partisi'nin mirasçıları Doğu Avrupa'da bağımsızlık perspektifini geliştirmek amacıyla kendi geleceklerinden fedakârlıklarda bulunduklarını, bunun için seçimlerde en başarılı parti olacaklarını düşünüyorlardı. İç çekişmelerin ve bölünmelerin de yaşandığı dönemde partinin seçimlerde aldığı sonuç pek başarılı denemez. Romanya'da Iliescu'nun Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin başarısına gelince; bu ülkede sivil toplum güçlerinin zayıflığı bir yana bırakılırsa, bir diğer neden, Uluslararası Denetleme Komisyonu Başkanı Dvora Avineri'nin (kendisi de Rumen asıllı olduğundan ülkede pek çok kesimden bilgi alabilmiştir) anlattıklarına bakılırsa, bu ülkede insanlar hâlâ kıyaslama noktası olarak Çavuşesku rejimini görüyorlar ve gerçek bir rejim değişikliği olduğuna da pek inanmadıklarından ehvenişer olarak Iliescu rejimini destekliyorlar.

2) Parti tarihlerinin acele bir şekilde değiştirilmesi, yeni isimlerin tarih kitaplarına girmesi en belirgin bir şekilde Bulgar ve Çek partilerinde yaşandı. Çek komünistleri Gottwald dönemini partinin gelişimine damga vuran şahsiyet olarak tarih kitaplarından çıkardılar ve onun yerine partinin kuruçusu olarak, yöneticiliği çoktan unutulan ve (kararlı ve manipülatif bir komintern uzmanı olsa da) Stalinist suçlarda günahı olmayan Smeralt'ı ön plana çıkardılar. Bulgarlar çok daha inanılabilir bir değişiklik yaparak Blagoev'i tekrar gündeme getirdiler. Lenin'den çok daha önce, *avant lettre* bolşevik olan Tyesnak grubunu hatırladılar.

kilde ideolojilerini yadsıdılar. Romanya'da partinin dağıtılması, hatta birkaç isterik saatliğine yasaklanması da gündeme geldi. Her iki ülkede de devletin sahibi olma, düzenin egemen gücü olma iddiasından da vazgeçtiler.

Aynı şekilde önem taşıyan bir başka olgu ise, Romanya dışında komünizmin yenilgisinin görece barışçıl koşullarda gerçekleşmesi, komünistlerin geleneksel olarak öne sürdükleri "olası beyaz terör" katliamlarının gündeme gelmemesidir. (Romanya'da bile rejimin son günlerinde uyguladığı acımasız katliamlara rağmen, Çavuşeskuların kurşuna dizilmesinin ardından ülkede ölüm cezaları kaldırılmıştır). Bu ülkede uzun yıllar iktidarda kalan ve son derece acımasız rejimin barışçı bir şekilde yıkılması, rejim karşıtlarına önemli bir prestij sağlamıştır, ama bunun da ötesinde, komünist rejimin yabancı askeri güce dayanamadığı anda ne kadar köksüz ve güçsüz olduğunu da ortaya çıkarmıştır.

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde devrimlerin başlamasında anahtar rol üstlenen Sovyetler Birliği'nde dağılma sürecinin Doğu Avrupa'nın temposunun gerisinde kalmasının tarihsel ve sosyolojik nedenleri vardır. Sayılar da toplumsal öneme sahiptir ve bu ülkede artık ezeli zamanlardan beri yönetim kademelerinde bulunan parti üyesi olan veya olmayan *aparatçiklerin* sayısı 10-15 milyona ulaşmaktadır ve bu sayı orta büyüklükte bir Avrupa ülkesi nüfusuna eşittir. Bu ülkede merkezi ve yerel idarelerde bu kesim hâlâ her şeye hâkim ve XXVIII. Kongre delegasyonunun seçimlerinin de göstediği gibi, seçimleri manipüle etme gücüne de sahipler. Ama artık parti lider güç olmanın anayasal temelini kaybetti. Bu elit birçok yörede seçimleri yitirdi ve biraz da haklı olarak darbeyle iktidarı aldığını öne sürdükleri Gorbaçov ve fraksiyonunun yönetimine, nefret içinde de olsa, tahammül etmek zorundalar. En azından şimdilik kendi tavırlarını net bir şekilde halkın önüne götürme cesaretini de kendilerinde bulamıyorlar.

Belki bundan daha önemli olan iki faktör daha var: İlk olarak Sovyet komünizmi kendini artık ismen de olsa tüm dünyayı kapsayan bir projenin sahibi olarak gösteremiyor. Gerçekte bu rolün gereğini artık on yıllardır yerine getirmiyor. Bu konuda dönüm noktası Çin komünizmiyle kopuş anıydı. O dramatik anda her şey çok açık bir şekilde, Titoist Yugoslavya ile kopuş sürecindekinden daha bariz bir şekilde ortadaydı: karar anı geldiğinde, Sovyet komünizminin ilk doğan ülke olması tarihsel sıfatının duygusallığı artık komünistleri ilgilendirmeyecekti: komünizm artık milliyetçiler elitlerin elinde kolayca kullanabildikleri bir iktidar tekniği haline gel-

mişti. Ama buna rağmen Brejnevciler komünist aile içinde en azından *primus inter pares* rolünü kendilerine ayırmak istiyorlardı. İşte hareketi dünya çağında bir arada tutmak için görkemli ama anlamsız konferanslar biçiminde zorla gerçekleştirilmeye çalışılan ve sonuçta başarısızlıkla noktalanan çabaların nedeni de buydu. Bu konferanslarda katılanlara baskıyla aldırılan kararlar, daha karar olarak açıklandığı anda bile kimse tarafından uygulanması zorunlu olarak görülmüyordu.

Şimdi tüm bu dönemin sonu geldi. Gorbaçov yönetimi Asya'daki bazı komünist iktidar partileriyle (özellikle Kuzey Kore ile) düşmanca bir ilişki içinde; Küba'yla olan ilişkileri en olumlu durumlarda bile karşılıklı biçimsel nezaketten öteye gitmiyor, ama en kötü durumda da karşılıklı suçlamalarda son buluyor. Bazı komünist, kripto-komünist ve potansiyel komünist eski müttefikler kendi haline bırakıldı. Daha önceki dönemlerde en vahşi eylemlerinde bile desteklediklerı Afganistan komünistleri, artık silah yardımının ötesinde kendi kaderlerine terkedildiler. Doğu Avrupa'da ise Sovyetler Birliği kendi öğrencilerini isyan filizlerinin Tienanmen tarzında bastırılmasında desteklemediği gibi, Doğu Almanya ve Çekoslovakya'da bizzat engelledi de.[3] Ama bunun dışında hiçbir gelişme, Sovyetler Birliği'nin, yeni koşullar içinde komünist partilerin yeniden şekillenmesini, geleneksel bolşevik tavır uyarınca denetlemek istediği mesajını vermedi. Öte yandan Sovyet yönetiminin Batı Avrupa'da komünist hareketin çığ gibi büyüyen prestij kaybını

3) Gorbaçov grubunun Doğu Avrupa'da olgunlaşan dönüşümleri başlatması veya bunları desteklemesi üzerine elimizde oldukça çok veri birikmiş durumda. Bilindiği gibi, Doğu Almanya'da Sovyet askeri birliklerinde subaylara, Honecker yönetiminin anlamsız inatçılığının neden olabileceği toplumsal protestolara müdehale etmemeleri emri verilmişti. Bu açık ve herkesin bilgisine sunulan emir, Merkez Komitesi için daha sağduyulu olması yolunda etki yaptı ve sonunda Honecker görevden alındı. Çekoslavakya'da yapılan daha fazladır. Sovyet Polit Bürosu 1989 yılı başlarında 1968 Sovyet müdehalesini mahkûm eden bir karar aldı (bu karar özünde Huşak-Jakes yönetimi için ölüm ilanı olarak değerlendirilebilir). Gelişmeleri yakından takip eden Çek siyasi mültecilerin aldıkları bilgilere göre, belgeyi gören Jakes Sovyetlere bu belgenin bir süre kamuoyuna açıklanmaması için yalvarmıştır. Ama bu karar metni sır olarak kalmadı (zaten alınırken amaç da bu değildi) ve sonunda halk hareketi güç kazandı. Bulgaristan'daki dönüşüm, yani Jivkof'un görevden alınması Bulgaristan ordusunun yardımıyla gerçekleştirilen bir saray devrimi idi. Böyle bir şeyin Gorbaçov'un onayı alınmadan gerçekleşmesi imkânsızdır. Z. Milynar'ın anlattıklarına bakılırsa, Iliescu ellili yıllarda Gorbaçov'un Moskova Üniversitesi'nden arkadaşıydı. Gorbaçov muhtemelen iktidara gelmesinin ardından bu ilişkileri yeniden tazelemiştir. Bu anlamda halk hareketinin değilse de, Çavuşesku'ya karşı geçikerek gündeme gelen suikastın ardındanda da Gorbaçov'un desteği olabilir. Geleneksel olarak fırtınanın çekirdeğini oluşturan, kendi koşullarında gelişen muhalefet hareketine sahip olan iki ülkede Gorbaçov yönetiminin doğrudan etkisi olmamıştır: bu iki ülke Polonya ve Macaristan'dır. Ama buna rağmen, Polonya'da bile Sovyetlerin tarihi bir etkisi olmuştur. Polonya komünistleri, Soliarnos'a karşı verilen küçük bir taviz olarak değerlendirdikleri adımın, kendi iktidarlarını silip süpürecek bir toplumsal hareketlenmeye yol açtığını fark ettiklerinde, Polonya komünist partisinin son lideri Rakowski çaresizlik içinde Gorbaçov'a başvurup yardım istedi. Gorbaçov'un yanıtını, bu telefon konuşmasından sonra gerçekleşen tarihi olaylardan çıkarabiliriz.

durdurmak veya yavaşlatmak gibi bir çabası da yok. Bu alanda, İtalyan Komünist Partisi'nin ayrılmasının ardından ulusal politika üzerinde biraz da olsa etki yapabilen sadece iki partiden söz edilebilir; bunlar Fransız Komünist Partisi ve Portekiz Komünist Partisi'dir.

Pratik olarak belki pek bir önemi yok, ama komünistlerin kendilerini tanımlamaları anlamında gerilemenin ve çöküşün en emin işareti, yaşadıkları fırtınalı çöküşün ardından tek bir kayda değer komünist açıklama getirelememiş olmasıdır. Bir zamanların kibirli diktatörlerinin şimdi getirdikleri zavallı ve karmaşık açıklamalara,[4] komplocu teorilerin dünya çapındaki ve tarihsel yenilgisinin ardından ortodoks Stalinistlerin yumuşak geçişlerle nasıl neo Thatcherist olduklarına bir göz atmak yeterlidir. Kaldı ki, tüm bunlar dünyada daha komünizmin yaşamaya devam ettiği yörelerdeki küstahlıkla da bütünleşiyor ve oralarda yazılı tarihin en korkunç suçları arasında yer alan eylemelerde herhangi bir sorumluluğun olmadığı ileri sürülüp, her türlü suçlama da reddediliyor. Eğer bunu, 1920'li yılların komünist bilinçlenmesinin moral ve entelektüel düzeyiyle karşılaştırırsak, aradaki farkı daha iyi görebiliriz.

1920'li yılların başlarında komünizm görünüşteki parlak zaferin aksine, aslında Rusya iç savaşında feci bir yenilgiye uğramıştı. Dünya devrimi bir türlü başlamıyordu! Komünistler Rusya'da iktidarı ellerinde tutmak için temel ilkelerinin bazılarından tamamen vazgeçmek zorunda kalmışlar ve NEP'i uygulamaya koymuşlardı. Bu politika, uygulamaya koyan Lenin ve Buharin açısından bile çok net bilinmiyordu. Avrupa'da sınıf savaşının sürdüğü her cephede, her şeyden önce de Almanya ve İtalya'da geriliyorlardı. Hindistanla ilgili girişimlerinin hatalı olduğu ortaya çıktı. Çin'e yönelik müdehaleler ise neredeyse bir felaketin neden olabileceği sonuçlara ulaştı. Stalin'in meydan okurcasına ortaya attığı slogan olan "tek ülkede sosyalizm" aslında Rusya dışındaki komünistlere yön göstermeden çok, kabul edilen yenilginin dile getirildiği bir mesajdı.

Ama bu dönemde komünizm her şeye rağmen içinde bulunduğu kritik durumla entelektüel düzeyde ve sanat düzeyinde yüzleşebiliyordu. Lukacs ve Gramsci'nin felsefesinden başlayıp –her ikisi de yenilginin kayda değer yorumcularıydılar– ilk Troçkist derin sosyolojik analizlerine (bu çalışmalar Troçkizmin daha sonraki

4) Hegel tarafından "hizmetçiler tarafından yazılan tarih" olarak tanımlanan bu tür çaresiz göz yaşı dökmelere bir örnek olarak eski Polit Büro üyesi, Honecker döneminin "reformisti" Günter Schabowski'nin satırları gösterilebilir. Schabowski anılarında eğer kendinin ve diğer "reformistlerin" güvenlik güçlerini denetleyebilselerdi durumun nasıl farklı olabileceğini anlatmaya çalışıyor. A Wistful Glance Back at When the Wall Fell, *The New York Times*, 8 Haziran 1990.

mirasçılarının sığlığıyla mukayese bile edilemezdi) ve Silone ve Malraux'nün romanlarına kadar komünist kimlik analizlerini öylesine ciddi bir şekilde gerçekleştirmişlerdi ki, bu hareketin iç dinamizminin ciddi bir işaretiydi. Diğer kutupta ise Stalin'in yarattığı muzaffer ve katil kurumu çevresinde teorik yaratıcılık çabası sürüyordu: sonuçta dünya çapında iktidara aç elitlerin her şeye çare ilaç olarak kullandıkları totaliter iktidarın temel ilkelerini, yani iktidar olma tekniğini Hitler veya Mussolini değil, onlar geliştirmişlerdi.

İşte bu entelektüel ve çoğunlukla *infernal* canlılığın sonuna gelindi. Komünistler iktidardan uzaklaşmalarının ardından başarısızlıkla sonuçlanan şu va da bu taktik eylemlerinin üzerinde zaman zaman düşünmüyorlar değil, ama uğradıkları yenilgi, önlerinde sonuçta kapanmış bir kitap gibi duruyor. Sanki kim olduklarını da bilemez durumdalar, şaşkınlar; eğer artık kendilerini "en gelişmiş üretim biçimine" doğru ilerleyen görkemli kalkınmanın kutsal yol göstericileri, "nesnel rasyonalitenin" toplum hayatındaki temsilcileri, Tarih'in kendilerine özel misyon yüklediği, bu nedenle de, iyi olacağını düşündükleri her şeyi yapmaya hakları olan kişiler olarak da göremeyeceklerse, o zaman kimdi onlar ve ne gibi tarihi talebi yerine getireceklerdi.

Şimdi burada biraz da Hegelci bir üslupla, kim olduğunun farkına varma sürecinin, önemli ölçüde kimlik bunalımı yaratacağını da söyleyebiliriz, çünkü bilinçsiz kimlik olamaz (sonuçta ulaştıkları korkunç yenilgiyle yüzleşmek istemeyen komünistlerin çaresizce korumaya çalıştıkları kimliğe gelince; bu, kimlik bunalımına çare olamayacak dinsel bir eylemdir). Bir zamanların, engizisyoncularını aktif bir şekilde çalıştıran, ama kendi teologlarını da acımasızca susturan ve sonuçta dinden sapma olarak gördüğü eğilimleri asimile etmeye gücü yetmediği için idam etmek durumunda kalan *ecclesia militans*'ı gibi, komünizm de bugün yedek bir ideolojiden yoksun. Daha önceki sapmalar bile, planın sonsuz zamanlara kadar kısır kalacağını fark etmelerinin ardından kiliseyi terkettiler!

II.

Tarihsel anlamda artık ortadan kakmış görebileceğimiz komünizm geriye ne bıraktı? Ekonomik anlamda iflas ve bir zamanlar komünizmi eleştirenleri bile hayrete düşürecek düzeyde bir kaos. Komünist düşüncelerin objektif eleştirisinin geleneksel çizgisi "her şeye

çözüm getiren" planlamanın ulaştığı sonuçları ister istemez kabul etmek zorunda kalıyor, ama bu göz kamaştıran sonuçlara ulaşılması uğruna insan hayatında ve özgürlükler alanında verilen kurbanlara karşı çıkıyorlardı.[5] Ama bugün artık Sovyet ekonomisi harabeler içindeyken, bir zamanlar törenlerle kutlanan o büyük başarıların nereye kaybolduğunu sormak hakkımız olsa gerek. Ve daha da önemlisi acaba, "her şeyi başaran" planlamacıların önceki dönemlerdeki başarıları aslında vitrin düzenleme ve makyaj değil miydi?

Şu an gündemde olan ekonomik çöküşün dört değişik faktörü tespit edilebilir ve bu faktörler birlikte ele alındıklarında komünist kumanda ekonomisinin, kendi ön koşullarının çerçevesi içinde neden reforme edilemeyeceğini de açıklıyor. İlk olarak nomenklatur, ülkede alttan alta yaygınlaşan kayıt dışı ekonomileri (yarı piyasaları) sisteminin içinde bağımsızlaştırıp, normal ekonomiler ve özellikle de tüketim ekonomisi haline getiremedi. Gereğinden fazla katı idi, böyle bir dönüşümün siyasi bedelinin ödenmesi gerektiği konusunda sabit fikirli idi. Oysa geçen seneki seçimlerin de gösterdiği gibi en azından bu bazı bölgelerde gerçekleşebilirdi.[6] İkinci olarak, Stalin'in her şeye hakim planlamacıları şaşkınlık yaratan başarılarını kapitalist dünya pazarının, koordineli ve global bir dünya ekonomisi yolunda ilk ürkek adımları attığı zamana denk geldi. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından hem teknik koşullar (enformatik devriminin ulaştığı başarılar anlamında), hem siyasi koşullar (Batı dünyasının bağlaşıklığı olarak) mevcuttu ve sonunda global ekonomi yaratıldı; bu noktada nomenklatur'un, eğer varlığını sürdürmeyi istiyorsa yeni bir opsiyonla ortaya atılması gerekiyordu. İki dünyaya dair Stalinci teori,[7] ya da başka biçimde ifade edecek olursak, komünist totalitarizmin dünyanın diğer yörelerinden ve global dünya pazarından zorla ve tam olarak uzak tutulmaya çalışılması, nomenklatur'un her zaman için temel teorik ilkesi oldu. Bu tavır, politik olarak destalinizasyon yolunda bazı adımlar atmak istediği veya atmak zorunda kaldığı durumlarda da değişmedi. Her zaman olduğu gibi, bu durumda da Stalin'in totalitarizmin dahisi olduğu ortaya çıktı. Onun bulduğu çözüm şu inanca temellendirilmişti: ya-

5) Bkz. Raymond Aron'un son kitabı. Bu kitap, derin bir karamsarlık içinde, ama yine de Sovyet ekonomisinin "objektif olarak" anlaşılmasına çalışıyor. *Les dernieres années du gel*, Paris, 1984.

6) Nomenklatura'ın çöküşünün benzer bir yorumu (önemli bir noktada farklılık da gösteriyor) için bkz. Charles Maier, The German Reunification and the Collapse of Marksizm. New York'taki New School for Social Research Graduate Faculty tarafından 10-11 Mayıs 1990 tarihinde düzenlenen *Gorbaçov ve Almanlar* başlıklı konferansta sunulan tebliğ.

7) Ferenc Fehér-, Agnes Heller-, Merkus György, *Dictatorship Over Needs*, Oxford, Blackwell 1981.

rattığı kumanda ekonomisi, kapitalizmle rekabet gücüne sahip olamayacaktı, bu nedenle yalıtlanma kaçınılmazdı.

Öte yandan tüm gereksinimlerin azami oranda karşılanacağını ilan eden ve ekonomik anlamda *per se* anlamsız olan tez bile "ihtiyaçlar üzerinde kurulan diktatörlük" konsepti içinde algılandığında o kadar saçma gelmiyordu.[8] Bunun anlamı şuydu: merkezi yönetimin onayladığı ihtiyaçlar giderilecektir ve ayrıca sadece bir zaman dilimi içinde giderilmesi mümkün olan ihtiyaçlar merkezi yönetim tarafından giderilmesi gereken ihtiyaçlar listesine alınacaktır. Ama bu düşüncenin hayata geçirilebilmesi için iki ön koşulun gerçekleşmesi gereklidir. "Sosyalist dünya pazarı" sadece ekonomik olarak değil, siyasi ve kültürel olarak da içeri hiçbir şey sızdırmayacak şekilde kapatılmalı ve böylece "teknik uygarlığın yaratıcı" düşünce akımlarının bulaşmasının önüne geçilmeliydi. Stalin Castoriadis'in "toplumda yaratıcı gücün kurumsallaşması" teorisini gayet ciddiye almış ve bunun kendi düzeni için taşıdığı tehlikeleri fark etmişti.

Stalin çok büyük hedefler saptayan, yüksek tempolu bir fetih deneyimine girmekteden de açık bir şekilde çekiniyordu. Sovyet sistemine entegre olan bölgelerin emilmesine, özümsenmesine öncelik verilmeliydi. Nomenklatur Stalin'in "sosyalist dünya pazarı" konseptini (ki bu konseptin COMECON ülkelerine dayatılması da başarısızlıkla sonuçlanmıştır) eklektik bir şekilde yayılmacılıkla bütünleştirmeye çalışmıştır ve işte bu ekonomik çöküşün üçüncü etkenidir. Neo-Stalinistler Stalin'in aşırı kazanmaktan neden çekindiğini hiçbir zaman anlayamadılar ve bu nedenle de kötü Stalinistlerdi. (Aslında Çin deneyiminde yaşanan başarısızlıktan şu sonucu gayet rahat çıkarabilirlerdi: Sovyet merkez, dünya komünizmi adına ele geçen bölgeleri asimile etmek ve ekonomik olarak da buralarda egemenlik kurmak için yeterli güce sahip değildi). Yayılmacılık soğuk savaşı en yüksek noktaya tırmandırdı, ve Reagan döneminde başlayan teknolojik rekabette Sovyet yönetimi kaybeden taraf oldu. Bu gelişmeler iki taraf arasında sürekli irtibat hali yaratmıştı; bu durum, Stalin'in gayet iyi bildiği gibi, Sovyet "toplumsal yaratıcı güç kurumunu" bozuyordu. Yayılmacılığın neden olduğu bir diğer gelişme de kapitalist dünya pazarıyla girilen sistemli ilişkilerdi; burada artık istatistiki verilerin rötuşlanması, fiyatların "siyasi nedenlerle" değiştirilmesi gibi akrobatik gösteriler fayda sağlamıyordu. Ve işte tam da nomenklatur'un olağanüstü çaba harcayarak Gorbaçov'un uyguladığı glastnost yardımıyla halk üzerindeki

8) *Agy*

terörden vazgeçmeye kesin niyetli olduğunun propagandasını yapması süreci, aslında ekonomik olarak kendi mezarını kazma sürecidir de.

Gorbaçov döneminde Sovyet çalışkanlığının son sırrı da ortaya çıktı; sistem korkuyla (ve küçük bir zümre için) yükselebilme ümidiyle ayakta duruyordu. İnsanların artık korkmamaya başlamasıyla, ya da devletin cezalandırıcı demir pençesini çok daha az umursamaya başlamasıyla beraber kimse artık çalışmamaya başladı. Aynı şekilde, yükselme hırsıyla yanıp tutuşan kadrolar da, artık objektifliğini yitirdiğini açık açık ilan eden bir rejimde kariyer yapmanın anlamsızlığını fark etmişler, toplumdaki "imtiyazlılar" da artık merkezi yapıya pek kulak asmaz olmuşlardı. Ama bir yandan da Brejnev zamanında başlayan "kızıl baronların" özel servete sahibi olma eğilimi bütün hızıyla devam ediyordu. Bu süreci, Gorbaçov'un devlet fonlarının yağmalanmasına karşı başlattığı kampanyalar da durduramıyordu. Sistemin mükemmel ve zora dayalı rasyonalitesi tam bir anarşiye dönüştü, total planlama kaotik bir sürüklenmeye kaydı.

Tüm bu olup bitenlerden sonra böylesine büyük bir ekonomik çöküşün "kapitalizmin zaferi" olarak adlandırılmasına pek şaşırmamak gerek. Ama başka üslup kullananlar için de bu çöküş sürecinden bazı dersler çıkarılabilir. Sosyalizmin yüz yıllık rüyası olan; piyasayı rasyonelleştirmek ve piyasa mekanizmalarının neden olduğa adaletsizliklere bir son vermek düşü *per ce* yanılgı değildi. Gerçekten de rasyonellik piyasa ekonomisinde yapısal olarak mümkün değildir; çünkü her şeyden önce üretilen ürüne piyasada onu satın alabilecek bir talep olup olmadığı ancak satış anında belli olur, ve ikinci olarak, satıcıyı sadece kâr ilgilendirir ve kârın yaratılmasının toplumsal sonuçları hiç ilgilendirmez. Piyasanın rasyonelliğinin karutlandığı tek alan teknik yenilenmedir. Sosyalizmin sahte taleplerinin ve yanılgı taşıyan sonuçların tavizsiz eleştirmeni olan Max Weber bile, sosyalist devlet bürokrasisi için eğer, kendine güce dayanarak rekabeti yasaklama hakkını tanıyan, düşüncelerinin "nesnel rasyonaliteye" sahip olduğu sabit fikrinden vazgeçerse yararlı işler yapabilir diye düşünüyordu.[9]

Ama piyasa ekonomisinin sosyalist düzenlenmesinin mümkün ve meşru yolunun modern devlet olduğu hipotezini Weber de abartıyordu ve komünist bürokrasi ise bu tezi tamamen genel doğru kabul etti. Devletin ve ekonomisinin tamamen bütünleştirilmesi

9) Weber'in sosyalist yapılanmayle ilgili en kayda değer düşünceleri için *bkz. Wirtschaft und Gesellschaft*, (Tübingen J.C. B. Mohr/Paul Siebeck, 1972) s. 56.

ekonomi hayatını öylesine politize etmişti ki, artık bu alanda ekonomik rasyonalite temelinde yükselen ölçü oluşturabilmek mümkün olamıyordu; bu nedenle yapının işleyişi keyfileşmeye ve totaliterleşmeye başlıyordu. Toplumun ekonomi alanında tüm hakları elinden alınıyordu. Modern toplumlarda kesinlikle gerek duyulan, devletin ve toplumun baskıcı eğilimlerine karşı özgürlük haklarının sığınağı olabilecek değişik hayat tarzları ve davranış biçimleri bu ortamda zora dayanarak yok ediliyordu. Kapitalist piyasa ekonomisinin işleyişini mükemmel görmeyenler için de komünizm masalından çıkarılabilecek ders şudur:

Toplumsal adalet ve ekonominin "toplumsal amaçları" olması gerektiğini öne süren toplumsal uzlaşma adına, piyasanın rasyonelliğini eleştirmek hiçbir zaman piyasa ekonomisini bastırmak ya da bir başkasıyla değiştirmek noktasına kadar gidemez. Tümüyle politize olan bir ekonomi artık ekonomi sayılamaz. Ekonomiyi başlı başına bir alan olarak algılıyorsak bile, bu alan Castoriadis ve Hannah Arend'in ilginç bir şekilde görüş birliğine vardığı ve önerdiği gibi, tamamen politikadan uzak bir alan haline getirilemez. Ama, bürokrasisi nasıl bir ideolojiyi savunursa savunsun, devlet aracılığıyla ekonomiyi, –özgürlük haklarına, toplumsal ve ekonomik rasyonaliteye ağır zararlar vermeden– tamamen politize etmek de mümkün değildir. Luhmann ve Habermas tarafından sık sık kullanılan terimi kullanacak olursak, "modernleşmenin alt sistemleri", modernleşmenin kompleks yapısına zarar verilmeden birbirine karıştırılmaz. Ekonomi çok değişik örneklere göre örgütlenebilir (ve bunlar arasında kolektif mülkiyet ve devlet mülkiyeti de rekabete dayanabilecek meşru sektörlerden birini oluşturabilir), ama devletle tamamen bütünleştirilemez, tam anlamıyla politize edilemez. Bu anlamda ekonominin sosyalist eleştirisi, eleştirilerin çoğunluğu içinde haklı eleştirilerden biridir. Ama mutlaklık ve imtiyazlı pozisyon talep edemez. Çünkü "sosyal sorunun" bir siyasi çizginin mutlak mülkiyetini oluşturan ve bu anlamda şimdiki zamanın değerlendirilmesinde Arşimet noktası işlevini gören bir metafiziği yoktur..

III.

Komünizmin ardından gökyüzü siyasi anlamda günlük güneşlik değilse de, çok daha açık. En büyük tarih romancısı Le Carré olan soğuk savaş manicheizminin de sonuna geldik. Batılı devletler za-

fer serhoşluğu içinde soğuk savaşın galipleri olduğunu haykıradursunlar, dünyanın aslında yapması gereken şey, tarihini daha iyi anlayabilmek için soğuk savaşın sorumlusunun öncelikle kim olduğunu ortaya çıkarmaktır. Détente'ın, zorla alınan tavizler ve baskı altında imzalatılan antlaşmalar yoluyla gündeme getirilen bir yayılmacılığın kod adı olmadığını anlayan ilk Sovyet yönetimi işbaşına geldiğinde, dünyanın bu korkunç bölünmüşlüğü de son buldu. Daha da önemlisi totalitarizm dönemi, en azından kuzey yarım kürede tarihe karıştı. Bu anlamda XX. yüzyıl için en kısa yüzyıl tanımlaması kullanılabilir: Birinci Dünya Savaşı'yla başladı, totaliter rejimlerin oluşmasıyla sürdü ve 1989 "şanlı" anti-totaliter devrimleriyle son buldu. Politik ve kültürel anlamda ortaya çıktığından beri, Avrupa, tarihinde ilk defa (sanıldığı kadar kolay olmasa da) demokratik bir entegrasyon sürecini yaşama şansına sahiptir. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri geçen elli yıl boyunca, önce Nazi Almanya ve sonra da Sovyet bolşevik emperyalizmi tarafından ellerinden alınan egemenliklerine tekrar kavuştular. Toplumsal bağımsızlıklarını yaşama yoluna girdiler.

Ama dediğimiz gibi, gökyüzü çok da bulutsuz değil. Komünizmin ardından gelen dönemde yaşamak, komünizm nedeniyle ortaya çıkan, veya terör hükümetleri tarafından denetim altında tutulup, çözüldüğü iddia edilen, ama aslında alttan alta çürüyen sorunlarla yüzleşmek demek.

Sorunlar içinde ilki, Avrupa'da artık yok olduğu sanılan, kısmi veya kültürel otonominin tatmin edemediği milliyetçiliğin yeniden baş kaldırmasıdır. Sınırlarda değişiklikler, yeni ulusal egemenlikler talep ediyor. Teslim etmek gerek ki, bu sorunun sorumlusu komünizm değil. Merkezileştirilmiş ulus devletinin ortaya çıkmasıyla Avrupa'da etnik boyutların tümü geri plana itilmiştir ve bugün diktatörlüklerin ortadan kalkmasıyla Kosovo'dan Bask bölgesine kadar yeniden canlanmaktadır. Zorba doğasının ehlileştirilmesinde tamamen etkisiz kalan sadece komünizm değildir, liberal demokrasiler belki de daha da çaresiz kalmışlardır.

İkinci olarak, tüm kuzey yarım küresinin kademeli bir şekilde entegrasyona, liberal demokrasiye ve piyasa ekonomisine yaklaşması çok sevindirici bir gelişmedir ve bu ancak komünist hükümetlerin yıkılmasıyla mümkün olabilmiştir. Bu entegrasyon herhalde iç barışının ve zenginliğin şimdiye kadar bilinen en büyük bölgesini yaratacaktır ve oluşumla yeni global çatışma döneminin : Kuzey ve Güney çatışmasının da açılışı olacaktır. Bunun ilk işaretleri önde gelen büyük devletlerin Doğu Avrupa'ya göstermeye başladıkları

özel ilgi üzerine Latin Amerika'da ve daha sonra da Körfez Savaşı sırasında ortaya çıkmıştır.

Son olarak, komünizmin, çöküşünün ardından bile kontrol altına alınamayan bir etkisi daha var, bu da totaliter iktidar yöntemlerinin dünya çağında yaygınlaşmasıdır. Cin kapalı olduğu şişeden kurtuldu. Sanki nükleer silahlar ve totaliter iktidar yöntemi arasında sanki bir benzerlik var gibi: her ikisi de *know –how*'la ilgili bir olay. Eğer *know–how* bir kere herkes tarafından ulaşılabilir hale gelirse, yaygınlaşmasının önüne geçmek imkânsız oluyor.

Komünizmin 1989 devrimleriyle herkesin gözünde netleşen çöküşünün ardından politik sağ, tüm sosyalist düşünce sisteminin nihai iflasının kanıtını görmeye çalışıyor. Sağ kesimin zafer çığlıklarından daha hayret verici gelişme ise, komünist olmayan birçok sosyalistin, tam da şimdi kendi kendilerini analiz etmeye çalışmaları, hareketlerinin geleceği ve gücü olduğunun metafiziki ya da sosyolojik "kanıtını" ve "garantilerini" bulmaya çalışmalarıdır. Ama bu tür garantiler bulamazsınız. Bizim uygarlıklarımızdan önceki dönemlerdeki kültürler de olağanüstü büyük akımlara beşiklik etmişlerdir. Daha sonra bu akımlar farklı nedenlerle bir noktada canlılıklarını ve yaratıcılıklarını yitirmişler ve yok olmuşlardır. İkiyüz yıldır modernleşme sürecinin biçimlendirici güçleri arasında yer alan bu muazzam hareket yok olmaya mı mahkûm? Veya tam tersine sosyalizm kendinde yenilenmek için yeterli enerjiyi bulabilecek mi? İşte bu sorulara verilecek yanıtlar tam anlamıyla sosyalistlere bağlıdır.

Uzun vadeli düşünüldüğünde değişik tonlardaki sosyal demokratların ve özgürlükçü sosyalistlerin bugün sevinçli olmaları için çok neden var; ne zaman toplumsal bir reform veya değişiklik başlatmak isteseler, karşıdaki ortak düşman işaret edilerek, terör hükümeti oluşturma yolunda komplo hazırlamakla suçlanmışlardı. Varlığıyla sürekli tedirginlik yaratan bu düşman artık yok. Ama buna rağmen, komünizmin ilkesel temeldeki karşıtları olan bu eski, geleneksel demokratik sosyalistler rahatlayacaklarına sanki daha sıkıntılı bir duruma düşmüşler gibi. (Komünist olmayan bu) sosyalistlerin bu duygusu birçok şeyi itiraf eder nitelikte; şöyle ki, komünist olmayan sosyalistler, kendi teorileriyle, politikalarının tarihsel kazanımlarıyla ve kendi iç sınırlarının karmaşık sorunsalıyla hiçbir zaman yüzleşmediler. Görünen o ki, komünizmin eleştirisi, sosyalistler açısından bu hoş olmayan işi yapmamaları için yeterli bir nedendi, ama artık bunu ertelemek için neden kalmadı.

Her şeyden önce; sosyalizm, modernleşmenin "normal" süreci-

ne kendi katkısını, vicdanlı da davranmaya çalışarak hiçbir zaman değerlendirmedi. Sosyalistler komünizmi davetsiz bir misafir olarak reddetseler de, bu nedenle komünizmin neden olduğu suçların hiçbirinde sorumluluk üstlenmeseler de, şurası bir gerçek ki, modernleşmenin birçok alanında sosyalistlerin katkısı son derece sınırlı kalmaktadır.

En önemli başarıları "sosyal soruna" meşruluk kazandırmış olmalarıdır. Eğer bu gerçekleşmeseydi, bir yandan modernizasyon "Roma dejenerasyonuna" uğrardı ve Sezarizm haline gelirdi, diğer yandan da proleteryanın yoksulluğu sürerdi. Emekçi ve pasifliğe mahkûm edilmiş sınıfların, dikkat dışı bırakılmış ihtiyaçları yazılı tarihte ilk kez sosyalistlerin inatçı kampanyalarıyla siyasi gündeme girmeyi başarmıştır. Bu zafer hiçir zaman geri alınamayacak olan bir onurdur.

Görece eşitlik ve toplumsal adalet ülkülerinin, aşırı uçların abartmaları dışında sahip olduğu dengeyi sağlayan yine sosyalistlerdir. XIX. yüzyılda, hatta İspanya ve Portekiz'de XX. yüzyılda parlamenter demokrasinin gelişmesine katkı yapmışlardır. Başlarda sivil toplumdan dışlanan ve politikayla neredeyse hiç ilgilenmeyen proleteryayı, seçmen olmaya, toplumsal ve ekonomik gücünü kullanmaya teşvik etmişlerdir. Sosyalistler bunun yanı sıra demokrasi teorisini ve *modus operandi*'yi olduğu gibi, katkısız kabul etmişlerdir. Liberalizme karşı duydukları ilgisizlik, hatta çoğunluk sosyalistlerdeki küçümseme, demokrasinin sefil ve totaliter yanlarına karşı onlarda duyarsızlık oluşturmuştur. Demokrasi yanlısı sosyalistler bu son zaafı görenleri "Aristokratizmle" suçlamışlardır.

Modernleşmenin ekonomik sisteminin yaratılmasında sosyalistlerin katkısı, getirdikleri eleştirilerle sınırlıdır, tabii bunlar önemli eleştirilerdir. Sosyalistler piyasanın olmadığı bir toplum hayalleri kurmasalar da, piyasayı belli nedenlerle ehvenişer görmüşler, piyasa mantığını ise haklı olarak sürekli biçimde yeniden oluşan eşitsizliğin kaynağı olarak nitelemişlerdir. Yakınlık gösterdikleri ve iktidarda olduklarında da uygulamaya çalıştıkları tek ekonomi stratejisi Keynesçi ekonomi olmuştur. Piyasayla olan ilişkileri, geleneksel olarak (ve haklı olarak) sosyal adalete yönelik olarak değişik sınırlamalar gündeme getiren bir birlikteliktir (ki piyasa sosyalizminin de özü budur). Willy Brandt'ın Kuzey-Güney ilişkisi üzerine geliştirdiği pek de net olmayan tezlerin dışında sosyalistler global ekonominin orantısızlıklarından kaynaklanan sorunlara karşı hiç duyarlı olmamışlardır. Oysa bugün artık sosyal adaletin ve (piyasa dışı) rasyonelliğin oluşturulmasına yönelik önerilerin gün-

deme geleceği ve somutlanacağı çerçeve global dünya ekonomisidir (Keynes zamanında bu ulus-ekonomi idi).

Çoğunlukla kent kökenli olmaları nedeniyle sosyalistler tarım sorununda en küçük bir katkı bile yapamamışlardır. Bu saptamının dışındaki tek gerçek, önerisi kendilerinden gelmeyen toprak reformu konusunda gösterdikleri olumlu çabadır. Bu nedenle olsa gerek, çevre sağlığı ve çevre korunması konusunda da geç kaldılar. Bu sürecin sözcüleri sosyalist olmayan kesimlerden çıktı. Ulusal soruna ya da milliyetçiliğe gelince, demokratik sosyalistlerin tüm tarihi etnik veya ırksal temelde ayrımcılığa karşı çıkışların tarihidir. (Avusturalya İşçi Partisinin "Beyaz Avusturalya programı" serüveni, fazla bir etkisi olmayan utanç verici istisnai bir örnek olarak kalmıştır.) Ama sosyalistler her zaman sadık vatandaşlar olsalar da, süreki kimlik bunalımı içinde yaşadılar. Komünist anlamda enternasyonalist değildiler ve Büyük Engizisyoncunun Dünyevi Kilisesini'nin inşasında görev almadılar. Ama milliyetçilik zamanında biraz kozmopolit oldukları da kuşku götürmez. Sadece tek bir sosyalist hareket, siyonist İşçi Partisi ulusun inşa programını başlatan parti oldu. Jaures'den Mitterand'a kadar gelen dönemde Fransız sosyalistleri *la nation*'un büyüklüğüne katkıda bulunurken tek bir özel durumun dışında (Guy Mollet'nin Cezayir Savaşı sırasındaki tavrı) şovenist olmadılar. Diğerleri ulus ve ulusla ilgili sorunlar gündeme geldiğinde, beceriksizce geri planda kalmayı tercih ettiler.

Son olarak, sosyal demokratların veya demokratik sosyalistlerin kültürel katkıları da siyah beyaz değildir. Komünizm onlar açısından ya devlet sansürü, veya düşünsel elitizm idi. Bunun karşısına sosyal demokratlar, sınıf kültürlerinin artık dağıldığı bir dönemde proleter kültürü çıkarmaya çalıştılar. Demokratik sosyalistlerin hükümetleri refah devletlerinde snatçıların iyiniyetli esirgeyicileri oldular; sosyalist hareket, en belirgin gücün bilgisizliğin zifiri karanlığı olduğu bir alanda okuma yazma bilenlerin kültürünü ve bilginin ışığını yaymaya çalıştı. İşçi sınıfının en iyi kültürel ürünlerinin keşfi ve desteklenmesi (Ingiltere'de) en büyük romanların bazıları (İskandinavya ve savaş sonrasında Almanya'da) refah toplumlarının sosyal demokrat ruhu sayesindedir. Ama sosyal demokrasi düşünsel elitizmden fena halde korktuğundan, kültürün çiçeklendiği bir ortamda çok gerekli olan vizyonlar yaratma işlevini yerine getiremedi.

Komünizmin çöküşünün ardından ortaya çıkan boşluğu sosyalistler kendi açılarından kullanmak istiyorlarsa ulaştıkları sonuç-

ları ve kendi sınırlarını değerlendirmek zorundadırlar. Çünkü, samimi olmak gerekirse, komünistlerin varlığı demokratik sosyalistler için sadece bir engel değildi. İlginç bir şekilde, gizliden olumluluktu da. Komünistlerin terör ve baskı hükümetleri ayakta kaldıkça, demokratik sosyalistler veya sosyal demokratlar açısından onların pratiğini işaret edip, "bakın biz başka türlü yapacağız" demek yeterliydi. Bu tavır bile oy almak için yetiyordu. Şimdi, artık düşman ortadan kalkınca, solda tek başına kaldıkları şu an, ya başka türlü yapmaları gerekecek, ya da yok olup gidecekler. Bu ödevin üstesinden gelebilmeleri için geçmişleriyle yüzleşmeleri gerekiyor.

IV.

İçinde bulunduğumuz dönemin en önemli sorunlarından biri de, "radikal politikanın bundan böyle de mümkün olup olmadığı" sorusudur. Aslında, geride kalan kırk yıl içinde komünizm de aşırı bir şekilde radikal sayılmazdı. Stalin'in dehşetli yıllarından Brejnev'in baskıcı yaşlılar egemenliğine kadar tamamıyla muhafazakâr bir yapıya dönüştü ve bu yapı da her türlü değişikliğe karşı refleks tepki gösterir oldu. İşte resmi komünizmin bu kemikleşmesi altmışlı yıllarda yeni solun isyanını getirmiş, bu nedenle de Mao'nun kültür devrimi bazıları tarafından gözü kapalı yüceleştirilmiştir. Ama komünizm ve değişik renk radikal hareketler arasında her zaman gizli bir *simbiosis* var olmuştur. Artık tamamen yaşlanan, sona yaklaşan komünizm bile, geride kalan fırsatları düşündükçe ve bu fırsatların yeniden ortaya çıkması ümidini yaşadıkça radikalizmin *promesse du bonher*'ünü hisediyordu.[10] Bu aslında 1989 sonrasının par exellence Doğu Avrupa sorunudur da, çünkü anti totaliter hareketler on yıllardır süren mücadelelerinde, öncelikle Macaristan'da (ama sadece bu ülkede değil) "büyük cumhuriyet" ülküsünü ön plana çıkarmışlardır.[11] Şimdi geriye dönüp geçmişe bir göz attığımızda, bu radikal düşüncenin 1956 Macaristan devriminde doruğa ulaştığını ve artık devam ettirilemeyeceğini görüyoruz. Büyük Cumhuriyet düşüncesi, geçmişin yaşayan bir anısı olarak var olacak ve bizleri süreki yeniden düşünmeye sevk edecektir.

Modern radikalizm, aydınlanma döneminin, devrimler döneminin ve bunlara verilen yanıt olarak üç büyük akımın birlikteli-

10) Komünizm tarafından yitirilen, ama içinde hâlâ yapısal olarak radikalizme nostalji taşıyan klasik eser; Marice Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur*, Paris, Gallimard, 1980.

11) Agnes Heller, *Great Republic;* A. Heller-F. Feber, Eastern Left Western Left, Cambridge/ Atlantic Heights, Politiy/ Humanities Press, 1987.

ğinden doğan orijinal bir karışımdır. Ve bugüne kadar da ikiyüzlülüğünü sürdürmüştür: hem sağ hem de sol radikalizm vardır. Her iki akımın da, Marx'da da Nietzsche'de görülen özelliği, Hıristiyan ontolojinin ve antropolojinin eyleme ve bilince koyduğu sınırları aşma çabası ve özlemidir. İkinci özelliği Faustik boyuttur; yani insan yaratıcılığının karşı konulamaz gücüne olan inançtır. Bu güç ne var olan geleneklerle, ne de mutlak sınır olarak konulan (iç ya da dış) doğanın engelleriyle durdurulabilir. Üçüncü etken zaman konusundaki duyarlılıktır: radikalizm yeni çağın "normal zamanının", *banausis* zamanının, yani büyük burjuvazinin zamanının son derece yavaş işlediğini düşünmektedir. Yani bu zaman suni olarak hızlandırılmalıdır.

İnsanların aktivitesinin rehabilite edilmesi için, (felsefi ve politik anlamda) güvene tekrar kavuşmak için yaratılıştan gelen "ezeli suçluluk" duygusunun yok edilmesi gerekiyordu. Modernleşmenin politikası Hıristiyan gelenekleri basit bir şekilde sürdüremezdi. Temeller radikal bir şekilde gözden geçirilmeliydi. Yeni temel, keşfedilen şu gerçek olabilirdi; insanların aktivitesi ve bu aktivitenin geçmişte şimdiye kadar görülmeyen devletsel ve politik-moral alandaki ürünleri öz itibarıyla son derece önemlidirler ve büyük değerler taşımaktadırlar. Ama yeni temel, hiçbir zaman Hıristiyanlığın yükseldiği temel kadar sarsılmaz sağlamlığa ulaşamadı. Rehabilite edilen siyasi aktivite ve onun devletsel ve politik-moral alandaki şimdiye kadar olmayan ürünleri, bu aktiviteyi gösterenlerin iki zıt tavrı arasında gidip geliyordu: bunlardan biri "antropolojik dönüşümün gerekliliği", diğer tavır ise "siyasi teoloji" idi. Sağ ve sol radikalizmin bağrında taşıdığı bu güvensizlik ya çaresizliğe ve telaşa, ya da keyfi bir şekilde üretilen "kendi kendini yaratış" mitoslarına, hatta insanın Tanrılaştırıldığı siyasi ideolojiye kadar götürdü.

Radikal soldaki insanın doğasının iç ve dış kaynaklı engellerinin reddi doğrultusundaki Faustçu boyut, XIX. yüzyılın kirli gerçeği olan endüstriyelizme felsefi bir üstencilik ruhu taşıyordu. Sağ kanat içinde ise insan doğasının öncelikle "iç engelini" yenmeye, korkudan ve vicdan azabından kurtulmuş yeni insan ırkı üretmeye yönelik büyük deney giderek ön plana çıkıyordu. Şimdiye kadar pek göze çarpmayan bir nokta ise, Wagner'in modern radikalizm tarihinde oynadığı roldür: Wagner kehanetleriyle her iki radikalizmi de temsil etmiş, her ikisinin özelliklerini benliğinde taşımıştı. Dünyaya egemen olan ve doğanın ırzına geçen sanayi işçiliği, Rayna zenginliğinde, Walhalla siyasi cennetinde ortaya çıkan çelişkilerin yeraltındaki temeli gibiydi. Korkuyu ve vicdan azabını tanı-

mayan Siegfried ise, Tanrıların geleneksel yollarını yıkan, ilk devrimci Übermensch ve barbar aydınlanmanın kahramını idi.[12]

"Olağan zamanın" dayanılmaz yavaşlığına tahammül edemeyen radikalizm solda zaman alanında en belirgin bir şekilde "sürekli devrim" önerisiyle ortaya çıkıyordu. Geri planda yatan Fransız devrim yıllarının pragmatik deneyimiydi; bu yıllarda yaşanan devrim deneyimleri modern insanlığın normatif Odüsea'si gibiydi. Bir zaman kavramı olarak "sürekli devrim" sıradan siyasi deneylerin ötesinde bir olguydu. Bu, "devrimler çağı" olan modern dönemin zaman merkezliliğini ifade ediyordu: aynı zamanda seçilmiş azınlığın, elit grubun hayat tarzı olarak da tanımlanabilirdi. Bu nedenledir ki, devrimin sürekliliği içinde yaşamayan "yaşlı küçük burjuvaların zaman kavramı" derin bir şekilde aşağılanıyordu. Sağ ve sol radikalizmin zamanı nasıl yorumladığını dikkate almazsak Hitler'in sağ radikalizmini, Hitler'in Biltzkrieg'i, kendi hayatı da dahil olmak üzere Hitler'in sıradan insanların sıradan hayatlarına karşı gösterdiği küçümsemeyi anlamak mümkün olmaz diye düşünüyoruz.

Komünizm Doğu Avrupa'da ve genel olarak siyasi radikalizminin son kırıntılarını da yitireli çok oldu. Kendi kendini Tanrılaştıran yaratıcı insandan, yeni iktidara gözü kapalı itaat eden tebaa haline geldi, ehlileşti. Endüstriyelizmin Faustçu planından Guyaş komünizmi düzeyine geriledi. "Devrimin sürekliliği" bürokratik iç mücadelelerin sürekliliğine indirgendi. Bunun da ötesinde, Doğu Avrupa yeni solunun ve "Büyük Cumhuriyet" üslubunun yerine "hukuk uslubu" geçmeye başlayınca, muhalif –sol– radikalizm de sahneden çekildi.

Bu gelişmelerden nasıl bir sonuç çıkarılabilir? Sol radikalizmin yok oluşu modernizasyonun aşırı ölçüde dinamik trendlerinin post-modern ılımlılaşmasına, belki de yeni muhafazakârlığın önde gelen yol göstericilerinin ilkelerine geri dönülmesine neden olabilir. Radikalizmin post-modern deformasyonu bıkkınlığın bir sonucu, ya da "bükemediği bileği öpen", gerçeklere sığınan küçük burjuva tavır da değil. Şurası bir gerçek ki, Doğu Avrupa'nın yeniden aktivite kazanan öznelerinin çoğunluğunun *constitutio libertatis* için herhangi bir radikalizme ihtiyacı yok. "Büyük nutuklar" sadece ve sessizce izleniyor. Bu bölge, özel tezler yardımıyla politik aktivitenin önemini vurgulama ihtiyacı hissetmiyor (tabii eğer aktivitenin dinsel yoldan kanıtlanması pratiğine geri dönmezlerse). Onlar,

12) Wagner'in müziğinde kapitalizmin doğuşuyla ilgili olarak en iyi analizler için bkz. Bernard Shaw, *The Perfect Wagnerite, Major Critical Essays*, Harmondsworth, Penguin, 1986.

kendi zaferlerinin tek başına taşıdığı önemin gayet iyi farkındalar. Zaman kavramına radikal yaklaşımdan özellikle uzak duruyorlar, çünkü artık tren istasyonunda yaşayıp, geleceğe gidecek tren beklemekten bıkmış durumdalar. Kısaca; sol radikalizmin post-modern reddi, Doğu Avrupa'da keyfi bir şekilde karar verme ve mahkûm etme karşısında modernizmin otonomisinin korunmasını, kalıcılığının sürdürülmesini hedefliyor.

Doğu Avrupa'daki yapılanmanın bir diğer uç noktası da, dünyevi aktivitelerde hayal kırıklığına uğrayan tepkilerin dinsel görüntülü ya da temelli manifestlerle dile getirilmesidir. Sovyet modelindeki toplumların bazı eleştirmenlerinde[13] görülen anti-ütopik hareket noktasının kaynağı bu çevrenin toplumsal ütopyaları reddetmesi değil, modern dünyayı yeniden düzenleme iddiasıyla ortaya atılan dünyevi planları fazla "cesur ve küstah" bulmalarıdır. İşte en Doğu Avrupa'daki en yeni toplumsal hareketlenemeler bu mecrada akıyor. Dinsel politikaların güçlenmesinin nedeni de budur.

Komünizmin ardından dünya, cennet olarak tanımlanamasa da, herhalde daha yaşanası bir hale geldi. Son bir ders daha çıkaracak olursak, komünizmden sonra doğan boşluğu, komünizmin yarattığı ve ortadan kalmasıyla belirginleştirdiği sorunlarla yüzleşebilecek yeni düşünceler dolduracak. Komünizmin sonuna gelinmiş olması, kesinlikle tarihin de sonunun geldiği anlamına gelmiyor.

13) Bu güçlü anti-ütopist kimliğin en tanınmış sözcüsü Lesek Kolakowski'dir. En tanınmış tarihsel eser ise Michel Heller-Aleksandr Nekrich, *L'Utopie au pouvoir*, Paris Calmann-Lévy 1982.

Kapitalizm mi, Demokrasinin Zaferi mi?(*)

"Siyasetin dili önemlidir". İşte, Orta ve Doğu Avrupa'da süregelen değişikliklerin açıklanmasında "dil ve olayları tasvir etmede kullanıdığımız kelimeler önemlidir" tezi bu tek cümleyle özetlenebilir. Siyasetin dili ve kullanılan kelime hazinesi iki nedenle önemli; ilk olarak siyasi stratejinin, her zaman manifesto veya dört dörtlük açıklıkta ve reklamı yapılan programlar olarak dile getirilemeyen pratik amaçları bu yolla hissettirilebilir. İkinci olarak da, eğer ana akımları temsil edebiliyorsa siyasi üslup rehberlik de yapabilir, böylece geleceğe dair düşünce ve niyetleri öğrenmek mümkün olur.

Orta ve Doğu Avrupa'daki devrimci dönüşümlere ve bu süreçte yapılan açıklamalara bir göz atıldığında, Marksizmin her türlü renginin ve tonunun tahtından edildiği şu dönemde, Karl Marx'ın garip bir zafer kazandığını saptayabiliyoruz. Her şeyi altüst eden dönüşümlerinden alınan sonuçların –bunların çoğu barikadlarda, kitlesel gösterilerde ama başarı şansının çok az olduğu koşullarda kazanılmıştır– genel bir değerlendirmesi kapitalizmin sosyalizme karşı tartışmasız bir zafer kazandığını ortaya koyuyor. Bu ise kesin olarak Marx'ın semantik bir zaferidir, çünkü tarih boyunca Margaret Thatcher'e kadar tek bir muhafazakâr politikacı bile savunduğu toplumsal sisteme yapıştırılan "kapitalizm" etiketini kabul edip seçmenleri önünde savunmaya yanaşmamıştır, ki bunun gayet haklı nedenleri vardır. Bu terim "karşı taraf" tarafından icat edilmişti ve bunun kendi kimliğini açıklayan terim olarak kullanılması ideolojik kapitülasyon olarak algılanabilirdi. Kaldı ki, kapitalizm kelimesi geleneksel olarak son derece kötü olguları –"sömürü", sosyal Darvincilik, kronik işsizlik– akla getirmektedir. Muhafazakâr güçler sa-

(*) Bu makale Ağustos 1990'da yazılmıştır.

vaş sonrası dönemde "hür dünya" terimini kullanmayı yeğlemişlerdir ve bu terim Batı Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın piyasa ekonomilerine dayalı toplumlarının sahip oldukları hiç olmazsa somut kazanımlarından birini iyi hissettirmiştir: bu, sözü geçen ülkelerdeki politik demokrasinin varlığıdır.

I.

Thatcher'in gündeme getirdiği neokapitalist devrim değişikliklere dair ilk işaretleri verdi. İngiltere başbakanı rekapitalizasyon sürecini salt parasal anlamda bir kazanım olarak değil, bazı özgürlüklerin ve hakların kazanılması olarak gösterme cesaretine sahipti. Bu hak ve özgürlükler, her şeye milim milim sahip olunabilen, fazlasıyla güçlü *korporatif* refah toplumunun tamamen kemikleşmiş yapısına karşı, öncelikle ekonomik girişim ve hayat tarzı seçme özgürlüğünü gündeme getiriyorlardı. Thatcher'in İngiltere siyasi yaşamındaki bu eşi görülmemiş on yıllık liderliğini sadece İşçi Partisi'nin arka arkaya yaptığı hatalarla ve Brejnev'in yayılmacılığına ve "barış taaruzuna" verilen tavizlerle açıklamak mümkün olmasa gerek. Burada bireysel cazibe de belirleyici rol oynamıştır. İktidar dönemi sona ermiş olsa da herhalde bu dönem tekrar ve tekrar değerlendirilecektir. İnatçı sosyal darwinist yanlarınını bir yana bırakalım, ama İşçi Partisi ve refah sosyalizmleri Thatcher'in neo-kapitalist devriminin bazı özgürlükçü yanlarını eğer dikkat dışı bırakırsa hayati bir hata yapmış olurlar.

Aynı şekilde, Thatcherizmi yüzeysel bir şekilde, radikal dalgalanmaların ardından et tencerisinin realizmine geri dönüş olarak algılayan Doğu Avrupa'nın önde gelen ekonomistleri de durumu aynı şekilde yanlış anlıyorlar. Şimdi Doğu Avrupa'da oluşan thatcherist modeller yanlış olsalar da ve bazı ülkeler açısından felaket sonuçlara yol açsalar da, bu akımı ortaya çıkaran nedenler sadece ekonomik nedenler değildir ve bu gelişim aydınların sınıfsal egoizminin basit yansımaları olarak da görülmemeli. Birçok yeni partinin, bu arada Çekoslovakya'daki Vatandaşlık Forumu'nun veya Macaristan'daki Hür Demokratlar Birliği'nin –ki bunlar yüksek düzey kalifiye işçilerden aydınlara ve işyeri yöneticilerine kadar en heterojen katmanlardan oy alabilmektedirler– durumunu ve bu partileri destekleyen seçmen yelpazesini anlayabilmek için, Doğu Avrupa'daki Sovyet tipi toplumlarda yaşanan tekdüze yılların ardından neo-Thatcherizmin *libertar* boyutunun ne anlama geldiğini

kavramak gerekir. Bu partiler Batı Avrupa'da bilinen parti modellerinde benzeri görülmeyecek güçte özelleştirmeye yönelik bir vatandaşlık hareketini, üyeleriyle, seçmenleriyle, programlarıyla ve eylemleriyle dile getiriyorlar, formüle ediyorlar. Neo-Thatcherizm Orta ve Doğu Avrupa siyasetinde bilgeliğin son noktası olmayabilir, hatta Sovyet rejiminin kalıntısı olan, "sözde eşitlikçiliğin" neden olduğu muazzam fakirliğe de bir çözüm getirmeyecektir. Ama buna rağmen böylesine güçlü bir şekilde gündeme gelişi bile, bölgede gerçekleşen dönüşümlerle ilgili olarak –bölük pörçük ve geçici de olsa ve tam olarak durumu yansıtmasa da– "kapitalizmin zaferi" sloganının durumu anlatmak için neden kullanılabileceğini açıklamış olur.

Sovyet tipi toplumların kendilerini tanımlamak üzere geliştirdikleri geleneksel terimler arasında bu sloganın geçerliliğini daha da güçlendirecek başka kanıtlar da bulmak mümkündür. Stalinist "yukarıdan aşağıya uygulanan devrimler"de temel kriterlerden biri –daha sonra da komünist rejimlerin tek başarı kriteri olarak adlandırılan– ekonomik büyüme idi. Bu durumda iktidarda olan ideoloji ve siyasi iktidar, üstün yeteneklerine istinaden –ki bu üstün yetenekler teoriye göre sistemde inherent "nesnel rasyonaliteden" kaynaklanmaktaydı– tüm gücüyle tek bir amaca; kişi başına düşen yüksek bir büyüme oranına ulaşmaya yönelirse ve koşullarını zekice kullanabilirse bu amaca ulaşabilirdi. Aslında sistemin radikal karşıtlarının, bu sistemin karşıtı olan "kapitalizmden" özünde pek farklı olmadığını söylemelerine pek şaşmamak gerek. Aynı şekilde, ekonomik fiyasko, uzun yıllar sıfır büyüme hızı, derin mali kriz ve tüketim maddelerinin yokluğunun yarattığı giderek sıklaşan ve ağırlaşan dönemsel bunalımları yaşayan, bu durumu kabul eden ve insan hayatına verdiği değer bakımından korkunç israfçı olan bu sisteme karşı tarihin verdiği karar da "kapitalizmin zaferi" olacak. İşte Sovyet sisteminin zayıf yanı tam da bu noktaydı, yani şu değerlendirmeye fırsat veriyordu : bu sistem modern kapitalizmin ön tarihini oluşturan sanayi devrimleri arasında kural dışı ve geciken bir dalgaydı –her türlü stratejik amaç ve felsefi *raison d'etre* kademeli olarak terkedildi: önem verilen tek nokta "nesnel rasyonalite yöntemiyle" kişi başına düşen üretimin zorlayıcı bir tempoda süren artışıydı.– Eğer bu saptamayı doğru kabul edersek, bu gelişme Sovyetler Birliği'nin nihai –ekonomik ve politik– çöküşünün, sanayi devrimlerinin "geleneksel" gelişme yolunun "kural dışı"na karşı üstünlüğünün kanıtlanmasından başka bir şey olmaması gerek. Sovyet tarihi üzerine yapılan bu tür değerlendirme, Marksist literatür-

de geleneksel olarak zaten çok miktarda mevcut olan "yanlış bilinç" üzerine inşa edilen açıklamaların ustaca hazırlanmış bir varyasyonu olur. Çünkü geride kalan yetmiş yıl bu toplumun kendi kendini tanımlamaya çalıştığı ve tek önemli amacın sanayi devriminin gerçekleştirilmesi olduğunu doğrulamaya çalışan açıklama ve belgelerle doludur. (Probrazsenski'nin "ilkel sosyalist sermaye birikimi" teorisinden, Stalin ve Jarosenko arasındaki ünlü grotesk tartışmalara, Sovyet sanayi stratejisinin ardındaki temel düşünce olan "üretim için üretim" ilkesinden Kruşçev'in "gulaş komünizmine" kadar).

Sanayi devriminin dinamizmi açısından bakacak olursak, her şeyden önce Sovyet devletinin, sanayi üretiminin tüm etkenlerinin ve araçlarının (parti-devletinin ilginç koşulları sonucunda işgücü üzerinde de sınırsız egemenliği söz konusuydu) tek ve mutlak sahibiydi ve sanayi devriminin, ekonomik rakibe tahammülü olmayan mutlak sürdürücüsüydü. Hangi ürünlerden ne miktarda üretileceğine tek başına devlet karar veriyordu. Öncelikleri, tüketimin miktarını ve yapısını, toplumsal işbölümünde kişilerin ve hatta tüm bir toplumsal veya etnik grubun yerini, (siyasi) fiyat sistemini, çalışma süresini, yerini, yöntemini, emeklilik yaşını, yerleşim bölgelerini, tasarrufları, çalışanların eğitim ve kültür düzeyini, boş zamanlarda ilgilenilebilecek uğraşları hep devlet saptıyordu. İkinci olarak: bir yandan devlet, tüm vatandaşların, istisna ve imtiyaz kabul etmeden kendi yüce iradesi altına alma konusunda "eşitlikçiydi", ama sanayi devriminin uygulayıcısı olarak da kenti köye göre kesin bir şekilde daha üstün görüyordu. Stalin'in sistemli bir şekilde kırsal yapıyı ve köy sistemini tahrip etmesinin nedenini, liderin (ve devletin) sanayi devrimine mutlak öncelik tanımasıyla anlayabilir ve açıklayabiliriz. Eğer Sovyet devletinin bu iki önemli özelliğini göz önüne alır ve devletin zorla dayattığı, ama aslında çok da ciddiye almadığı ideolojik nitelikli koşulları ihmal edersek, bu merkezi otorite gerçekten de sanayi devriminin ideal ve mükemmel bir uygulayıcısı gibi görünüyor.

Eğer ekonomik sonuçları ele almaya devam edersek, Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelerin, toplumun kendi kendini tanımlamada kullandığı sıfatların çoğunluğuna denk düşmediğini görürüz. Ekonomik hayattaki aktörlerden biri olarak partinin egemenliği ve dokunulmazlığı piyasa koşullarını tahrip ediyor ve her türlü pazarlığı yasaklıyor, ortadan kaldırıyordu çünkü partinin iradesi dokunulmazdı. Hem sanayide ve hem de tarımda üretim birimlerinin, kendilerine karşı uygulanan ekonomi dışı zor unsuru nedeniyle emirlere uymaktan başka bir çaresi yoktu; ayrıca bu birimlerin getiri ve

kazançlarına da, açık bir şekilde deklere edilmeden de olsa, devlet tarafından el konuluyordu. Ama tüm bunlara rağmen totaliter devletin "her şeye kadirliğinin" de bir sınırı vardı ve bu konuda en net veriler, en son, can çekişme evresinde ortaya çıktı. Şöyle ki, bir iktidarın gerçekten sınırsız bir egemenliğe sahip olabilmesi için, o ana kadar ulaşılamayan iki ön koşulun gerçekleşmesi gerekiyordu: bunlardan biri değişik üretim birimleri arasında derinlemesine oluşan illegal ilişkilere imkân tanımaması gerekiyordu (bu ilişkiler, ilkel takasın modern biçimi olan değiştokuşlardı). İkinci önkoşul da, sistemin, Stalin tarafından açıkça talep edildiği gibi, "sosyalist dünyanın entegre pazarı" olarak dışarıya karşı neredeyse hava geçirmez bir şekilde kapatılmasıydı. (Bu durum Kamboçya'da Pol Pot'un, ya da Arnavutluk'ta Enver Hoca'nın gerçekleştirdiği gibi, sadece istisnai ve akıl dışı durumlarda mümkün olabiliyordu). Ayrıca sistemin mutlaklaşabilmesi için gerekli koşullar birbirine bağlıydı da. İllegal değiştokuşun ortadan kaldırılabilmesi ancak genel değişim aracı olan paranın ortadan kaldırılmasıyla mümkündü. Ama böylesi ultra-radikal önlemler (her modern ekonomide neden olabileceği sonu gelmez zorlukları bir yana bıraksak bile) ödemeler dengesi olgusunu imkânsız kılıyor ve mal değişimini de tamamen ortadan kaldırıyordu. Ama hiç olmazsa görünüşte dengeli olan bir bütçe gösteremeden dış dünyayla ekonomik ilişkilere girebilmek de mümkün değildi. Dış dünyayla mal değişimi ise Sovyet sisteminin gelişme sürecinin hiçbir döneminde vazgeçemediği bir gereksinim olmuştu.

Totaliter program çok önemli bir noktada, başlangıçtan itibaren yetersiz kalmıştı. Totaliter devlet (her ne kadar sadece görünüşte her şeye egemen olabilecek kadar güçlü olsa da), kompetitif piyasaları resmen yasaklayacak, sanayi devriminin stratejik amaçlarına hizmetin dışındaki her türlü ekonomik rasyonaliteyi fiyat silahıyla oynayarak kırmayı başaracak kadar güçlüydü. Ama bir yandan illegal ve dağınık, öte yandan ise kendi aralarında sistem kuran, zincirleme ilişki yaratan piyasaları ortadan kaldırmaya gücü yetmiyordu. Tüm Sovyet tarihi boyunca, tüketim ihtiyaçlarını göz önünde tutan ve bunları –mükemmelikten çok uzak bir şekilde de olsa– gidermeye çalışan karaborsa Stalin terörüne rağmen varlığını sürdürmüştü. Öte yandan kolhozlarda ve kooperatiflerde köylüler, zamanlarının ve ortak toprakların bir kısmını, devlete gidecek olan üretimin dışında kalan ticaret için ayırıyorlar, burada kendileri için üretim yapıyorlardı. Devlete karşı hiç küllenmeyen bir gerilla savaşı sürüyordu. Carrere d'Encausse'nin de kanıtladığı gibi, Stalin bile

darda kaldığında –örneğin savaş sırasında– geçici nitelikte de olsa ödünler vermek zorunda kalıyordu. Devlet ve onun askeri kanadı arasında son derece ilginç ticari ilişkiler sistemi oluşuyordu. Üretilen ürünlerin kalitesine karşı söz söyleyebilecek kurum olan ordu, aynı zamanda stratejik bakımdan istisnai yere sahip olan bir müşteri konumuyla kendisi için üretim yapan sanayi komplekslerine karşı yüksek kalite kriterlerini şart koşuyordu. Tabii daha sonraları Afganistan bu çok ilginç saptamaların büyük anlamda mitos olduğunu da ortaya koyacaktı. Bu durum çok ilginç bir sahte-piyasa özelliği taşıyordu: çünkü sahte-müşteri durumundaki ordu üretilen ürünlerin kalitesine müdehale edebiliyor, ama bu ürünlerin üretilmesindeki maliyet hesaplarına karışamıyordu. Sonuçta, fatura orduya değil "devlete" çıkıyordu ve generalleri istedikleri yüksek teknolojinin maliyeti hiç ama hiç ilgilendirmiyordu. Bu ise zaten çok yüksek olan finans darboğazını daha da derinleştiriyordu. İkinci olarak –ki bu tipik bir gelişmedir– Brejnev ve Ustinov döneminde başlı başına ayrı bir imparatorluk haline gelen Sovyet ordusu askeri fabrikaları teker teker devralmaya ve müşteri konumunu mülkiyet sahibine dönüştürmeye başlamıştı. Bu gelişme büyük bir ihtimalle, merkezi yönlendirmeli ekonomi ortamında öylesine büyük bir kaos yarattı ki, bu ortamdan kurtulmak için ordu da her şeyi yapmaya hazırdı. Son olarak ; ekonomik reform girişimlerinin ilk adımlarında bir başka Sovyet yarı-piyasasının daha çok uzun zamandır var oluğu ortaya çıktı. Bu "kızıl baronlar'ın" takas sistemleri idi. Fabrika müdürleri bir yandan dünya pazarına yönelmek için çaba gösteriyorlar, diğer yandan ise kendi aralarında malzeme, hammadde ve teknoloji değişim karaborsasını oluşturuyorlardı. Macaristan'da Kornai'nin araştırmasıyla kanıtladığı gibi, fabrikalar üzerindeki baskıyı azaltan, ama gerçek piyasayı oluşturamayan ekonomik reformlar, toplumu değil, tam da bu "kızıl baronları" özgürleştiriyor, bu tabakaya, işletmelerin mülkiyet hakkına sahip olmamasına rağmen, tüm sanayi sektöründe mülkiyet sahibi gibi davranma özgürlüğü veriyordu. Eğer bu noktayı iyi kavrayabilirsek, daha sonra karşımıza çıkan "sosyolojik bilmeceyi" de çözebiliriz; bilindiği gibi bu işletme yöneticilerinden oluşan kesim ilk serbest seçimlerde neredeyse tüm katman olarak muhafazakâr partilere katılmışlar ve dün "parti"de kadro durumunda olan bu insanlar, aniden ortaya çıkan bir hırsla kapitalist olmaya çalışmışlardı.

Yukarıdaki satırlarımızla iki tez öne sürdük. Bunlardan ilki, Sovyet devletinin sanayi devriminin tek sürükleyici gücü olarak görülmesi ve devletin tek görevi olarak da bu devrimin gerçekleş-

mesi hedefinin saptanmasıydı. İkinci olarak, bu çok yüceltilen iktidarın sınırlarını gösterdik. Piyasa ilişkilerinin ideolojik ve pratik hasını olan totaliter devletin demir ökçesi altında boy veren illegal yarı-piyasa ilişkilerinin nesnel gelişmesine parmak bastık.

Bu tezler hem ayrı ayrı ve hem de birlikte değerlendirildiğinde, Sovyet tarihinin oldukça basitleştirilmiş bir tasviri olduğunun farkına varırız. Burada tek bir noktaya dikkat çekmek bile yeterli olabilir: Sovyetler Birliği'ndeki kumanda ekonomisi kâr hedefiyle değil, "büyüme ve kontrol" hedefiyle işliyor ve bu özelliği bile bu ekonomik yapının kapitalist sanayi devriminin daha ilkel bir varyasyonu olduğu tezini çürütmeye yetiyor. İkinci olarak, Sovyet tarihini mükemmellikten uzak sanayi devrimlerinin bir varyasyonu olarak değerlendirdiğimiz zaman, önemli bir noktayı göz ardı etmiş oluyoruz, bu nokta komünizmin evrenselliği olgusudur. Komünizm evrensel amaçlarla ortaya çıktığından, tek bir ülkede –bu ülke olağanüstü büyüklüğe sahip de olabilir– gerçekleşecek ulusal nitelikli sınırlı sanayi devrimi projesiyle bütünleşemeyecek özelliklere sahiptir. Son olarak; bu açıklama totalitarizmin politikasının ve ahlaki kültürünün moderninazyon dünyasında rekabetçi rolü olabileceğini de yadsıyor. Ama bunlara rağmen her iki tez de anlamsız değildir. Tek tek değerlendirildiğinde de, birlikte ele alındığında da bu tezlerin Sovyet tipi toplumlardaki eğilimleri ortaya koyduğu anlaşılıyor. Ve işte belli ölçüde hakikati yansıtmaları nedeniyle, şu an gündeme gelen değişiklikleri "kapitalizmin zaferi" olarak nitelenmesi, gazetecilerin isterik bağrışmalarının ötesinde sağduyulu bir tanımlama özelliği de kazanıyor. Eğer bu tezlerin belli ölçüde de olsa hakikatı yansıttığını kabul edersek, bu ülkelerde serbest seçimlerle işbaşına gelen hükümetlerin asıl görevlerinin son derece masraflı olan bu yalıtlanmış sanayi devrimlerine son vermeleri gerektiğini de kabul etmiş oluruz. Bunun yolu ise dünya pazarlarına entegre olmaktan ve var olan bölük pörçük ve yarı resmi iç piyasaları bütünselleştirip, normal bir şekilde işleyen entegre bir piyasa haline getirmekten geçmektedir.

II.

Ama tüm bunlara rağmen şurası da bir gerçek ki, "kapitalizmin zaferi" sloganı Doğu Avrupa'daki gelişmeleri sadece bir bölümüyle ifade edebilen bir tanımlamadır. Kaldı ki, bu terimin kullanılmasında potansiyel olarak tehlikeli olabilecek bir siyasi niyet sezmek de

mümkündür. Siyasi niyet konusu gündeme geldiğinde Doğu Almanya örneği üzerinde biraz durmakta yarar var: Her ne kadar Habermas'ın sarkastik üslubuna fazla yatkın olmasak da, diyebiliriz ki, aslında siyasi dramın finali olarak "kapitaizmin zaferi" sıfatı tam da bu ülkeye denk düşüyor. Alman ulusal birleşmesinin ana etkeni mali birleşme oldu ve artık iflasın eşiğine gelen işletmelerin Batı Alman sermayesiyle satın alınması gündeme geldi. Böylece siyasi pazarlık ve değiştokuş yöntemi de gündem dışı kaldı, ulusal bütünleşme *de facto* geri çevrilemez hale geldi. Ulusal bütünleşmede ekonomik yanın ağır bastığının ortada oluşu ve ayrıca son on yılda sanayide dünyanın büyük devletleri arasında olduğunu iddia eden, ama aslında tamamen çöküş noktasına gelmiş olan bir ülke ekonomisinin Batı Almanya devleti ve özel sermayesi tarafından düzlüğe çıkarmak için ele alınışı gibi nedenlerle bu ekonomik entegrasyonu *Anschluss* olarak küçümsemek yanlış olur kanısındayız. Ama ulusal bütünleşmenin tek veya ana yön göstericisi kapitalizmin mantığı olursa, bu sürecin normalde piyasa mantığının bir sonucu olan yıkıcı etkisi de kaçınılmaz olacaktır. Çöküşün eşiğine gelen Doğu Alman ekonomisinin tek varlığı uzman ve eğitimli işgücü olduğundan, enfrastrüktürel yapı tam anlamıyla çağını doldurmuş ve randımansız göründüğünden, eğer bu durumu piyasa koşullarının kendi mantığı içinde değerlendirecek olursak, işlevlerini yerine getiremeyen işletmelerin kapatılması, fabrikaların kaderlerine terkedilmesi, bu sanayi müzesi haline gelen ekonomik birimlerde çalışan işçilerin işsizlik sigortasıyla yaşamaya itilmesi, onların Almanya'nın başka yörelerinde iş bulmaya zorlanması, Leipzig'in Alman Liverpool, Magdeburg'un Kuzey Mezzogiorno haline getirilmesi herhalde en akılcı çözüm olacaktır. Bu temiz ve kendi içinde doğru piyasa mantığının karşısına çıkarılabilecek tek bir soru var: acaba bu ülkede demokratik devrim bunun için mi gerçekleştirildi? Ve bu soruya yanıtı da biliyoruz; Güçlü metal işkolu sendikası IG Metal'in Doğu Alman bölgeleri seksiyonu başkanı Fredi Hahn şöyle diyor: "Bizler komünist rejimi yıkmak için sokağa dökülürken, işimizi kaybetmek, kapının önüne bırakılmak için dövüşmüyorduk!"

"Kapitalizmin zaferi" sloganı karşısında gündeme getirilen bir diğer slogan da "demokrasinin zaferi"dir. Bu slogan Orta ve Doğu Avrupa'da şimdi doğan demokrasilerin sorunlarını doğası gereği dile getirdiği için daha uygun etki bırakıyor. Bu slogandan hem var olan toplumsal sorunları vurgulayan –bir yandan totaliter yapıdan kalan miras, öte yandan da yeni oluşumların getirdiği zorluklar– hem de geçiş döneminin anayasal ve siyasi sorunlarını dile getiren

bir söylem inşa edilebilir. Bunların içinde ilk ve en önemli konu, siyasi gündemin birinci maddesi durumunda olan; devlet idaresi anlamında egemenliğin ve mülkiyetin birbirinden ayrılması konusudur. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika düşünce yaşamında çok eskilerde yer tutan bu konunun gündeme gelmek zorunda kalması bile Sovyet sisteminin siyasi düşünce ve pratik konularında nasıl aydınlanma çağının bile gerisine gerileyebildiğini gösteriyor. Çünkü XVII. ve XVIII. yüzyılın büyük "burjuva" devrimlerinin bu sıfatı hak etmelerinin nedeni bu toplumsal fırtınaların patlaması anında genellikle geri planda çok güçlü bir "burjuvazinin" olması değildi. Bu devrimler hükümdarı, kendi özel mülkiyetini oluşturmayan her türlü şeye karşı mülkiyet hakkı iddia etmekten geri adım attırdığı için "burjuva" devrimleriydiler (bu devrimlerde hükümdarın kraliyet giderleri, ailevi giderler haline dönüştürüldü, bu konuda *civil liste* olarak parlamento tarafından saptanan fonlar oluşturuldu). Böylece kraliyet –Batı'da vergi hariç olmak üzere– hükümdarlığı sınırları içinde egemenliği altında olan ve kraliyet sıfatıyla ismen sahip olduğu her türlü mülkiyetten vazgeçmeye zorlanmıştı. Bu kopma her şeyden önce sivil toplumların meşruluğunu içeriyor, ikinci olarak da pazarların bağımsızlaşmasını gündeme getiriyor ve son olarak da dünyayı tarım reformları döneminde çağını dolduran her türlü sınırlama ve engelden kurtarıyordu. Doğal olarak mülkiyetin (eski anlamdaki) egemenlikten ayrılması sadece çok uzun zamandır sürmekte olan sorunu noktalamakla, eski yaraları iyileştirmekle kalmadı, aynı zamanda yeni ikilemler de yarattı. Bağımsızlaşma olgusunun yarattığı yeni durumdan üç ayrı yorum gelişti: Ekonomik liberalizasyon anlamında sorun egemenlik ve mülkiyetin birbirinden ayrılmasıyla çözüldü. Bağımsızlığına kavuşturulan özel mülkiyet dokunulmazlığa sahipti, çünkü onun üzerinde etki yapmak, tekrar kulluğu ve köleliği yaratabilirdi. Yeni egemen ortam olan sınırsız liberalizm, *la nation* ya da *le peuple*'nin sözcülerine göre toplumsal anlamda vahşi bir orman yaratabilirdi. Bu nedenle yeni egemen, yeni otorite olan "ulusal devlet" eğer toplumsal sorunlar veya içinden çıkılamaz mali problemlerle karşı karşıya kalırsa, kutsal ve dokunulmaz olarak görülen özel mülkiyete müdehale edebilecekti ve bu da "ulusal devletin" doğal hakkı sayılacaktı. Kademe kademe üçüncü bir yorum da doğdu: Yeni ortaya çıkan durumun üçüncü yorumuna göre ise devletin mülkiyet haklarına olası müdehalesini asgari sınırlara çekmek gerekiyordu, çünkü her türlü müdehale özgürlük haklarının sınırlanması tehlikesini de içermekteydi. Ama ekonomi sadece özel bir faaliyet değildi, "kamusal" amacı da vardı.

Bu nedenle "toplumun" ekonominin işleyişini denetlemek ve yönlendirmek, eğilimlerine etki yapmak ve etkilerini düzenlemek hakkı vardı. Ama bu hak bazı teknik ve teknik olmayan nedenlerden ötürü yasal anlamda tanımlanamıyordu. Her şeyden önce "toplum" bir tüzel kişilik değildi, toplum kendini oluşturan birimleri heterojen olan ve görüşü sürekli değişen bir varlıktı. Ama ekonominin kamuya hizmet etmesi gerektiği boş bir söylem değildi. Bu eğer dikkat dışı bırakılırsa çok ciddi sonuçlara neden olabilecek bir realite idi.

Jakobenlerin mirasçıları olan bolşevikler ikinci mantık yürütmenin en radikal varyasyonunu alıp ürkütücü bir kararlılıkla uyguladılar. Yeni egemen-parti, dokunulmaz-parti aynı zamanda genel mülkiyet sahibi idi ve pratikte egemenliğin yayıldığı tüm bölgelerde var olan her şeyin gıyaben de olsa sahibi olarak ortaya çıkmıştı. Yeni egemen hükümetin denetimi altında yaşayan ülke sakinleri ise kendi oturdukları yerlerin bile sahibi olamadıkları gibi, örgütlü işçilerin toplu iş sözleşmeleriyle kazandıkları haklardan ve serbestçe işyeri seçebilme hakkından da yoksundular. Yeni egemenin genel mülkiyet sahibi olmasının karşıtı, tüm toplumun bir bütün olarak mülkiyet sahibi olamaması idi. İşte, bolşevik egemenliği, iktidarda olduğu yetmiş yıllık süre içinde bul yoldan kendi savunduğu tezin tam karşıtını doğrulayan bir pratik yarattı: eğer mülkiyet yoksa özgürlük de yoktur. Bu nedenle yeniden özelleştirme sorunu sadece ve hatta öncelikli olarak ekonomi sorunu değildir. Mülkiyeti egemenlikten ayıran yeni yasa, *constitutio libertatis*'in ön koşullarının yaratılmasında tarihi, ama gecikmiş bir adımdır. Bu önemli adım, yeni demokrasilerin, devlet, piyasa ve vatandaşlar arasındaki ilişkileri yazılı ve sözlü olarak düzenlemek üzere –ilk kez İra Katzneson'un kullandığı.önemli terimle ifade edecek olursak– "dönüşümlerin kurallarının" saptadığı, tarihi anda gerçekleşiyor.

"Dönüşümün kuralları" bazen, biraz da şiirsel bir ifadeyle, "cumhuriyetin ruhu" olarak adlandırılıyor. Bu kavranması biraz zor olan tanımlama belli bir muğlaklık içeriyor, ama bir terim olarak anlamsız değil. Muğlaklığın kaynağı dönüşümün kurallarının sadece bir kısmının belgelerde (örneğin anayasalarda, ceza yasalarında) ve resmi "toplumsal anlaşmalarda" somutlanabilmesidir. Önemli bir kısmı ise değişik davranış biçimlerinden, geri planda gelişen ama bazen patlamalarla su yüzüne çıkan toplumsal hareketlerden, kamuoyunun bazen bir görüşe yatkınlığından veya önyargılarından oluşan ve hep birlikte *politik kültürün* etkenleri olarak

işlev gören alanlardan kaynaklanıyor. Somutlanamayan koşullarda da dönüşüm döneminin kurallarının mevcut olabileceğinin örneğini Birleşik Amerika'nın politik kültürü bize kanıtlıyor. Politika biliminin literatüründe Amerikan politik kültürüne dair anayasal kavramlarla açıklamalar var, ama Amerikan siyasi yaşamına ait birçok önemli faktörü böylesi netlikle dile getirmek mümkün değil. Amerikan cumhuriyetçi ruhunu temel olarak belirleyen özellik yabancı (İngiliz) egemenlikten kurtuluşun sadece vergi konusunda yenilikler yaratmakla kalmaması, büyük bir coşkuyla kutlanan çarpışmanın ardından İngiliz egemenliğiyle, Amerikan mülkiyetinin birbirinden ayrılmasıdır. Bununla aynı zamanda gelecekteki mülk sahipleri için uçsuz bucaksız bakir topraklar kullanıma açılmıştır. İşte bu tarihte ender görülür birliktelik (bugün artık ardında ekonomik bir gerçeklik olmamasına rağmen hâlâ ayakta olan) Amerikan ekonomik bireycilik duygusunu yaratmıştır; bu, sınırsız olanaklara ve engel tanımayan ekonomik girişimciliğe karşı duyulan inançtır. Ekonomik bireyciliğin bu oluşumu öylesine politik biçimlere dönüşür ki, bunlar çoğu Avrupalı için tamamen arkeolojik gelebilir. Bu söylediklerimize örnek verecek olursak; birçok Amerikalı sadece yüksek ve adaletsiz vergiye değil, genel olarak vergilendirme olayına karşı çıkarlar. Amerika'da sınırsız ekonomik özgürlük ışığı, din özgürlüğüyle de güçlendirilmiştir. Ama dini plüralizme yönelik bu sınırsız tolerans aynı zamanda her zaman güçlü bir fundamentalist eğilimle de bütünleşmiştir. Bu eğilim, dünyevi olayları sürekli olarak yarı dini koşullar içinde ifade etmeyi amaçlamakta, böylece büyük sarsıntılara meydan vermemeye çalışmakta ama bunun yanı sıra ikiyüzlülüğe, psikolojik baskılara ve zaman zaman da cadı kazanlarına neden olmaktadır. Fundemantalist eğilim, Henry Miller'in unutulmaz bir şekilde tasvir ettiği gibi, Amerika'yı bugün bile olağanüstü bir "eritme potası" haline getirmektedir. Öte yandan Amerikan anayasasının yazılı metninin gerisindeki dönüşüm kurallarını tam anlamıyla görebilmek için iki noktaya daha dikkat etmemiz gerek: bunlardan biri liberalizme karşı var olan net demokratik düşmanlıktır (Jackson'un demokrasi idealinin Amerika'da artık yok olduğu sanılmamalıdır), ikincisi de bu eski sömürge ülkede her zaman güçlü yankı getiren anti sömürgeci duygulardır.

Doğum sancıları çeken Orta ve Doğu Avrupa demokrasilerinde dönüşümün kurallarının saptanması süreci işte egemenlik ve mülkiyetin birbirinden ayrılmasıyla ilgili konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yeni mülk sahibi kim olmalıdır? Mülkiyet hakları konusunda geçmişle günümüz arasındaki meşru süreklilik üzerine ta-

lepler nelerdir? Bu sürekliliğin devrimlerle parçalanan (örneğin savaş sonrası toprak reformu dalgalanmaları) ve aynı zamanda bugün de geçerli kabul edilebilecek kopma noktaları var mıdır? Yeni durumda devletin ekonomik rolü ne olmalıdır? Gelecekte devlet milli üretimin yüzde kaçı üzerinde doğrudan etki sahibi olmalıdır? Ayrıca böyle bir etki gerekli midir? Yeni ekonomiler için nasıl bir pazar-piyasa yapısı gerekmektedir? Sermayenin konsantrasyonu ve yayılmasını engellemeye gerek var mıdır? Yeni yatırımcı katmanları acaba belli bir süreliğine vergi sistemiyle desteklemek gerekli midir? Doğu Avrupa'da bu ve benzer sorulara verilecek yanıtlar ve bu konuda süren tartışmalar ülkeden ülkeye değişecek olan dönüşümün kurallarını belirleyecek sanırız.

Dönüşüm kuralları devlet, piyasa ve vatandaşlar arasında üç merkezli bir ilişki sistemi yaratıyorlar. Bu üç merkezin her biri diğer iki merkezle karşılıklı iletişim ve etkileşim kurabilir ya da kuruyor. Ayrıca bu üç merkezin dışında var olan yalıtlanmış merkezlerle de ilişki gündeme gelebiliyor. Bu yapı oldukça karmaşık bir sistem oluşturuyor. Bu sorun burada tüm boyutlarıyla ele alınamayacak kadar karmaşık olduğundan, değerlendirmemizde biri *temel*, diğeri *yötemsel* nitelikte iki sorun üzerinde durmak istiyoruz.

Temel sorun şudur: Egemenlik ve mülkiyetin birbirinden ayrılması sürecinde yeni demokrasilerin ve bu ülkelerin devletlerinin yukarıdaki üçlü içinden hangisine öncelik tanıyacaklarını tespit etmeleri gerekiyor (ekonominin etkenlerine sınırsız özgürlük tanınacak mı? "Ulus", "halk" veya "toplum"un ekonomik hayat üzerindeki egemenliği sürdürülecek mi, ya da ekonomi "kamuya hizmet eden", ama yasalar tarafından da güvence altına alınan bağımsızlığa sahip otonom bir alan olarak mı görülecek?). Bu konuda alınacak karar, daha sonra başka alanlarda yeni kararların alınmasını gerektiriyor: örneğin vatandaşlar ekonomik anlamda da tam hakka sahip vatandaşlar haline gelebilecekler mi? Ya da gelmeliler mi? Dönüşümün kuralları bu olanağa fırsat tanıyacak şekilde oluşturulacak mı? (örneğin özyönetime sahip işletmelerde veya hisse senedi sahibi olarak). Orta ve Doğu Avrupa devrimlerinin daha önceki tarihi dönemlerde gündeme gelen dalgalanmaları sırasında, özellikle 1956'da Macaristan'da halkın büyük bir çoğunluğu, ekonomik olarak da tam hakka sahip vatandaşlar olma talebini yükseltmişlerdi. Bugün değişik nedenlerle, ama böyle bir istem yok denecek kadar az. Ama toplumsal anlamda böyle bir talebin çok az olmasına rağmen, şu an, yani *constitutio libertatis* anında bu sorunun açıkça sorulması gerekiyor. Çünkü ilerde bu konunun tekrar gündeme alın-

ması zor ya da imkânsız olacak. Şurası açık ki, ekonomik vatandaşlığın ve kamu mülkiyetinin bazı biçimlerinin ekonominin aksamalarını mucizevi iksir olabileceğini öne sürmüyoruz (genellikle tam tersi oluyor) ama bunlar piyasa ekonomisinin karşıtları da değiller. Altmışlı yılların romantik Marksizmine bağlı bir grup muhalif, düşünce sisteminde şu hayalci ikilemi öne çıkarmıştı: ya işçi özyönetimi, ya da piyasa ekonomisi. Buna rağmen denilebilir ki, ekonomik vatandaşlık egemenlik ve mülkiyetin birbirinden ayrılması sürecinde ve bölge halklarının çıkarlarına ve istemlerine en denk düşen bir piyasa tipi yaratılması yolunda önemli bir alternatif gibi görünüyor.

Yöntemsel sorun da yukarıda ele alınanlarla yakından ilintilidir. Macaristan'da 1956'da vatandaşların önemli bir kısmının mülkiyette işçi payı ve kolektif mülkiyet yanında tavır koyduğu anlaşıldığında, István Bibo bu tavrı anayasal madde olarak koymuş, bu ise ilerde ekonomik kalkınmanın önemli bir engeli haline gelmişti. Dönüşüm kurallarının belli bölümlerinin anayasal düzenlemeler ve yasaklamalar olarak yapısallaştırılması her zaman için son derece önem taşıyan bir gelişmedir, çünkü –Jefferson'un bilinen cümlesini tekrarlarsak– "şimdi yaşayan kuşak, bir sonraki kuşağı kendi koşullarına zincire vuramaz!" Başka açıdan ifade etmeye çalışırsak: eğer ilk anayasa yeni oluşturulduğu anda eğer çok fazla içeriksel koşul taşıyorsa, halkın geniş katmanlarının gözünde olumsuz etki yapacaktır; anayasanın sadece bir kitapçık olduğu, her ciddi dönüşümde, eskisinin fırlatılıp atılacağı, yenisinin kaleme alınacağı düşünülecektir. Fransız Devrimi'nin 1791'den sonraki gelişmeleri bu ikazın haklılık payını açık seçik ortaya koymaktadır. Ama öte yandan dönüşüm kurallarının anayasada yazılı olarak yer alan somut bölümü ve politik kültürün somutlanamayan alanlarında var olan diğer bölümü arasındaki oransal bağlantı da, dönüşüm kurallarını etkileyen önemli faktörlerden biridir.

III.

Sözcük seçiminde "kapitalizmin zaferi" tanımlamasını mı, yoksa "demokrasinin zaferi" tanımlamasını mı seçeceğimizin daha derin ve doğrudan teorik nitelikli başka sonuçları da var. Lafı fazla uzatmadan ifade etmeye çalışırsak durum şudur: geleneksel demokrasiler karşısında bariz bir şekilde küçüklük duygusuna sahip olan bu uluslar "kapitalizmin zaferi" tanımlamasını kabul ederlerse, bu

durumda 1989 yılı devrimlerinin taşıdığı kendine özgü tarihsel fırsatı kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklardır. Burada gündeme gelmesi gereken en önemli sorun; modernizmin çerçevesi içinde bir süredir olgunlaşmakta olan post-modern eğilimi, büyük devrimci patlamanın enerjisiyle gün ışığına çıkarmaktır. Bugün açısından bakıldığında, post-modern tarihi bilinç, modernizmin kompleksliğini herhangi bir "izm"in sınırları içine indirgemeye çalışan eğilimlere karşı çıkmak anlamına gelmektedir. Bu sorunsalda ana problem modernizmin karmaşık iç özelliği, ya da "üçlü mantığıdır". Aslında bugün toplumsal bilimlerin çok geniş bağlamda tartışmaya açtığı modernizmin *indirgenemez* kompleksliği, modernizmin görece yeni ve daha kesinlikle genel kabul görmemiş bir kimliğini ifade etmektedir. Modern çağ tarihi bu anlamda paradokssal bir özelliğe sahiptir. Bu çağın öncü devrimleri yeni dönemin mutlak temeli olarak (rasyonalizmle birlikte) özgürlüğü temellendirip kurumsallaştırarak işe başlamışlardır. Özgürlüğün modernizasyonun en zirvesine dikilmesi, *implicit* veya *explicit* yönden onun heterojenliğinin ve çok boyutluluğunun da kabulü anlamına gelmekteydi. Ama özgürlüğün ilk dönem çılgınlığının hemen ardından hep bir "izm" egemen olmuş ve monist mantığının bir uzantısı olarak özgürlüğü homojenleştirmeye ve tek boyutlulandırmaya çalışmıştır. İlginç olan ve aslında hiç de şaşırtıcı olmayan bir başka yan da modernizmin homojenleştirilmesi büyük "izm"lerin hepsinde aynı yöntemle, yani ekonominin belli bir örgütlülüğüne öncelik verilemesiyle başlamıştır. Büyük modernist olan Marx modernizasyon politikasını ve kültürünü ikinci grup "üstyapısal kurum" olarak geri plana ittiğinde, aslında kendi yeni bir terim geliştirmiyor, sadece var olan eğilimi dile getiriyordu. Ve bu tanımlama hem yandaşları ve hem de karşıtları açısından kabul edilebilir nitelikteydi.

Modernizmin çok boyutlu özelliğinin homojenleştirilmesi ve onun tek tip (alternatif) ekonomik yapılanmaya indirgenmesi önce kapitalist piyasa ekonomisini ve sanayileşmeyi birbirine kaynaştırdı, hem de bu birleşme öylesine güçlü oldu ki, daha sonraki dönemlerde bu iki terimi birbirinden ayırmak güçleşti. Artık modernleşme sanayileşmeydi ve *Büyük Sanayileştirici* sıfatını elde etmek için iki ayrı toplumsal yapılanma olan "kapitalizm" ve "sosyalizm"in planları amansız bir mücadele veriyorladı. Bu gelişimin iki temel sonucu vardı: farklı ideolojilere rağmen her iki yapılanmada da, ekonomide "kamu yararına" ilkesine karşı "sanayileşmenin temposu" ön plana çıktı. Her iki uçta da büyümenin toplumsal maliyeti dikkat dışı bırakıldı, ta ki görkemli, barışçı ve muzaffer devrim, re-

fah devletin ortaya çıkmasın... Refah devleti yandaşları her türlü "izm"lere ve akrobatik sanayileşme planlarına karşı soğuk bir ilgisizlik içindeler. Onlar açısından ekonomik büyümenin toplumsal maliyeti önemlidir. İkinci olarak, yakın geçmişe kadar çevre sorunları ile hiç ilgilenilmedi ve bu durum ağır ekolojik felaketlere kapıyı araladı.

Öte yandan sanayileşmeyen veya sanayileşme açısından geri kalmış dünya, işlevlerini yerine getiremeyen ve "ilkel" bir dünya olarak görüldü ve bu nedenle modernizmin hırsının ve egoziminin hedef tahtası haline geldi. Modernleşen dünyanın indirgemeci tutumu nedeniyle, primitif dünyanın zorla sanayileştirilmesinin herkes için iyi olacağı yolunda kendiliğinden bir görüş birliği oluştu.

Modernleşmenin tek bir etkene, ekonomiye indirgenmesinin (alternatif yorumlarda da iki büyük "izm"e indirgenmesinin) en büyük kurbanı politik özgürlük ve yeni yapılanan liberal demokratik sistem oldu. XIX. yüzyılın modernizasyonunda yaşanan bir "Roma dönemi" vardır. Bu dönemde ekonomik gelişme ve ekonomik çıkarlar uğruna zaten kısıtlı olan politik özgürlükler ve haklar kurban edilebilir gibi algılandı. Bu iki büyük "izm" tarafından da sürdürüldü. Politik özgürlüğün Batı'da İkinci Dünya Savaşı sonunda hiç olmazsa göstermelik olarak *priority*'sine kavuşabilmesi için iki büyük totaliter devletin felaket yıllarının yaşanması gerekiyordu. Soğuk savaş döneminin en yoğun yıllarında "hür dünyanın" mekanik yorumunda eski indirgemeci tavır rahatlıkla tespit edilebiliyordu. "Hür dünya" anti komünist diktatörleri ve apartheid rejimleri oluşturarak sessiz bir şekilde "kapitalizmle" özdeşleşiyordu. İndirgemeci tutumların her büyük dalgası modernleşmenin toplumsal yapısına dayanılmaz gerilimler yerleştirdi. Aslında kompleks yapısını dikkate almadan modernizasyonu istikrara kavuşturmak imkânsızdı. Bu komplekslığin ters işaretli indirgenmesi, yani Hannah Arend'in önerdiği gibi, *Homo Faber*'in (sanayileşmenin) ve "toplumsal sorunun" dikkat dışı bırakılması, yani modernleşmenin "politik özgürlüğe" indirgenmesi de benzer gerilimlerin kaynağı olabilir. Modernleşmede ekonomi "ev ekonomisi" düzeyine indirgenemeyeceği gibi, politik özgürlükler de piyasa rasyonalitesine indirgenemez.

"Doğu Avrupa'nın şanlı devrimleri" modernizasyon için deklarasyon olabilecek tarihsel öneme ve şartlara sahipler: modernizasyon kendi çok boyutlu yapısının kıymetini bilmeli. Anti-totaliter devrimlerin, kendi yapısal özelliklerinin bir sonucu olarak diktatörlüklerin ortadan kaldırılmasını ve politik özgürlüklerin sağlanması

veya tanımasını ön plana çıkarmaları normaldi. Eğer yeni politik güçler bu öncelikleri göz önünden kaçırmayacak olsalar, pratikte uygulanan olağanüstü tedbirlerin gündeme bile gelemeyeceği açıktır. Bu anlamda Polonya deneyi ilginçtir. İflas etmiş ülke ekonomisini düzeltmek için uygulanan şok tedavisinin sarsıntılara yola açan sonuçları bu ülkede derhal demokrasi lisanıyla ifade edilmiştir. Tartışmada iki kesim ön plana çıkmaya başladı: fundamentalist-eşitlikçiler ve eurofil-liberaller ve bunların her ikisi de –diğer sorunların halledilmesinde kullanılacak özel bir anahtar olarak– politik özgürlük kavramını kendi özel koşullarından yola çıkarak ifade etmeye çalışıyorlar. Ama öte yandan bu fırtınadan sonra ortaya çıkan yeni siyasal otorite "toplumsal sorunu" dikkate almayacak durumda değil. Tam tersine, normal koşullarda devletin küçültülmesinden yana olan ve devletin ekonomik işlere karışmaması yolunda karar almaya hazır olan en liberal Orta ve Doğu Avrupa hükümetleri dahi şimdi çok kararlı bir şekilde ekonomik hayata derinden müdahale ediyorlar, çünkü totaliter kumanda mekanizması kararlı bir şekilde dağıtılmadan *constitutio libertatis*'in kurulması şansı yok. Ayrıca Orta ve Doğu Avrupa'da bir yandan dünya ekonomisinin tüketim maddelerinin dağılımında pay sahibi olma yolunda *explicit* ve tamamen anlaşılır bir dayanılmaz istek gözlenirken, öte yandan zorlayıcı sanayileşmenin dayattığı ekolojik sınırlar da giderek hayati önem kazanarak belirginleşiyor. Bu noktada ilginç bir gelişim, yeni doğan Macaristan demokrasinin, can çekişen neo-Stalinist Çekoslovakya yönetimi ile mücadelesi tam da çevre konusunda patlak vermişti. Beklenildiği gibi, ilk dönemde Husak yönetimi sanayileşme yanında tavır koyarken, Macar demokratları çevre lehine tutum aldılar. Ve işte ekonomik düşüncenin, sanayinin "büyümek için büyümek" mantığından bu şekilde uzaklaşmasının taşıdığı teorik önem büyüktür.

İşte "post-modern devrim" olarak adlandırılan Doğu Avrupa'daki dönüşümlerin gerçek mesajı tam da budur. Bölgenin profilini dönüştüren hareketleri "büyük nutuk" hiç mi hiç ilgilendirmiyor. Belki piyasa sisteminin otomatik olarak iyileştirici etkisi olacağı üzerine hayallere sahipler. Yine belki demokrasinin otomatik olarak olumlu sonuçları olacağı yolunda nahif düşünceler geliştiriyorlar, çünkü "totaliter demokrasi" veya liberalizmin eksik olduğu yapılanmalar hakkında bilgi ve deneyim sahibi değiller. Ama monizmlerin geri dönmesi halinde modernleşmenin tek bir etkene indirgenmesinin yaratacağı sonuçları gayet net bir şekilde görebiliyorlar. Bu nedenle modernizasyonun çok boyutluluğunu ve istikra-

rını savunuyorlar. Eğer Doğu Avrupa'nın "şanlı devrimleri" "kapitalizmin zaferi" sloganıyla homojenleştirilecek olursa, işte bu devrimlerin tam da özgürleştirici ve post-modern özelliği yadsınmış olacaktır.

Orta ve Doğu Avrupa'da Güneşin Altında Yeni Bir Şey Var mı?(*)

Sosyal bilimler alanındaki bilim adamları –Orta ve Doğu Avrupa'daki dönüşümlere sempatiyle, veya kuşkuyla bakmalarından tamamen bağımsız olarak– Daniel Bell'den Ralf Dahrendorf'a ve François Furet'den Jürgen Habermas'a kadar, dünyanın bu yöresinde yeni olma özelliği taşıyan herhangi bir toplumsal olgunun, yeni teori ya da kurum oluşturmadığı ve önümüzdeki dönemde oluşmayacağı konusunda görüş birliğine varıyorlar. İlk bakışta bu doğru bir saptama gibi geliyor. Ekonomi hayatında gündemde özel mülkiyetin ve piyasa ekonomisinin kurumsallaştırılması konuları var. Her iki kurum da bu ülkelerde komünist dönüşüm öncesi, çok modern biçimlerde olmamak kaydıyla yine de mevcuttu. İçinde bulunduğumuz dönemde bu ülkelerde ekonomistlerin ve halkın büyük çoğunluğunun dikkati, bu alanda gelişmiş Batı Avrupa veya Kuzey Amerika modellerinden birinin devralınmasına yöneliyor. Siyaset alanında ise en ilerici güçler liberal demokrasinin kurumlarını kuruyorlar veya bu kurumların oluşturulması için çaba sarfediyorlar. Bu bölgenin vatandaşları Batı Avrupalıların bundan kırk elli yıl önce öğrendikleri şu gerçeğin yeni yeni bilincine varıyorlar: Salt çoğunluğa dayanan yönetim ve çoğunluğun kararı arasındaki fark nedir ve kişisel özgürlüklerle azınlıkların haklarını bütünleştiren toplumsal yapılar nasıl oluşur?

Yeni Demokrasilerin bu eski (ya da yakın geçmişte oluşan) kurumları kendi ülkelerinde de kurmak istemelerinin nedeni bu kurumların, diğer bilinen kurumlara göre bireyler için daha geniş hareket imkânı, yani özgürlük sağlamaları ve dayanıklı olmalarıdır. Özgürlük modellerini savunmak ve pragmatist zenginleşme doğ-

(*) Bu makale Mart 1991'de yazılmıştır.

rultusunda saf tutmak ise bir nevi değer farklılaşması anlamına geliyor, çünkü bu yolda tavır alındığında, bu kurumlar sadece totaliter sistemlere karşı değil, aynı zamanda predemokratik ve preliberal yerel geleneklerden (ekonomik-siyasi) kaynaklanan kurumlara karşı da bilinçli olarak tercih edilmiş oluyor. Ama değer yargılarındaki bu değişme, 1956 Macaristan'ı, Prag Baharı, ve Solidarnos hareketinin veya Temeşvar ayaklanmasının en görkemli anlarında rastlandığı gibi, kendinden geçmiş bir heyecan ortamında gündeme gelmiyor. Serbest kalan ve özgürce dalganabilen heyecanın bu eksikliğinin tabii değişik nedenleri var: bunların başında ağır ekonomik sorunlar geliyor. Bir diğer neden tüm enerjileri yutan siyasi çatışmalardır. Tabii bu arada genel bir etken olarak halkın yeni zamanlara başka tepkiler gösterdiğini de hatırlatmakta yarar var. Siyasi tartışmalara duyulan derin ve kalıcı ilginin ve katılımın tek kriteri de duyulan heyecan değil elbet.

Ama tüm bu gelişmelere bakıldığında insan sanki Orta ve Doğu Avrupa'da güneşin altında yeni bir şeyin olmadığı kanısına kapılıyor. Görünüşte sanki her şeyin tam tersi doğruymuş gibi. Radikal gibi görünen her girişim, ve radikalizmin her türü insanlar tarafından şüpheyle karşılanıyor. Bu gelişmede tek istisnâ olarak aşırı milliyetçilik belirlenebilir, ki bu akım dünyanın bu yöresinde hiç de bilinmeyen bir olgu değil. Macaristan'da bizim kuşağımızın birçok üyesi bu nedenle 1956'ın zafer dolu günlerini nostalji ile anımsıyor. Kurumları yeniden düzenleyen ve yaratan hayal dünyası o günlerde çok aktif bir şekilde faaliyetteydi: yeni düşünceler üretiliyor, toplumun yaratıcı düşleri her gün yeni bir öneri ortaya atıyordu. Ama unutulmamalı ki, nostalji çok yüce bir duygu olsa da, yine de toplumsal anlamda kısır bir yardımcıdır. Geleceğe dair davranışalarda yol göstericilik yapamadığı gibi, içinde bulunduğumuz günlerin açıklamasını da veremez.

Dünyanın bu yöresinde hayal gücü sınırlanıyor veya bastırılıyor değil, tüm olup biten, hayal gücünün kendi doğal sınırları içinde, yani içinde bulunulan çağın boyutları dahilinde hareket edebilmesidir. Sözü geçen insanların büyük ütopyalara sırtlarını dönmeleri için, bu ütopyaların sonlarını kitaplardan okumaları gerekmiyor. Orta ve Doğu Avrupa hayal gücünün ilginç özelliği *petit réci* düşüncesiyle belirleniyor. İnsanlar tarihin büyük sıçramayla dönüştürülmesini, veya tüm kurumların ve ekonomik sınırların aşılmasını öngören devasa planlara artık kulak asmıyorlar, çünkü sonsuz dünya cenneti vaadlerinin sonu gelmeyen acılara, katliamlara, kısır zorlamalara ve sefalete neden olduğunu yaşayarak öğrendi-

ler. Değişiklikleri gerçekten istiyorlar: işleyen bir liberal demokrasi, iyileşen bir ekonomik yapı ve daha iyi bir hayat istiyorlar; dönüşümlerin olması gerekenden veya olabilecekten daha yavaş gerçekleşmesi insanların ümitlerini tüketiyor. "Kurumsallaşmış hayal gücü" maddesi ise modern çağın yapısı tarafından sunuluyor ve bu çerçevede kalınarak sorunlara *hic et nunc* çözüm getirilmeye çalışılıyor. Birkaç inatçı aydın buna rağmen insanları hâlâ aydınlatmak istiyor, onlara yanıldıklarını, sadece mutlak dönüşüm üzerine sahte rüyalarının olmadığını, bunların yanı sıra gerçek düşlerin de bulunduğunu ve artık işte bu gerçek düşlerin farkına varına, bu dönüşüm projelerine ulaşma zamanının geldiğini söylemeye çalışıyorlar. Ama Orta ve Doğu Avrupa insanları bu tür açıklamaları şüpheyle karşılıyor ve reddediyorlar. Bir zamanlar Kant: "havanın sürtünme gücü nedeniyle uçmak zor olduğundan, güvercin havasız boşlukta harika bir rahatlıkla uçabileceğini sanır" demişti. Bu benzetmenin yol göstericiliğinde diyebiliriz ki; dünyevi dönüşümün mümkün olduğuna dair düşler kurmak (en şanslı durumda bile) boşlukta uçmak gibi bir şey, ama var olan sınırlar içinde düş kurmak ise havada uçmanın taşıdığı zorlukları ortaya çıkarıyor. Bir güç kullanmamız gerekiyor ve bu güç sayesinde yerden havalanabiliyoruz. İşte Orta ve Doğu Avrupa insanları herhalde böylesi güç deneyine giriştiler. Burada insanlar var olan sınırlamalar arasında düşlerini korumaya çalışıyorlar ve bu arada bir yandan da başka yörelerde ikiyüz yıl önce kurulan ve meşruluk kazanan kurumları oluşturmaya çalışıyorlar. Yani görünüşe göre dünyanın bu yöresinde güneşin altında bir yenilik yok, sadece daha önceki dönemin gelişmeleri tekrar yaşanıyor.

Ama gündeme gelen bu gelişmeler burada, yani Doğu Avrupa'da yeni ve oldukça ilginç koşullarda yaşanıyor. Liberal demokrasi ve piyasa ekonomisi –modern çağda ilk defa– premodern bir durumdan çıkarak gelişmiyor, daha önce var olan totaliter bir sistemin dağılmasından sonra, onun yarattığı boşlukta maddeleşiyor. Totaliter toplumlar premodern toplumlar olarak adlandırılamazlar. Bunlar daha çok modernizasyonun çarpık olarak maddeleştiği, dünyanın mükemmel bir şekilde "yapılabileceği" ve dönüştürülebileceği ülküsünün –ki bu modern çağın düşlerinin içindeki en belirginidir– her türlü sınırı aşarak ve zorlayarak uygulandığı ve bu süreç içinde bu çabanın absürdlüğünün ve irrasyonelliğinin tam olarak ortaya çıktığı toplumlar olarak değerlendirilebilir. İşte bu koşullar nedeniyle Orta ve Doğu Avrupa toplumlarında demokrasinin öntarihi, birçok bakımdan Batı Avrupa veya Birleşik Amerika

demokrasi tarihinden farklı özellikler taşır. Her şeyden önce; yakın geçmiş ve şimdi yaşanan dönem arasında tek *kauzalis* ilişki olumsuz ilişkidir. Yani eski sistem sadece yıkıldığı için –öncelikle ekonomik anlamda– yeni yapılanmanın *causa efficiense* olarak değerlendirilebilir. Yeni yapılanma –totalitarizmin ortadan kaldırılması yönündeki gereksinim nedeniyle– eski sistemi tam anlamıyla reddediyor, ama, hiçbir şekilde sorumluluğa ortak olmamakla birlikte onun borçlarını da ödeme durumunda kalıyor. Yeni gelişmeler, piyasa ekonomisinin ve liberal demokrasilerin tarihsel olarak oluştuğu dönemlerdekine göre çok daha kısa süre içinde ortaya çıkmak zorundalar. Liberal demokrasinin kurumları gerçekten de çok kısa bir süre içinde kurulmak zorundalar. Böylece *causa efficiense*'in yerine *causa finalis* belirleyici etmen haline geliyor. İşte bu amaca yönelik dönüşüm sürecine model olarak da, modern ekonomik ve politik kurumların orijinal biçimleri değil de bugün ulaştıkları aşamadaki halleri alınıyor. Bu süreçte doğal olarak toplumsal deneylere yönelik unsurlar da var, ama sürecin hiçbir aşamasında dünyanın "yapılabileceği" aldatıcı düşü etkili olmuyor. Orta ve Doğu Avrupa hükümetleri paradoks bir durumdalar: ülkelerini hemen her noktada planlanmış, hazırlanmış bir modele göre yeniden biçimlendirmek istiyorlar, ama bunu yaparken, –tek bir nokta hariç– yakın geçmişin her türlü etkisini reddediyorlar. Ama bu arada geçmiş, ekonomik yıkılışın ağırlığını yeni rejimlere devrediyor ve yeni rejimler de bu yükün ağırlığı altından ancak çok uzun bir dönemin ardından kurtulabileceğe benziyorlar.

Tüm bunlar yeni oluşumlar ve yeni koşullar. Tamamen yeni olan bu ortam içinde hiçbir yeniliğin ortaya çıkmadığını varsaymak her türlü deneyimi yadsımak olur kanısındayız. Gerçekten de Orta ve Doğu Avrupa'da kendilerini incelemeye ve teorik *refleksiyonlara* sunan yeni olgular mevcut. Ama bu olguların yeni olmaları, ilk defa dünyanın bu yöresinde ortaya çıkmış olmalarından, ya da başka bölgelerde bilinmeyen tanınmayan gelişmeler olmalarından değil. Aslında Batı dünyasında, hatta onun sınırlarının da ötesinde bu oluşumlar ortaya çıkmıştı. Ama modernizasyon geleneğinin sürekliliği nedeniyle bu yeni oluşumlar Batı dünyasının yapısallığı içinde oturtuldukları geri plandan ayrılamıyorlar, dolayısıyla onlar ele alınmak istendiğinde, artık eski orijinal tasvirlerinden çok farklı da olsalar, ancak eski ve geleneksel yapılarıyla incelenebiliyorlar. Ama aynı olgular Orta ve Doğu Avrupa'nın post-totaliter *tabula rasa*'sının ışığında çok net bir şekilde görülebiliyorlar. Bu ülkeler kendilerini yakın geçmişlerinden kopardılar. Bu nedenle

dönüşüm süreci boyunca yaslandıkları gelenekler kurumsal veya toplumsal değil, kültürel veya ulusal-kültürel gelenekler. Ayrıca bu bölgede süreklilik taşıyan kurumsal veya sosyal geleneklerden de söz edilemediğinden, modern çağın yeni toplumsal ve kurumsal olguları çok net bir şekilde hissedilebiliyor. Orta ve Doğu Avrupa'da şu gerçekleşen dönüşümler modern dünyada altmışlı yılların ardından başlayan eğilimleri yansıtıyor. Dünyanın post-modern fotoğrafı –*metaforik* bir benzetme yapacak olursak– burada yeniden yaratılıyor, ama bu iş olurken çağımızın yeni çizgileri fotoğrafta büyütülmüş vaziyette çıkıyor. Bu anlamda diyebiliriz ki, Orta ve Doğu Avrupa'da güneşin altında yeni şeyler var. Bu noktada iki olgu üzerinde yoğunlaşmak istiyoruz: bunlardan biri toplumsal katmanlaşma, ikincisi de siyasi partilerin örgütlenmesi olacak.

Siyasi devrimler iktidarın niteliğini ve kurumsallaşmasını değiştiriyor. Bu anlamda bir zamanlar Sovyetler Birliği'ne bağlı olan bu ülkelerde 1989'da siyasi devrimler gerçekleşti diyebiliriz –*de jure* olmasa da *de facto*–, çünkü bu ülklerin tümünde halk egemenliği denilen şey partilerin egemenliğiyle değişmiştir. Bu devrimlerin zor kullanmayla gerçekleşip gerçekleşmediği konusundan bağımsız olarak, (Romanya'daki durum istisna olarak değerlendirilmeli) şu nokta herkes tarafından kabul ediliyor: böylesi devrimlerde hızlı ve kökten bir elit değişimi zorunlu olarak gündeme gelecektir. Geçmiş dönemde muhalefet yapmayı üstlenen insanlar –totaliter ülkelerin çoğunda bu tür insanlar oldukça azdı– anlaşılabilir bir şekilde faaliyetlerinin mükafatlandırılacağını düşünüyorlardı. Öte yandan eski sistemin dayanağı durumunda olan insanlar arasında ise yığınsal olarak işten çıkarmalar yaşanacağına veya daha kötü şeylerin gündeme gelebileceğine dair derin korkular mevcuttu. Değişik nedenlerle, ama neredeyse herkes, geçmiş dönemin en aşırı suçlarını işleyen kişilerin örnek teşkil edecek şekilde cezalandırılacağından emindi. Ama buna benzer bir şey yaşanmadı ve görünen o ki, bundan böyle de yaşanmayacak.

Siyasi devrimin üzerinden bir buçuk yıl geçmesine rağmen üç Orta Avrupa ülkesinin siyasi, ekonomik ve kültürel eliti, dönüşümler öncesi kurumsallaşmanın elitiyle aynıdır (ayrıca bu eğilim 1989 yılı gelişmelerinin etkisinin görüldüğü diğer ülkelerde de aynı şekilde gelişmektedir). İstatistiki anlamda değişiklik ihmal edilebilecek kadar az. Her zaman için dikkatlerin odak noktası haline gelen hükümetlerde tamamen yeni simalar var ve bunların çoğu politikada da yeni. Ama örneğin Macaristan'da önde gelen politikacılar arasında bile geçmiş Kádár döneminin elitine dahil olan insanlar

bulmak mümkün. Burada mobilite genellikle elitin içinde gündeme geliyor; bilimsel ya da finans kurumlarının daha önceki yöneticileri veya genel müdürleri bakan oluyor, eski bakanlar ise benzer enstitü veya kurumların genel müdür koltuklarına oturuyor veya işlere giriyorlar. Daha alt kademelerde veya göze fazla çarpmayan mevkilerde, özellikle devlet bürokrasisinde elitin içindeki hareketlilik de ortadan kalkıyor. Tek yapılan eski siyasi çizgilerin yenileriyle değiştirilmesi oluyor. Bu durum Polonya'da da farklı değil. Başkanlık seçimleri sırasında Walesa'nın en tanınmış ve en sık tekrarlanan tezi, hiçbir şeyin değişmediği yolundaydı. Walesa "ben hep aynı simaları görüyorum" diyordu. Tabii, onun seçimleri kazanmasının ardından da hiçbir şeyin değişmemiş olmasını ayrıca hatırlatmakta yarar var.

Taşrada bürokrasi, illerde valilikler ve ilçelerde kaymakamlıklar, büyük kentlerdekine göre ellerinde çok daha güçlü bir yetki odaklaşması yaratmışlardı ve insanlar tüm olup bitenlerin ardından bile bu otoritelerden çekinir durumdaydılar. Dolayısıyla aynı insanlar göreve devam ederlerse, korkunun da ortadan kalkma şansı olmayacaktır. Macaristan'da meyhanelerde veya kahvelerde insanları dinlediğiniz zaman, halkın ağırlıklı olarak bu ülkede pek bir şeyin değişmediği kanısında olduğunu fark edersiniz. Hatta bazıları ülkede rejim değişikliğinin bile gerçekleşmediğini, Antall'ın aslında yeni bir Kádár olduğunu ve eski genel sekreterin kadrolarına dayanarak başbakanlık yaptığını bile düşünüyorlar. Tabii bu görüşü savunan insanlar, bunu meyhanelerde sohbet ederken veya trenlerde seyahat ederken dile getirmeleri, yüzünden eleştirilebilir. Kaldı ki, bugünkü seçilmiş hükümete karşı kullandıkları, o rahat üslubu kimse bir zamanlar Kádár'a karşı kullanamazdı. Bu gelişmelerin ardında yatan olgu, –somut durumu anlamak, ona karşı bir şeyler yapabilmekten her zaman daha kolay olmuştur– bu bölgede köklü rejim değişikliklerinin ciddi bir elit değişimi olmadan gündeme gelmiş olmasıdır. (Tabii bu durum aslında eski elitin geçmiş süreç içinde eski rejimden yüz çevirmeye başlamış olmasıyla da doğrudan ilintiliydi). Eski elitin üyeleri için daha önceki siyasi renklerinin üzerine yeni bir fön çekmek pek de zor olmuyordu. Polonya'da bu kozmetik işlem çok erken başlamıştı. Eski rejime belki hiçbir zaman, belki de artık çok uzun zamandır inanmadıklarından eski elit üyeleri hiçbir türlü vicdan azabına kapılmadan yeni rejimin hizmetine girebiliyorlardı. Ama asıl sorun, iktidar olma ve hükümet etme üslubunun, siyasi semboller kadar kolay değiştirilemeyeceği idi. Otoriter ve aynı zamanda halkı küçümseyen bir idari

üsluba sahip olan ve devlet bürokrasisinde az randımanla çalışmaya alışık olan eski rejimin kadrolarını bugünden yarına demokrat ve liberal yönetim üslubuna ve yüksek verimli faaliyetlere adapte edebilmek mümkün değildi. Kaldı ki, otoriter ve aynı zamanda halkın küçümsenmesine dayalı yönetim biçimini doğru da buluyorlardı. Otoriter yapılar, aslında kökleri bu ülkelerde komünistlerin iktidara gelmelerinden çok daha eskilere uzanan ulusal nitelikli geleneklerden kaynaklanmaktadır. İktidarın yeni ve eski kadroları arasında tek farklı, yeni ve demokratik yönetim stili geliştiren Havel'dir. İdari mekanizmaların eski tarzda sürmesine karşı gündeme gelen protestolar oldukça çarpık biçimlerde de gündeme geldi; örneğin Polonya'da genel seçimlerde seçmenlerin önemli bir kısmının oylarıyla Tymiski'yi desteklemelerini hatırlatalım.

Seçimlerde sandık başına giden seçmenler, yeni insanlara yeni görevler verebilirler, ama seçim sistemi yardımıyla yeni bir eliti işbaşına getiremezler. Seçilen kadrolar, eski elitin, daha alt kademelerinde, ama önemli mevkilerde görev yapan insanlardı. Yukarıya yönelik mobilite istisnai olarak gündeme geliyor. Macaristan'da yerel yönetimler seçimlerinde sadece bir iş adamı belediye başkanlığına seçilebilmiştir.

Tüm bu olup bitenler karşısında kolektif bir komplo aramak yanlış olur kanaatindeyiz. Sorunun özü bu üç Orta ve Doğu Avrupa ülkesinde yönetimdeki elitin alternatifinin olmamasıdır. Bu ülkelerde, iktidar pozisyonlarından ve enformasyon elde etme alanlarından dışlanan, gerekli uzmanlıkla ve motivasyonla kendini eski elit tarafından elde tutulan pozisyonlara aday gösterebilecek nitelikte toplumsal bir katman yok. Bu durum, bu anlamda Avrupa'da veya Avrupa dışındaki devrimler de dahil olmak üzere, şimdiye kadar görülen devrimlerin tümünden farklı bir özelliktir. (Belki bu konudaki tek istisna Kuzey Amerika'daki devrimci dönüşümlerdir). Şimdiye kadar görülen devrimlerde –geleneksel, yarı modern veya tam anlamıyla modern toplumsal ve politik koşulların tümünde– o zamana kadar baskı altında tutulan ve iktidara aç olan bir grubun oluşturduğu elit, iktidara hakkının olduğu ve bu işi yapabilecek güce sahip olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Modern çağda daha önceki zamanlarda bu şekilde iktidarı hedefleyen elit işadamlarından ve girişimcilerden oluşan benzer gruplar toplumun farklı mülkiyet sahibi sınıflarının, öncelikle de köylülerin desteğini aramış ve genellikle de bulmuştur. Yirminci yüzyılda ise artık aydınlar, üniversite öğrencileri, alt düzey subaylar bir fırsat bulduklarında iktidarı ele geçirmek için harekete geçmişler, çoğu za-

man da ele de geçirmişlerdir. Bunu yaparken çoğunlukla mülkiyet sahibi olmayan kesimlere dayanmışlar, ama bazen de o zamanlara kadar rejimin yedek unsurları arasında tutulan milliyetçi ve rasist duyguları körükleyerek mülkiyet sahibi sınıflara da dayanmayı başarmışlardır.

Orta ve Doğu Avrupa halklarına dayatılan sahte devrimler de aynı yöntemi kullanmışlardı. Komünistler kararlı ve sert bir elit değişikliği yaratmışlar, birçok toplumsal katmanının yukarıya doğru hareketini kesin olarak engelleyecek mekanizmalar kurmuşlar ve işçiler içinde de rejime tam olarak sadık olacak kişileri desteklemişlerdir. Macaristan'da 1956'da değişik toplumsal gruplar ve tabakalar –ki sanayi işçileri de bunlar arasında sayılabilir– bir bütün olarak veya temsilcileri aracılığıyla yeni bir elit olarak toplumsal-ekonomik ve siyasi pozisyonları ele geçirmeye çalışmışlardır. 1956 sonrası, sadece Macaristan'da olmamak kaydıyla komünist harekette yeni eğilimler belirmiştir. Geride kalan otuz yıl boyunca, komünist yönetici grubun kağnısına tutunmak isteyen herhangi bir toplumsal grup veya tabakanın üyesi *de jure* ya da *de facto* olarak bu imkândan mahrum bırakılmamıştır. Artık bu andan itibaren kişinin toplumsal katmanlardan hangisinden geldiği önemli değildir, önemli olan rejime karşı kesin sadakat göstermesidir. Toplumsal "sıçramaya" hazır olan ve "kabul gören" artık katıldığı katman arasında kalmayı başarıyordu da. Ama üst kademelere giden yollar tıkanmıştı. Böylece sayısı oldukça büyüyen "orta sınıf" oluşmuştu ve bu sınıfın üyeleri komünist rejimin sınırları içinde rahat ya da kabul edilebilir yaşam koşullarına sahip oluyorlardı. Toplumun bu kesiminin temsilcilerini toplumsal hiyerarşinin her noktasında görmek mümkündü. Ülkenin ekonomik, bürokratik, politik ve kültürel eliti (muhalif aydınları saymazsak) bu kesimden çıkan kişiler tarafından oluşturuluyordu. Yurtdışına geziler yapıyor, ticari ilişkiler oluşturuyorlardı. Yurtiçinde ve yurtdışında çocuklarına en iyi eğitimi sağlıyorlardı. İşte şimdi hayatlarının en dinamik yıllarını yaşayan bu genç insanlar birkaç dil birden konuşuyorlar, modern teknolojinin bilgilerine vâkıflar, modadan bilim alanına kadar *dernier cri* sayılan her enformasyona sahipler, ilişkiler ve uzmanlık bilgisi , mükemmel evler veya villalar onların mülkiyetinde. Dünyanın bu bölgesinde işte bu "orta katmanlardan" ortaya çıkan elitin dışında başka bir elit yok. Kapıların önünde içeri bırakılma anını bekleyen kimsecikler yok. Toplumsal olarak veya uzmanlık bilgisi açısından bir değere sahip olan herkes bir yere yerleşmiş durumda. Bir elit değişikliği beklenmemeli, çünkü kendine bir yer talep eden yeni bir elit yok.

İşte bu olgulardan çıkan sonuçlar doğrultusunda –şimdi ulaştığımız ilk ön sonucumuzu da verebiliriz– Orta veya Doğu Avrupa'da yeni totaliter rejimlerin boy gösterebilme şansı yok denecek kadar azdır. Totaliter siyasete olan eğilim her zaman için iktidara aç olan elitlerin var olduğu koşullarda ortaya çıkmıştır. Sadece ideolojik temelde milliyetçi ve faşist hareketler bile başarı kazanamazlar, çünkü belli çıkarların harekete zorlaması gerekmektedir. Orta ve Doğu Avrupa halklarının ezici çoğunluğu için öylesi çıkarlar şimdilik gündemde değil.

Bundan sonra, girişimciler ve işadamları katmanının oluşmasıyla ve yukarıya yönelik mobilitenin daha önce kapanan kanallarının yeniden kurulmasıyla Orta ve Doğu Avrupa bölgesi Batı Avrupa'nın tip olarak benzeri ve simetrisi haline gelecek. Burada söz konusu olan paralelliği gelir düzeyi anlamında kurmuyoruz. Çünkü Doğu Avrupa'daki geniş orta katmanların her kademesindeki insanlar, uzun bir süre Batı Avrupa'daki benzer kademelerdeki insanlardan daha düşük gelir düzeyine sahip olabilecekler. Buradaki kıyaslama çabalardaki ve eğilimlerdeki benzerlik üzerinedir. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri –tam olarak değilse de– Batı Avrupa toplumlarının 1968 sonrası dönemde yaşadıkları anlamda sınıfsız toplumlardır. Burada şimdi Paris'teki fırtınalı günlerin hemen ardından yeni sol hareketlerin uğradığı hayal kırıklığını, ve sağ hareketlerin nasıl rahatladıklarını tekrar hatırlatmaya gerek yok. O zamanlar geçmişin bu olayları tekrar ve tekrar bugünün bir gölgesi gibi gündeme gelirdi, ama bunun yanlış bir kehanet olduğu ortaya çıktı. Herhalde doğru yorumlama şöyle olmalıydı: bu hareket –modern toplum (eski Avrupai anlamda) post-modern bir sınıfsız topluma doğru harekete geçmiş olduğundan– üst sınıfların imtiyazlarını süpürüp atmış ve geleneksel sınıfların hepsinin (ki bunların içine işçi sınıfı da dahildi) hayat standartları anlamında fazla yükselen taleplerini törpülemişti. Organik bir gelişme süreci yaşamamışsa da Orta ve Doğu Avrupa'da toplumlar (post) modern özellikler taşıyan bir yapıya kavuşmuşlardı. Bu nedenle gelecekte bile bölge halkının üzerinde önemli yükler yüklenecektir.

Sosyal bilimlerin önde gelen temsilcilerinden Tönnies modern çağın mekanik yapısını incelemiştir (bu konuda araştırma yapan ilk kişi değildir ve son kişi de olmayacaktır). Bu araştırmalarda genellikle modern çağın mekanik yapısı, premodern çağın organik yapısıyla karşı karşıya konulur. Ama çağdaşlarımızdan birçoğu, başka kriterlere bağlanmadan kullanılan "mekanik" sıfatını –ki bu terim sıkı bir şekilde XIX. yüzyılın endüstriyelizmine bağlanmakta-

dır– çeşitli tereddütlerle kabul etmektedirler. Çünkü modern çağ insanının sosyal durumunun özgüllüğünü olasılıklar belirlemektedir, kaldı ki, kontingenslik modern toplumun ta kendisidir. Bizler için organik yapının eksikliği –yani hayat çizgisi doğumla birlikte belirlenmiyor, bağımsız olasılıkların belirlediği bir ortamda doğuyoruz– mekanik değil, tam da kontingens özelliğin bir kanıtı. İşte ve tam da bu nedenle doğal cemaatlerle birlikte spontan kabilelik ortadan kalkıyor. İdeolojik temelde örgütlenen toplulukların ise ideolojik anlamda bir kavimleşmeye ihtiyaçları oluyor ve bunun tek değil, ama tipik örneği olan milliyetçilik modern çağın çocuğudur.

Batılı post modern toplumların görece organik bir gelişme süreci yaşadıklarını söylemek aslında modernizmin mecrasında –oldukça büyük– bir gelenek yarattıklarını söylemek anlamına da geliyor. Orada yaşayan insanlar artık doğumla birlikte gelen muhtemelliğe alıştılar, yani kendileri için var olan koşullarla mücadele etmesini öğrendiler. Onlar için bu dramatik bir olay değil. 1968 olaylarıyla bağıntılı olarak bir konuya daha değinmek gerekiyor: insanları artık salt pragmatik yaşam zevki tatmin etmiyor, daha anlamlı bir hayat istiyorlar. Yaşamının muhtemelliğini, bir tür dava adamlığına dönüştürebilecek çok az insan var. Bunun için birlikte bu işi yapacak insanlar gerekli. Çağımızın filozoflarının saptadığı gibi, evrensellik çok soyut bir ülkü, genel kavram olarak "insanlık" kimse için birlikte çalışılabilecek, ortak olabilecek bir olgu değil. Bu nedenle, kavimleşme olgusunun doğal çerçevede değilse bile, düşünsel platformda yeniden yaşama dönüşüne karşı hazır olmak gerek. Eğer başkasının farklılığına, kendimizin başkalığına değer verdiğimiz kadar tolerans gösteriyorsak, her kadının ve erkeğin tek tek birbirinden değişik olduğunu kabul ediyoruz ve ötesinde kültürlerin farklılığını ve modern kavimlerin hayat biçimlerinin değişikliğini de anlıyabiliyoruz demektir. Ama doğal olarak farklılığın böyle algılanması karşılıklı olmayabilir. Kavimleşme ruhu modern çağda kültürlerin ve hayat biçimlerinin sonu gelmez savaşlarını başlatabilir.

Bu olasılık Orta ve Doğu Avrupa ülkelerini çok daha yakından tehdit eden bir unsurdur, çünkü bu bölgede geçmişten gelen yapısal bir gelenek olarak neredeyese sadece birbiriyle düşmanca zıtlaşan milliyetçi tavırlar kalmıştır. Polonya'da bunun dışında benzer yapısallıkta ve güçte Katolisizm de yaşamaktadır, ama o da milliyetçilikle bütünleşmiş durumdadır. Milliyetçiliğin değişik varyasyonları kendilerine meşruluk sağlamaya çalışan değişik tarihi kon-

septlere bağlanmaya çalışmaktadırlar. Bölgede, diğer halklar veya uluslar tarafından baskı ve zulüm görmeyen halk veya ulus gerçekten yok gibidir. En fazla bunlardan bazılarının payına diğerlerine göre daha fazla "düşmüştür" (örneğin Çeklerin Slovaklara, Sırpların Hırvatlara veya Hırvatların Sırplara davrandığından daha iyi davranmışlardır). Burada ilginç olan tek başına milliyetçi duyguların yeniden canlanması değil, milliyetçiliğin açık bir şekilde modern ve Batılılaşma yanlısı pragmatizm ruhuyla birlikte gündeme gelmesidir. Şimdiye kadarki gelişmeler Orta ve Doğu Avrupa'da Batılılaşma yanlısı pragmatik akımların açık bir şekilde güçlü olduğunu gösteriyor. İnsanların uğradıkları hayal kırıklığı öylesine derin, ideolojiler karşısındaki aldatılmışlık hisleri öylesine güçlü ki, her türlü sansasyonal kehanetlere ilgisiz kalıp, kendi haklarını ve kendi özel hayatlarını yaşayabilecekleri bir ortam istiyorlar. Örneğin milliyetçilik ve dini fundamentalizm propagandası Macaristan'da halkın içinden insana şaşkınlık verecek kadar az yankı getiriyor. Kamuoyu yoklamaları, hükümetin ekonomik hayattaki ve idari süreçteki (var olan veya olduğu varsayılan) olumsuzlukları fundamentalist kavimcilik yönünde kanalize etmeye, tepkileri bu yolda harekete geçirmeye çalışmasına, halkın tamamen kayıtsız kaldığını gösteriyor. Ama yarın tüm bunlar değişebilir, hem de modernizasyona rağmen değil, modernizasyonun bir sonucu olarak da yaşanabilir bu değişiklik. Ülkede birçok yerde kavimci milliyetçilikle yakın ilişkide olan demagog anti-modern propaganda söylemleri duyuluyor. Geçenlerde başkan Mitterand'ın ihtar edici nitelikli konuşması sanki sadece Orta ve Doğu Avrupa'ya ve Balkan ülkelerine yönelmiş gibiydi. Ama ulusların, halkların, "kavimlerin" dengesi Batı'da da bozulabilir. Çünkü, regionalizm ya da farklılığa saygı duyulması bundan böyle hep geçerli olacak cazip bir düşünce değil henüz. İnsan ırkının kimliği olan biyolojiye dayalı ideolojiler ve post-modern biyo-politikalar son on yıl içinde büyük bir gelişme kaydettiler ve bu süreç kendilerini biyolojik kriterler temelinde tanımlayan grupların savaşına rahatlıkla dönüşebilir. Çıkarlar temelinde beliren çatışmalarda her zaman anlaşma zemini bulunabilir, ama taraflar çatışmanın çerçevesini biyolojik temelde saptıyorlarsa ve birbirilerinin kokusuna bile tahammül edemiyorlarsa, bu durumda bir uzlaşma zemini bulunması imkânsız hale gelir. Kaldı ki, her tür ulusal, ırksal ve kavimsel çatışmada anti-semitizmin irrasyonal faktörlerinin de gündeme geleceği neredeyse muhakkaktır.

Post-totaliter rejimler artık plüralist yapıya kavuştular. Siyasi

sahnelerde aktörlerin sayısı çoğaldı. Geleneksel partiler –komünist partilerin devamcıları (Çekoslavakya'da doğrudan komünist partisi), Macar Küçük Üreticiler Partisi ve sosyal demokrat partiler– kendi geleneksel adlarıyla veya bu adın modernize edilmiş varyasyonuyla sahneye çıktılar. Ama ilk seçimlerde en iyi sonuçlar alan siyasi faktörler kendilerini parti olarak adlandırmaktan kaçındılar. Oysa daha 1989 devrimleri öncesi veya hemen bu önemli dönüşümlerin ardından gelişen süreçte artık gerçek anlamda partiler olarak faaliyet göstermeye başlamışlardı. "Parti" sıfatını almak istemeyen tanınmış örgütleri bir düşünelim: Solidarnos, Vatandaşlık Forumu, Macar Demokrat Forumu, Hür Demokratlar Birliği, Ulusal Kurtuluş Cephesi ya da Zorbalığa Karşı Açıklık. Bu çok ilginç olguya birbirinden çok farklı açıklamalar getirilebilir. Tek parti sistemine karşı verilen mücadele döneminde "parti" sıfatını üstlenmek istememenin pratik yararları olmuştur. Ama bu isimlerin çoğunluğu koşullar tamamen değiştikten sonra da kalmaya devam etti. Bu siyasi oluşumlar partiye benzeyen ve birçok siyasi eğilimi birleştiren oluşumlar. Ama Amerika'da Demokrat Parti ve Cumhuriyetçi Parti de benzer nitelikte oluşumlar ve buna rağmen, forum, lig, birlik veya başka bir sıfat değil de parti sıfatını kullanıyorlar. Belli ölçüde geçerli olan bir diğer açıklamaya göre ise, "parti" terimi parti devletlerinin egemenliği döneminde öylesine gözden düştü ki, insanlar partilerin olmadığı bir "çok partili dönem" ister hale geldiler. Ama tüm bu gruplaşmalar basında veya günlük konuşmalarda zaten partiler olarak anıldığı için bu açıklamanın pek gerçek payı olmasa gerek. Tabii, burada şunu da hatırlatmak gerek, pek çok muhalif aydın –özellikle Çekler arasında, ama başka yörelerde de var– bir yandan politika yaparken diğer yandan da politikayı aşağılayıcı tavır aldılar. Onlar şimdiye kadar var olandan tamamen farklı bir tavır içinde olduklarını savunuyorlar. Politikayı sert bir şekilde eleştiriyor ve anti-politikanın propagandasını yaptılar. Tüm bunlar partilerini "parti" olarak adlandırmamalarına da neden oldu. Kısa süren düşlerin çok çabuk yıkılmasının ardından bu insanların bir kısmı kendi özel dünyalarına çekildiler.

Yeni (geleneksel olmayan) partilerin üyeleri örgütleri için "parti" sıfatını kullanmaktan, kendi kurumsallaşmalarının geleneksel partilerden birçok bakımdan farklılıklar taşıdığına inandıkları için kaçınıyorlar. Bu alanda bir olumsuz örnek açıklayıcıdır. Vatandaşlık Forumu'nun iç ayrışmasının bir aşamasında ansızın "parti" sıfatı önplana çıkmaya başladı. Çünkü bu ayrışmayı, geleneksel partilerde de birliğin parçalanmasına ve saflaşmaya neden olan temel me-

selelerden biri olan ekonomi politikası üzerine değişik tartışmalar başlatmıştı. Kuşkusuz bu tür ayrışmalar ve bölünmeler yaşanacak, yeni bölünmelerle geleneksel partiler oluşmaya devam edecek.

Şimdi burada Orta ve Doğu Avrupa'nın siyasi sahnesinde ortaya çıkan değişiklikleri incelerken, şu noktayı da gün ışığına çıkarmak gerekiyor; acaba dünyanın bu yöresinde en temel ve en çok görüş ayrılığına yol açan tartışma konuları hangileridir? Ya da daha derin ifade etmeye çalışırsak, güçlerin farklılaşmasına acaba belli konulardaki tartışmalar mı yoksa başka etkenler mi neden oluyor?

Lech Walesa devlet başkanlığı seçimlerinde kampanyasına başlarken, daha önce muhalefette birlikte çalıştıkları Adam Michnik neden Walesa'ya karşı oy kullandığını açıklayan duygu ve heyecan yüklü bir yazı yayımlıyordu. Bu duygu ve heyecan yoğunluğu nereden geliyordu? Mazowiecki ve Walesa arasındaki seçim konusu (Michnik Mazowiecki'nin seçilmesinden yanaydı) Michnik için ve ona benzeyen Polonya aydın ve muhalifleri için neden böylesine merkezi bir sorun haline gelmişti? Eğer tüm bu olup bitenleri geleneksel parti kurumunun çerçevesi içinde düşünür, düşüncelerimizi bu platformda yoğunlaştırmaya çalışırsak işin içinden çıkamayız. Seçim kampanyaları sırasında açık bir şekilde ortaya çıktı ki, Walesa, Mazowiecki ekibinin ekonomi politikasında ciddi değişiklikler yapmaya niyetli değil. Dış politikada da kayda değer değişikliklerin olması beklenmiyor. Kültür alanında düşündüğümüz zaman, her ikisinin de dini bütün bir katolik olduğunu görüyoruz, örneğin her ikisi de kürtajın yasaklanmasından yanaydılar. Aralarında var olan farklılık yaşam tarzı farklılığı –ve bu çok önemli bir ayrılık, (veya öyle gibi görünüyor)–. Tarz sorunu sınıflarla ilgili bir olay değildir, her şeyden önce hayata bakış sorunuyla ilintilidir. Tek tek tarzlara baktığınızda, onların ardında belli yaşam biçimlerini bulursunuz. Walesa ve Mazowiecki tarafından temsil edilen hayat tarzları sadece karşıt değil, birbiriyle uzlaşmaz gibi de görünüyor. Herhalde Michnik'in heyecanlı makalesinin nedeni bu olsa gerek.

Barışçıl devrimin tek bir yılı dolmadan Macaristan'da hükümetteki Macar Demokrat Forum ve Hür Demokratlar Birliği anlaşamaz, uzlaşamaz taraflar haline geldiler. Teorik olarak her iki yapılanma da özelleştirme yanlısı ve yine teorik olarak her ikisi de liberal demokratik bir kurumsallaşma yanlısı. Ama her ikisinin de henüz belirlenmiş ve sağlam bir kitle tabanı yok, çünkü post-totaliter toplumda birbirinden kesin ayrışan sınıflar mevcut değil. Bu güçler arasında farklılığı belirleyen etmen hayat tarzı farklılığıdır.

Macar Demokrat Forumu otoriter bir tarz benimsiyor. Bu kuruluşun temsilcileri popülizmin düşünce dünyasından ve XIX. yüzyılın muhafazakâr ve liberal kaynaklarından besleniyorlar. Savunduğu politikanın merkezine "ulus" oturtuluyor. Ama Hıristiyan gelenekler de aynı önemde vurgulanıyor. İktidar yöntemleri paternalist ve otoriter doğrultuda. En çok desteği küçük yerleşim birimlerinin sakinlerinden alıyorlar. Bunun karşısında Hür Demokratlar Birliği'nin tarzı modern. Kullandıkları lisan sosyoloji ve ekonomi politik kökenli. Onlar yeni bir politik ruhu yansıtan Avrupa'nın temsilcileri. Batılılaşma yanlıları her şeyden önce liberal ve rasyonal düşüncelere sahipler ve Özgürlük ve Eşitlik düşüncelerini savunuyorlar. Her ne kadar daha iktidara gelme fırsatları olmadıysa da iktidar yöntemi olarak Habermasçı rasyonel komünikasyon ve görüşmeler tarzını tercih ediyorlar. En büyük desteği büyük kentlerin sakinlerinden alıyorlar.

Hayat tarzı ilk kez 1968'de önemli bir siyasi sorun olarak kendini hissettirdi. Ve 1968'in bu ruhu –çok yavaş, neredeyse fark edilmeyecek dönüşümlerle– sonunda genel kabul görür hale geldi. Hayat tarzı sorunu birkaç eski siyasi kurumun içinde belirleyici öneme sahip konu olmaya başladı. Şimdi burada Fransız, İspanyol, İtalyan veya Portekiz sosyalist partilerine bir göz atsak, Thézeusz'un gemisi acaba hâlâ Thezeusz'un gemisi mi? Bilindiği gibi bu efsanevi tarihi geminin –rivayete göre– temel parçaları değiştirilmeye başlanır ve son orijinal parçanın da değiştirilmesinin ardından, yani artık hiçbir orijinal parçası kalmamasına rağmen Thézeusz'un gemisi olarak anılmaya devam edilir. Acaba gerçekten böyle mi bu iş? Fransız, İtalyan, İspanyol ve Portekiz partileri, sosyalist parti olarak adlandırılıyorlar, ama eski anlamda "sosyalist" olarak tanımlanabilecek bir şey kaldı mı bu partilerde? Bunlar herhangi bir sınıfın partileri değiller artık ve hele işçi sınıfının partileri hiç değiller. Geleneksel olarak sosyalist olarak tanımlanabilecek bir programları da yok. Buna rağmen, özellikle de Fransa ve İspanya sosyalist partileri modernizasyon partileri haline geldiler ve ciddi olarak liberalizasyon düşüncesini temsil ediyorlar. Farklılığı, modern çağın normal karekteristikliği olarak algılıyorlar ve bu anlamda kendilerine özgü belirgin bir stili temsil ediyorlar.

Orta ve Doğu Avrupa partilerine gelince: bunlar ThÈzeusz'un gemisine benzemiyorlar, eski olmayan ama modası geçmiş kıyafetlerle ortaya çıkıyorlar. Belki, kendilerini parti olarak tanımlamak istememelerinin bir nedeni de budur. Bu tipik bir "ayna sendromu"dur. Batı Avrupa'da olup biten ve hatta daha ilerde olacak olan

şeylerin tümünü aslında Doğu Avrupa'daki partileri bölen çelişkileri incelediğimiz zaman anlayabiliriz. Şimdi konuyu açıklayabilmek için bir uç örneğe başvuralım: kuşak temelinde örgütlenen ilk parti Macar Genç Demokratlar Birliği'dir. Ve herhalde bu kriterle örgütlenen son parti de olmayacak. '68'in genç kuşağı siyasette aktif olmayı hedefliyordu ve faaliyetleri de bu doğrultudaydı. Ama –anne-babalarının kuşaklarına ve hatta kendi dönemlerinin Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki üniversite öğrencilerinden oluşan ve elit olmayı hedefleyen kuşaklarına karşı– eski rejimi silip süpürmek ve siyasi desteyi yeniden dağıtarak benzer pozisyonları ele geçirmek gibi bir hedefleri hiç olmadı. Sadece siyasi hayatta kendilerine düşen yeri talep ettiler, ya da kendi özgürlükçü ve liberalistik görüşleriyle dönemin otoriter yönetim tarzını etkilemeye çalıştılar. O yıllardan bu yana altmış sekizliler kuşağı politikaya önemli etki yapan kanallardan biri olmayı başardılar ve belli anlamda genel olarak siyaset stilini de değiştirdiler. Gençlerin daha sonraki kuşağının bir kısmı belli sorunlara çözüm çerçevesinde oluşan hareketlerde veya partilerde kendilerine yer buldular; buna örnek olarak yeşillerin hareketleri gösterilebilir. Bugün Macaristan'da ise gençler "derin suya" ulaşmayı da başardılar. Kendi kuşaklarının değer yargılarını, görüşlerini, stil değişikliklerini artık yasama organlarında kendi temsilcileri de dile getirebiliyor. Burada yine söz konusu olan, Batı'da otuz yıldır kademeli olarak gündeme gelen ve bu nedenle pek de fark edilmeyen gelişmelerin Orta ve Doğu Avrupa'nın yeni demokrasilerinden birinde çok temiz ve net biçimiyle daha çarpıcı bir şekilde fark edilmesidir.

1989 yılı sonrasında gündeme gelen parti örgütlenmelerinin ortak noktalarından biri de, ülkelerin hiçbirinde –Batı Almanya'nın etkisinin yoğun olduğu Doğu Almanya'yı saymazsak– güçlü sosyal demokrat hareketlerin doğmamış olmasıdır. Özel faktörler (örneğin bir ülkede bir parti yönetimi çok kötü olabilir) bir iki ülke için başarısızlığa açıklama getirebilirler, ama ülkelerin tümü göz önüne alındığında bu nedenler yeterli açıklama getiremiyorlar. İnsanların baskıcı paternalist yılların ardından artık her türlü toplumsal yardımı ve bu yardımlara olanak tanıyan sistemi reddettiği yolundaki düşünce de, deneyimler ışığında kabul edilecek gibi görülmüyor. Gözlemcilerin en çok şaşırdıkları nokta da, insanların toplum tarafından garanti edilmiş paternalist yardımlar olmadan nasıl yaşayacaklarını bir türlü bilememeleri. Birçok aydın vatandaş için İsveç'in refah uygulamaları model teşkil ediyor. Ama bu ülke sosyal demokrat anlayışta bir devlet idaresi altında ve Doğu Avrupa ülkele-

rinde insanlar sosyal demokrat partileri genel seçimlerde desteklemediler. Bazı yorumcular, bu olayı, insanların –bazı içeriksel farklılıklar taşısalar da– adında "sosyalist" sıfatını taşıyan hiçbir partiye destek vermek istememeleriyle açıklıyorlar. Ama herhalde bu da tam olarak doğru değil. Dişe dokunur ciddiyette bir özeleştiri yapmayan eski Çekoslavakya Komünist Partisi yerel seçimlerde oldukça yüksek oy aldı. Macaristan'da da eski Sosyalist İşçi Partisi'nin devam niteliğindeki parti, seçimlerde büyük hezimete uğrayan sosyal demokratların üstünde bir oy oranına sahip oldu. "Ayna teorisi" bu alanda da tatmin edici bir açıklama getirebilir.

Orta ve Doğu Avrupa sosyal demokrat partileri tarihi ve geleneksel partiler olarak faaliyet göstermişlerdi. Dört temel ilke çerçevesinde kurumlaşmışlardı; sınıf partisi idiler (her şeyden önce güçlü sendikal desteğe sahip işçi partisi), enternasyonalizmi, demokratik ruhu ve refah programını temsil ediyorlardı. Şimdi ise partilerin tümü demokratik, ya da demokrat olma iddiasıyla ortaya çıkıyor ve yine her parti bir tür refah programına sahip. Sonuç olarak sosyal demokrat partinin programının temel taşlarından ikisi artık *differanta specifa* değil. Diğer ikisi ise artık insanlar tarafından o kadar cazip bulunmuyor. Eğer sınıf toplumu yoksa, sınıf partisine de gerek yoktur. Ve şimdi enternasyonalizm de gündemde olan ilkeler arasında göze çarpmıyor. Daha önce de değindiğimiz gibi yeni partiler hayat tarzları bakımından da birbirinden ayrılıyorlar. Bunlardan biri milliyetçiliği ön planda tutarken, diğeri "bir tür zamanı geçmiş bir enternasyonalzim yerine" farklılığın kabul edilmesini ve karşılıklı anlayışı yeğliyor ve bu anlayış çerçevesinde modern çağa uyarlanmış bir kozmopolitizmi destekliyor .

Diğer birçok bakımdan olduğu gibi, bu bakımdan da Orta ve Doğu Avrupa, yakın geçmişte Batı Avrupa'da olup biten ve bugüne kadar etkileri süren gelişmeleri yansıttığı gibi, o bölgede gelecek dönemlerde gündeme gelebilecek gelişmeleri de ortaya koyuyor.

İskandinav ülkelerinde sosyal demokrasi muhtemelen güçlü bir hareket olmaya devam edecek, çünkü bu bölgede sosyal demokrat hareket bir hayat tarzı yaratmıştır. Diğer Batı Avrupa ülkelerinde ise sosyal demokrasi fonksiyonlarını ve bununla birlikte gücünü yitirebilir, çünkü hareket bugüne kadar tamamen yeni bir sürece girmeyi bir türlü başaramadı. Her ne kadar birçok defa bu yönde girişimlerde bulundularsa da –daha önce Fransız ve Güney Amerika sosyal demokratlarının yöneldiği yolda– sonuçta, geleneklerin ağırlığı nedeniyle hepsinde başarısız oldular. Bu sürecin bir başka boyutu ise Margaret Thatcher'ın görkemli zaferidir. Bu

zaferin kaynaklarından biri de burada aranmalıdır. Tory ruhu ve muhafazakâr hayat tarzı modernleşmeye karar verip, çok yavaş hareket edebilen ve gereksiz bir şekilde dar alanda sınıf olgusu temelinde örgütlenen işçi partisinin önünü kesmiştir. Halk işçi partisinin sunduğu hayat tarzını monoton, sıkıcı, aşırı eşitlikçi ve renksiz bulmuş ve farklılıklara iltifat edilmesini va başkalıkların tadının çıkarılmasını tavsiye eden bir hayat tarzına öncelik tanımıştır.

Yani sonuç olarak denilebilir ki, Orta ve Doğu Avrupa'da gerçekten de yenilikler var. Yabancı gözlemciler, koltuklarına rahatça yerleşip, kısa bir süre sonra kendi ülkelerinde gündeme gelecek olan programın siyah-beyaz filmini zevkle seyredebilirler. Ama tüm bunlar Orta ve Doğu Avrupa sakinleri için o kadar ilginç değil: onlar var gayretleriyle hayatımızdan kalan bu siyah beyaz resimlere biraz renk katmaya çalışıyorlar.

Marksizmin Politik Yas İlanı (*)

Marksizmin Tarihsel Başarısı

Hıristiyanlığın ortaya çıkışından ve yaygınlamasından bu yana "Batı" ya da "Avrupa" kültürü Marksizm kadar başarılı bir gelişmeye tanık olmadı. Paris'te yaşayan radikal Alman siyasi mültecileri arasında Hegelizmin dağıldığı dönemde soyut felsefi tartışma olarak başladı ve aradan daha üç kuşak geçmeden dünyanın dört yöresinde her kıtada gözü kapalı militanlara sahip siyasi ideoloji haline geldi. Kiliseyle olan benzetmeyi şu nokta daha güçlendiriyor: Marksizm soyutlanmış bir şekilde yaşayan yoksul işçilere katılabileceği bir birliktelik, hayatından memnun olmayan aydınlara ise yeni bir işlev ve ortak dava öneriyordu. İlk Marksist örgütler aydınlanma döneminin değişik akımlarının ve modernleşmenin ilk döneminin yaratıcı bir kombinasyonunu oluşturmuşlardı: oy sistemini dikkate alan siyasi partiler, kendi özel tören ve gelenekleriyle mason örgütü, "kamuoyunda görüş belirleyen" tartışma kurumları ya da Jakoben "profesyonel devrimcilerin" yarı illegal örgütler. İşte tüm bunlar Marksist örgütlerin özellikleriydi, hareket böyle doğdu.

Proleteryanın Kurtuluşu Mitosu

Marksizmin bu eşsiz yükselişinin sıradan bir nedeni vardı: Marx teori ve pratik arasındaki birliğe son derece önem veriyordu ve öğretisinin tüm geleceğini –hem siyasi ve hem de felsefi anlamda– yeni bir sınıf olan modern sanayi işçisinin yükselen yıldızına temel-

(*) Bu makale Eylül 1991'de yazılmıştır.

lendirmişti. Daha önceki dönemlerdeki sosyalistler, Marx'ın da saptadığı gibi yeterli oranda ütopist değildiler –daha doğrusu öncelikle ütopist değildiler–, son derece entelektüell yapıya sahip kişilerdi. Onlar için sosyalizm "yeni toplum bilimi" idi, yani modern zamanların verimli bir şekilde kullanılabilecek teorik refom aracıydı (çoğu zaman yeni cemaat modellerini veya yeni Hıristiyanlığı da amaç olarak ilan ediyordu). Buna karşın Marx "sosyal sorunu" yakın geçmişte özgürleşen burjuva toplumunun bir anomali olarak görmüyor, aksine bu özgürleşme sürecinin organik bir parçası olarak değerlendiriyordu. Eğer herkes kendi siyasi haklarına sahip olursa, yine herkes kendi ihtiyaçlarının da bilincine varacaktı. İşte "sosyal sorunun" kapitalizm öncesi dönemde bilinmemesinin nedeni buydu. Tam da bu nedenle Marx'ın "insancıl" diye tanımladığı bir başka özgürleşmenin daha yaşanması gerekiyordu: bu yeni özgürleşme yeni toplum biliminin doğrudan bir uzantısı olamayacağı gibi, sosyal ağırlıklı hristiyanlıktan da kaynaklanamazdı. Bu yeni sürecin başlangıç noktası, bir toplumsal katman olarak sadece var olmasının "sosyal sorunu" yarattığı proleteryanın özgürleşmesiydi, yani aynı zamanda hem hem siyasi hem de felsefi bir eylemdi.

Bu imkân modern politikanın yeni icatlarından biri olan radikalizmle bütünleşti. Marx'ın "her şeyin en temelden, yani insandan kavranması" olarak adlandırdığı radikalizmin birçok özelliği vardı: ilk olarak Robespierre'in dediği ve Marx'ın da tekrarladığı gibi, radikalizm bir toplumsal sınıfın davasının sıradan bir şekilde sürdürülmesi değil, "felsefenin vaadlerinin hayata geçirilmesi" idi. İkinci olarak, sürekli devrim anlamına geliyordu. Var olan uygarlığın ister altyapısal isterse üstyapısal olsun tek bir kurumunun bile ayakta kaldığı süre boyunca sonu gelmeyecek olan bir süreç demekti bu. Son olarak bu bir antropolojik bir devrimdi: proleterlerin yoksulluğunun azaltılmasıyla veya tamamen ortadan kaldırılmasıyla hızı kesilmeyecekti. Süreç ancak insan türünün hayatında ruhun yaratıcı ekonomisi ve bireyin yoksullaşması arasındaki uçurum ortadan kalktığında durulacaktı.

Tarihsel perspektiften geçmişe bakmanın avantajlarından yararlandığımızda denilebilir ki, Marx'ın planı, kendi kendini kandıran ve içerdiği bazı zararlı bileşenlere rağmen modern çağın bir özgürlük dünyası olarak gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bu plan sonuçta proleteryanın mitolojisi haline gelmiştir. Blumenberg'in dediği gibi logos ve mit arasındaki *keskin karşıtlık* sonuçta aydınlanmanın önemli bir parçasıdır. "Mitler üzerinde çalışma" rasyonalize edilmiş modern dünyanın kurulması için de gereklidir.

Önemli olan "rasyonalize edilmiş mit'in" *mesajının* ne olduğudur. Marksist mitolojide proleter, daha iyi bir çevreye girmesine eğer sosyal ve kültürel *hijyen* kurallarına uyarsa izin verilen dışlanmış bir dilenci değil, aksine yeni uygarlığın yaratıcısıdır. (Yeni uygarlığa geçişin felsefi temelleri Marksist geleneğin tek büyük ve orijinal filozofu György Lukacs'ın *Tarih ve Sınıf Bilinci* adlı büyük eserinde ele alınmıştır).

Proleteryanın sınıf bilinicinin yükselmesi, toplumun itilmişlerinin, modern çağın politik ve kültürel nesnelliği olarak yükselmesi belki de Marksist teorinin bir yan ürünüydü ve yine belki teorinin geliştiricisi tarafından, bu durum, aşılması düşünülen dünyaya ümitsiz bir şekilde bağlı olmak olarak da değerlendirilebilirdi. Ama buna rağmen önemli ve yararlı bir süreçti bu. Çünkü XIX. yüzyıl boyunca gelişmeler modern çağın tarihinin bir iç sömürgeleşmeye, Sezarizme dönüşebileceği tehlikesini ortaya koyuyordu. "Özgürleştirilmiş kölelik" –sanayi işçileri– doğrudan ve sıradan kölelere dönüşebilirlerdi.

İşçi sınıfının özgürleşme sürecinin, yani politik ve demokratik kurumların kurulmasında ve yaygınlaşmasında giderek daha fazla yer almasının, modern çağın bir özgürlük imparatorluğu olarak somutlanmasında önemli katkısı olmuştu. Bu süreç içinde proleteryanın Marksist mitolojisi kesinlikle etkin olan tek unsur değildi. Birleşik Amerika'da bu unsur hiç rol oynamadı. Teorik olarak çok daha az türdeş felsefesiyle liberal sosyalizmin ön plana çıktığı ve işlerin büyük bir kısmının hiçbir felsefi görüşe sahip olmayan sendikalar tarafından sürdürüldüğü İngiltere'de de çok az bir rol oynadı. Genel olarak denilebilir ki, Marx mitolojisi liberalizmin, siyasi kültürün bir parçası olmadığı ve demokratik kurumsallaşmanın neredeyse tamamen eksik olduğu yerlerde etki yaptı. Kıta Avrupa'sında ve bir parça Doğu'da ise işçi sınıfının özgürleşmesini, siyasi hayata Marx'ın etkisi olmaksızın düşünebilmek zor.

Sanayinin Devrimcileştirici Etkisi

Marx tüm torisini proleteryaya temellendirmesinin yanı sıra sanayileşmeye de önemli ölçüde vurgu yapıyordu. Teorisine göre sanayileşme devrimcileştirici bir etmendi ve devrimler çağı sanayileşme çağıydı da. Kurulan bu bağlantı, yüzeysel bir ilişkiden çok daha derin anlama sahipti. Sanayi kapitalizmi Marx'a göre proleterya sosyalizmi kadar devrimci özelliklere sahipti, çünkü acımasız bir

kararlılıkla eski düzenin temellerini oyuyor, yıkıyordu. Bir sınıf olarak proleterya ve onun devrimci ruhu aslında devrimci kapitalizmin eski düzenlerin kutsal değerlerini tanımayan atölyelerinde biçimleniyordu. Marx devrimle sanayiyi birbirine bağlamakla modern düşüncenin ana eksenine oturmuştu. Bu kombinasyon antropolije de yeni ufuklar açıyordu: insan türü sadece bir *homo politicus* değil aynı zamanda *homo faber* olarak devrimci kimliğiyle ortaya çıkıyordu. Zincire vurulan Prometheus'tan özgürlüğüne kavuşturulan Promethesu'a giden yol (Marx genellikle bu kahramanı proleterya ile özdeşleştiriyordu) şu kanıyı güçlendiriyordu: proleterya mitolojisinde Tanrılar tarafından vurulan zincirlerin parçalanması, modern üretimin koşullarının yaratılmasıyla eşanlamlıdır. –Kişiliğindeki birleşmeden ötürü– modern dünyanın öznelliği olan *homo faber* ve (devrimci) *homo politicus* sonunda Hegelist bir anlayışla (işlev gören) özne oluyordu.

Marx teorisini aynı oranda hem devrimci sanayileşmeye ve hem de devrimci proleteryaya inşa etmekle bugünlere kadar geçerli olan ve "kapitalizm" kontra "sosyalizm" karşıtlığına temellendirilen politik literatürün çerçevesini de çizmiş oluyordu. Bu karşıt tanımlar "toplumun kurumsallaşmasının" alternatif yollarını ifade ediyorlardı ve bu yollar tüm bir XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın büyük bir bölümünde belli ekonomik sistemlerin (kapitalist ve devletçi sosyalist) yaratılması anlamına geliyordu. Modern çağ, "kapitalizmle" veya "sosyalizmle" özdeşleştirildiği müddetçe, özgürlükçü devrimlerle doğan tüm bir yeni dönem, ekonomi örgütlenmesinin nasıl olacağı konusuna daraltılmış oluyordu, kaldı ki her ikisinde de sanayileşme değişmez etkendi. Bu şu anlama da geliyordu: modern özgürlük, bazen askıya da alınabilecek olan bir "üstyapı'dan" başka bir şey değildir.

Marx "kapitalizmin ve "sosyalizmin" lisanını kullanıma sunmakla ve ekonominin toplumsal hayatın tüm diğer alanlarını belirleyici merkez olduğunu hissettirmekle ilk-modern çağın temel söylemini dile getirmiş oldu. Bu aslında Adam Smith'ten başlayarak klasik İngiliz ekonomi politiğinin felsefi dogma haline gelen teziydi ve bu tez Marx tarafından da aynen kabul edilmişti. Keşfettiği sadece sosyalistlerin değil, düşmanlarının da diliydi. "Kapitalizm kontra sosyalizm" karşıtlığına dayalı literatür modern çağın olgunlaşmasına paralel olarak kademeli bir şekilde yerini bir yenisine bırakıyor; bu yenisinde toplumsal hayatı belirleyen merkezlerin hiçbiri diğerinden farklı değerlendirilmiyor, toplumu harekete geçiren dinamikler, işlevsel işbölümü, politik özgürlüğün ögrütlenmesinin

kültürel eğilimleri ve yöntemleri kendi varoluş hakları içinde yorumlanıyor.

Aydınların Yol Ayrımı

Marksizm her şeyden önce doğmakta olan işçi sınıfı üzerinde temellenmişti, ama tüm bir asır boyunca aydınlar üzerindeki etkisi ve cazibesi en az o kadar büyük olmuştu. Gramsci şunu söylerken haklıydı –aslında bugün aydınlar yığınlar halinde içi boşalan ve düşünsel olarak dumura uğrayan komünizme sırt çeviriyorlar, yani Gramsci'nin gözlemi geri tepiyor– bir egemenlik eğer yaptırımın kaba gücüne değil, aksine kültürel hegemonyaya dayanabilirse ayakta kalabilir. Marx'ın özel yaşamına bir göz atarsak bu cazibeye dair çok şey anlayabiliriz: Ülkesinde uzun yıllar boyunca tanınmayan, küçümsediği üniversitelerden bağını kopardıktan sonra hiçbir zaman bir iş sahibi olmayan, hayatta para da kazanmayan, hayatla pek haşır neşir olmayan bir yazarın hayat stili içinde kavgacı bir *literatus* ve serbest gazetecilik yapan, oluşmaya başlayan işçi sınıfı politikasında belli uzaklıkta kalarak yer alan, Londra'da yaşayan ve Alman-Yahudi anne babanın çocuğu olan bu siyasi mülteci, maceralı hayatının sonlarına doğru en dinamik ve en global hareketin *mitik babası* haline geldi, oysa onu hayatında öncelikle ailevi sorunları ilgilendiriyordu ve bu sorunları da viktorian stili içinde çözmeyi adet edinmişti. Tüm bunlara Marx'ın, kendi tarafından yaratılanlara karşı gösterdiği aşağılayıcı kibiri de eklersek –bunun en güzel örneği kendini Marksist saymamasıdır– bu ortaya çıkan tablonun aslında felsefi anlamda kolektivist, ama özel hayatında son derece individualist radikal Avrupalı entelektüelinin kendi kendine itiraf ettiği veya etmediği özlemi somutladığı anlaşılabilir.

Marx'ın çok renkli teorisi modern aydınların temel kültürel beklentilerini ve zevklerini tatmin edici nitelikteydi. *Kapital*'in birinci cildinde ilk kapitalist dönemin manifaktürlerini *Blakevari* bir üslupla "karanlık ve şeytani atölyeler" olarak tasvir eden Marx bu eserinde aynı zamanda devrimci aydınların toplumsal vicdan azabını, duygusal dayanışmasını ve kendi imtiyazlı konumu nedeniyle hissettiği huzursuzluğu dile getiriyordu. Kant'la ilgili olarak süren bir tartışmada Darwin'i biyolojinin Newton'u olarak adlandıran bu filozof, toplum bilimlerinde Darwinci bir disiplin uyguluyor, can çekişen dinin yerine yeni Tanrı olarak bilimin oturtulduğu *sekularizmin* baş savunuculuğunu yapıyordu. Bilimlerin bu pey-

gamberi aslında mitolojiye eğilimi güçlü birçok radikal tarafından sözün gerçek anlamında da peygamber kabul ediliyordu. Sanki eskatolojik-devrimci bir dinin kurucusuydu. Eski zamanların mesihçi yahudi geleneklerinin radikal aydınlanma ile birleştirildiği bu dinde İsa'nın şu sözlerini; *Ego sum via, veritas et vita,* birinci çoğul şahısta söylemek yeterliydi; böylece bu sözler kolektif Mesih olan proleteryaya uyarlanabilirdi. Antik-Grek trajedilerini okumayı çok seven Marx'ın, çağın modern ve "yapay" düzyazılığında aydınların eksikliğini duyduğu trajedilere karşı yatkınlığı vardı. Paris komününün yenilgisinin ardından gündeme gelen "beyaz terör" günlerinde yazdığı yazılarında, kahraman proleterya tarihin çarmıhına gerilmiş olarak tasvir ediliyor ve Marx böylece de toplumdan yalıtlanmış, yarı karanlık odalarda bilimle uğraşan ama dram, büyüklük ve yeni tarihi kahramanlar için yanıp tutuşan aydınlara uzanan yolu ve ortak dili de bulmuş oluyordu.

Sonuçta aydınlar olağanüstü öneme sahip ve hiç de masum sayılamayacak bir deneyin yol ayrımına gelip dayanmışlardı. Marx kendi şahsi örneğinde, sadece akıl ve mantığına dayanarak dünya çapında siyasi olarak tanınmanın doruklarına tırmanılabileceğinin örneğini göstermişti. Bu, eğer biraz daha yaşasaydı, ister istemez Marksist, yani büyük çaplı bir iktidar siyasetçisi olacak olan bir insanın hayatıydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda, aristokrat kriterler doğrultusunda seçilen siyasi elitin bir yandan modern siyasi işleri yürütemediği, diğer yandan da yeni ve hırslı gruplar önünde iktidara giden yolu tıkadığı artık açıkça ortadaya çıkmıştı. Marksist politika işte bu yeni elite, siyasi yaşlılar egemenliğinin hegemonyasını kırmak için fırsat yaratıyordu. Marx'ın geniş yelpazesinden belki de eksik kalan tek boyut, kendi içine dönük, sık sık narsistik duygulara kapılan aydınlar için büyük öneme sahip olan psikolojiydi. Marksistlerin ve Marksizme yatkınların daha sonraları Marx ve Freud arasında bağlantı kurmaya çalışmalarının kaynağı da bu eksikliktir. (Bu çabaların en bariz örneği de Lytotard'ın Marx'ın "libido kaynaklı ekonomi politik" görüşleri üzerine sunduğu tezdir.

Marx'ın cazibesinin temel kaynağı da olan bu çok boyutlu karekteri, dünyayı sadece izlemeye ve yorumlamaya değil, aynı zamanda değiştirmeye de yönelik olduğu söylenen teoriyi politik bir ikilemle karşı karşıya bıraktı. Marx gerçekten "iradi birlik" üzerine kurulan bolşevik doktrinin, totaliter baskı mekanizmasının ve beyin yıkama yönteminin bu sloganının sorumlusu değildi, ama felsefesi, teorinin yardımıyla dile getirilemeyen monolitik adalete

olan dogmatik talebi yaratıyordu. Kendilerine özel görüşlerinin olmasından son derece ürken küçük insanlara çok uygun düşen bu dogmatizm talebi, teorinin çok renkliliği ile kesin çelişki yaratıyordu. İşte teorinin çok renkliliği de teorik düşünceye yatkın aydınların değişik kesimleri için çekiciydi. Daha çocukluk yıllarını yaşayan Marksizm böylece ikiye bölünmüş oldu; bir yanda "kilisevari" birliği vurgulayan akımlar ve öte yanda ise sapma olarak değerlendirilen akımlar vardı ve üstüne üstlük her iki ana eğilim de ortak felsefi temellerden beslenmekteydi.

Siyasi Teorinin Eksikliği

Marx'ın felsefesinin kaderi –görkemli bir şekilde iktidara gelen ve yine aynı görkemde gerçekleşen çöküş anına kadar kendini Marksist olarak tanımlayan gücün– paradoksu üzerinde temelleniyordu: tüm filozoflar arasında en politik olarak düşünen bu filozofun aslında siyasi bir teorisi yoktu. Marksist *eskataloji* ve daha Tevrat dönemlerindeki, yahudi "Kanun" kavramından yola çıkarak oluşan ilk Hıristiyanlık arasında şaşkınlık verecek bir benzerlik vardır. Sadece çarmıha gerilme ve daha sonra dirilme döneminde Tanrı katında değil, *priori* olarak da bu dünyada Tanrı'yla tanışmış olan Mesih, inananlarına kendini takip etmeleri ve bu dünyadan yüzlerini çevirmeleri dışında Tanrı'ya dair veya Hıristiyanların neler yapması gerektiğine dair hiçbir şey söylemedi. Marx'ın eskatolojisi de benzerdi; "öbür dünyayı" bu dünyadan yapılan yorumdan yola çıkarak "tanıyordu", ama o da bu transendes imparatorluğa dair, onun şimdikinin tamamen yadsınmasıyla temellendirilebileceğinin dışında bir ipucu vermiyordu. "Pratiğin filozofunun" bu önemli eksikliği en önde gelen pragmatik öğrencisi Lenin'i, pratikteki en ortodoks uygulama olan "savaş komünizminin" başarısızlığa uğradığı ve yeni yolların aranmasının gerektiği kritik anlarda çok zor durumda bırakacaktı.

Büyük Yadsımalar

Marx geleceğe dair neler söylemiş olursa olsun, tüm bunları, felsefesinin "büyük yadsımalarını" paketleyerek sundu. "Özgür üreticilerin birlikteliği" tanımlaması gelecek dönemlerdeki durumun izahı için kullanılan bir tanımlamadır ve Marksist politikada popüler

adı "komünizm" olan bu tanımlama aslında yadsımalar içinde en iddialısıdır. Çünkü burada aşılmak istenen sadece "kapitalizm" değil, "toplumun" ta kendisidir. Pre-modern dönemlerde insanlar imparatorluğunun adı "dünya'ydı". Belki de tek amacı insanların kurdukları çevreyi uzaydan ve doğadan ayırmak olan içi boş bir tanımlamaydı bu. İnsanların kozmosdaki yerleri anlamında kullanılan "Dünya" terimi, bu dünyanın ne kollektif ve ne de bireysel sakinlerine dair bir açıklama getirmez ve onların hayatlarını nasıl örgütlediklerine dair bilgi sunmaz. Modern dünyada ise insanın dünyası "toplum"dur. Ve toplum kendi bilimi olan "sosyolojiye" göre; bir bireyler yığını, bireylerin kurumlara ve gruplara katılarak (sınıflar, katmanlar, düzenler, kastlar) hiyerarşi oluşturmasının düzeni ve bunlar arasında oluşan birleşmeler ve çatışmalar yumağıdır. Ama işte "özgür üreticilerin birlikteliği" toplumun ötesinde bir şey olacaktır. Bu, birey ve tür arasında çatışma olmadığı için birliktelik-tir. Bu anlamda bu yapılanma içinde "türdeş bireyler" arasında gruplaşmalara, sözün gerçek anlamıyla kurumlara gerek yoktur ve bu biçimiyle gündeme de gelmeyecektir.

İkinci "büyük yadsıma" insan pratiğinin ayrı bir faaliyet alanı olan ekonominin bir "alan" olarak yadsınmasıdır. Lukacs, Marx'a katıldığı ilk döneminde şu saptamayı yapmıştı: Marx'ın tarih felsefesinin implicit mesajı, kapitalizmin ekonomiyi ayrı bir alan olarak kurumsallaştıran tek toplum biçimi olmasıdır. (Başka şekilde ifade etmeye çalışırsak; "kapitalizm" tam, tek önemli kurum olan ekonomi yardımıyla insanları toplumsal-ekonomik "sınıf" adı verilen gruplara zorladığı için "toplum" olabilmiştir.) İşte kapitalizm bu anlamda eskatolojik bir andır: bu anın aşılmasıyla birlikte ayrışan-farklılaşan ekonomi tarihe karışacak, insanlar "gereklilik imparatorluğunda" değişik kısa roller üstlenecekler ya da otomatik ekonomiyi denetleyecekler, eşlik edecekelerdir. İşte bu nedenle olsa gerek, Marx hiçbir zaman gerçek anlamda bir ekonomik doktrin formüle etmedi. Onun daha çok dile getirdiği eskatolojik bir "karşı ekonomi" idi ve bu da mesihçi bir postulata dayanıyordu: yokluk içinde yaşamak gereksiz ve insan onuruna yakışmayan bir durumdur.

Marx'ın felsefesinin en son belki de en şaşırtıcı "büyük yadsıması" politikanın, "özgür üreticilerin" gelecekteki "birlikteliğinde" artık geçerli olmayacağıydı. Ekonomiyle birlikte yasalar da (kanun maddeleri, yasaklar, cezalar da) ortadan kalkıyordu. Eğer bu varsayımları kabul edecek olursak, o zaman bireysel temelde "ekonomi politiğe" temellenen bir "birliktelikte" işlerin idaresi "asgari çabalar-

la" mümkün olacaktır ve böylesi bir ortamda hukuksal veya hukuk dışı alanlarda da hiçbir çelişki gündeme gelmeyecek ve kabul görmeyecektir. İşte bu koşullarda da politika boş laftan öteye bir şey olmayacaktır. Marx kapitalist "toplum"dan üreticilerin özgür "birlikteliğine" geçişi –yani Marksist politikanın özünü– politik bir sorun olarak görmüyordu. Felsefi olarak kahraman ilan edilen proleterya seçim kampanyaları örgütlerken, toplumsal reformlar uğruna harekete geçerken, anayasa ve yasalar üzerinde tasarılar geliştirirken, parlamento ve hükümetlere iradesini kabul ettirmeye çalışırken, yani sözün bilinen anlamıyla politikayla uğraşırken Marx'a göre yanlış bir yolda ilerliyordu, çünkü bunları yaparken "gönüllü birlikteliğe" varacak geçişle uğraşacağına "toplumun" içine sıkışıp kalıyordu.

Marx'ın politikası *apocalypse* politikası idi ve bu nedenle de sık sık ondan alıntı yapan komünist ve sosyal demokrat siyasetçilerden çok Sorel, Lukacs, Sartre veya Merleau-Ponty gibi aydınları çok daha fazla etkilemişti. Bu nedenle aslında proleterya diktatörlüğünün her türlü kılı kırk yaran eleştirisi ikiyüzlü bir tavırdır ve zor kullanma tekniklerinin gözden kaçırılmasına yöneliktir. "Proleterya diktatörlüğü" uzayda bir çizgi değil, bir noktadır. Koşu pisti değil, atlama tahtasıdır ve proleteryanın yeni dünyaya sıçrayabileceği bir araçtır.

Paradoks'un diğer yanı da şuydu: politik teorisi eksik olan bu felsefe, birçok temel bileşeni nedeniyle modern politik radikalizme olumlu-geliştirici etki yapıyordu. Her şeyden önce, modern politik radikalizm dünya çaplı idi; bir ulusun, bir bölgenin bir etnik gurubun değil, insan türünün global sorunlarına yanıt bulmaya çalışıyordu ve bu özelliği nedeniyle modern politik radikalizm açısından Marx'ın ultra-evrensel tarih felsefesi çok iyi bir temel ve çerçeve oluşturuyordu. İkinci olarak; modern politik radikalizm temel taşlarından en önemlisi bir kullanım aracı olarak modern dünyanın "yapılabilirliği"ne olan inançtı. Marx'ın felsefesi toplumsal bir olguya "plan" teorisiyle "yapılabilirlilik" kazandırıyordu.

Son olarak radikal politika Marx'ın terminolojisiyle birbiriyle çelişki oluşturan iki kavramın birlikteliği olarak algılanabilir; Her şeyden önce mükemmel bir *techné* idi. Reel politikadan da fazla realiteye sahipti, çünkü en nesnel "toplum bilimi" üzerine temelleniyordu. İkinci olarak ise kaderci politika olarak da görülebilir; çünkü hayata geçirilebilmesi için, tarihi-politik determinizm, katılanlardan en kahramanca eylem bekliyordu, sürece katılanlar sahip oldukları her şeyi feda etme noktasına olmalıydılar.

Alternatif Yollar

Marx'ın önermelerinden yola çıkan iki politik alternatif olan sosyal demokratlar ve komünistler, uzun zaman her ikisi de kendilerini ortodoks olarak niteleseler de, Marx'ın felsefesinin sunduğu olanaklardan keyfi olarak seçimler yapıyorlardı. Temel özelliği Bernstein'in "hareket her şey, amaç hiç bir şey" cümlesinde kendini bulan sosyal demokrasi Marx'ın rüyasının *apckalyptic* ve *eskatolojik* her özelliğini reddediyordu. Gerçek ve tam anlamıyla *secular* bir politika yaratmıştı ama bu arada vicdan azabı da çekiyordu: Bilgece, modern çağın *immanent* olduğu tavrını takındı ve onun *transendensliğini* savunmadan çok, zaman zaman eleştirel bir yaklaşımla yeniden düzenlenmesinden yana oldu. "Toplum'un Darwin'i" olarak adlandırılan Marx'ın hiper rasyonalizmini temsil ediyordu, ama büyük çaplı eskatalojik politikayı terkettiği için sık sık vicdan azabı duyuyor ve "korkaklığı" için özür diliyordu. Daha da ötesinde Marx'ın dehşetli ve gerçekten önü alınamaz siyasetinden kurtulabilmek için sosyal demokrasi önce Marx'ı terketti, ardından teori olarak ve kültürel kaynak olarak da reddetti. Kurban ettiklerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak cezası Birinci Dünya'ya kapanmak oldu: Birinci Dünya için basit ve hatta cazip gelen bu politika Üçüncü Dünya için yeterli oranda radikal çözümler öneremiyordu.

İkinci alternatif olan Marksizm-Leninizm ise Marx felsefesinin menüsünden daha da keyfi bir seçim yapmış, felsefeyi parçalayıp dağıtmıştı. Marksizm Leninizm Marx'ın söylemini korumakla birlikte felsefenin "hümanist" mirasını reddetmiş, kalanı da komünistlerin politik tekniğe katkısı olan "totaliter sistemin teorisinin ve pratiğinin" doğrulanmasında kullanmaya çalışmıştır. *Perverse* bir şekilde bu tavır aslında Marx'ın en ciddi postulatlarından birinin doğrulanması oldu. Bu postulat şöyleydi: teori pratikte gerçekleşmeliydi ve bu birliğin sağlanması için, teorinin gerçekleşmesi için felsefe sona erdirilmeliydi. Yine *perverse* bir şekilde Marksizm-Leninizm, komünist yenilik sayılan zorbalığın geleneksel tekniklerini yenileyerek ve bunları dünya çağında yayarak Marksizmin evrensel ruhuna da sadık kaldı. Üçüncü dünyada bir süreliğine gerçekten cazip görüldü, çünkü eski rejimi alaşağı etmenin ve yeni tip elitlerin iktidarı ele geçirmelerinin en basit yöntemini sunuyordu.

Yeni elit kendi reklamını yaparken "modernizasyon" kavramını kullanıyordu. Ama daha yeni doğmuş bu kişiliği yavaş yavaş destekleyeceğine, duyguların ve hayat biçimlerinin karmaşık kültürünü destekleyeceğine, kan ve akrabalık bağlarıyla oluşan ilişki-

ler toplumu yerine sivil toplumu destekleyeceğine, kadın ve erkek arasında eşitliği geliştireceğine, hukuk bilincini yerleştireceğine, iyi kanunlar çıkaracağına ve bunları deneme sınama yöntemiyle test edeceğine komünist örgütlerin kullandığı yöntemlerle iktidarı ele geçirip Marksizmin Leninizmin klişelerini tekrarlamakla yetindi ve her şeyden önce de toplumun tüm servetlerine el koydu.

Marx'ın felsefesinden kaynaklanarak yola çıkan her iki politik alternatif de felsefenin temel boyutlarını ihmal ettiğinden, bölünme iç direnmelerin değişik dönemlerdeki dalgalanmalarına neden oldu ve her iki taraf da karşı tarafı amaçları saptırmakla suçladı. Hem II. Enternasyonal'in Birinci Dünya Savaşı önceki "sol" radikalizmi ve hem de post Stalinist komünizmin daha sonraki dönemlerdeki "sağ" muhalefeti kendisini *pseudo-ortodoksluk* tarafından saptırılan görüşlerin gerçek temsilcisi olarak görüyorlardı. Her iki kesim de –kendi kendilerini de kandırarak–, Marx'ın teorisini yeniden oluşturarak sosyal demokratların oportünizmini ve komünistlerin totaliter sistemi arasındaki siyasi bölünmeyi ortadan kaldırabileceğini düşünüyordu. Yapısal olarak her iki kesim de eleştirel Marksizm akımlarından gelmeydiler. Muhalif Marksizmin kendi iç "diyalektiği" de vardı kuşkusuz. Marksist karşıtlarına karşı mücadele veririken modern çağın diğer ilerici kriterlerini savunuyorlardı. Bu, özellikle "reel sosyalizmin" son yıllarında ortaya çıkan anti totaliter Marksist revizyonistler için geçerlidir. Ama saldırıda bulundukları pozisyonlar zayıflayınca veya yıkılınca, ve kendi tezlerini orijinal teorinin her "özgürlükçü faktörünün" sentezi gibi gösterme çabasına girdikleri zaman ya hayalperest konumlara düştüler ya da kaba reaksiyoner tavıra girdiler.

Sosyal demokratların Marx'ın metinlerinden uzaklaşmaya başlamasına paralel olarak komünist politikanın merkezine ortodoksluğun oluşturulması ödevi yerleşti. Bu terim daha sonraları, Lukacs'ın yirmili yılların başında kaleme aldığı ünlü eseriyle literatüre girdi, ama geriye doğru, ortodoksluğa yönelen eğilimleri incelediğimiz zaman, bunların daha Lenin'in partisinde bile, resmen "komünist" adın alınmasından önce de var olduğunu görüyoruz. Bolşevikler ve liderleri Lenin, herhalde Lukacs'ın bu "ortodoks"deyimini ne kadar ciddi olarak gündeme getirdiğinin farkında değildiler çünkü teolojinin bu ince yanları onların bilgi alanına girmiyordu. Ama Lukacs Gramsci'den çok daha önce şu gerçeğin farkına varmıştı: bizim kültürümüz geleneksel olarak bazı temel metinlerin çevresinde oluşmaktadır. En büyük iktidar, anahtar metnin prestijinin yaratılması ve bu metnin yorumlanmasının tekel altına

alınmasıdır. İşte bu her türlü baskı ve terör iktidarından daha büyük bir güçtür. Bolşevikler her ne kadar kültürel inceliklere pek rağbet etmeseler de, yine de Lukacs'ın temel mesajını yakalamayı başardılar ve bu mesajı Büyük Engizisyoncunun kilisesinin diline çevirdiler; bu "Marksizmin-Leninizmin temizliği" idi.

Ama Hegel'in ihtarını anlayamamışlardı. Hegel temel metnin üzerinde denetimin ve yorumlama yetkisinin ele geçirilmesinin yeterli olmadığının gayet iyi farkındaydı. Bizim kültürümüzde herhangi bir temel metnin geleceği –bu metin kilisenin de olabilir– metnin zenginliğine, değişkik yorumlara ne kadar izin verdiğine, "kilisenin" potansiyel-düşünsel gücüne ve muhalif görüşlerin ortoks yapıya entegre edilmesi işinde ne kadar esnek olduğuna bağlıdır. Komünistler alışkın olduklartı kabalıkla bu işe girdiler ve Lenin, Lukacs'ın teorisini çok kısa bir şekilde halletti; "çok soyut ve kötü." Marx'ın harika metninin en kötü yorumu galip gelmişti. Stalin döneminde ise ters yorumlamalar baskı altına alınıp ardından entegre edilmedi, tam aksine doğrudan Gulag'da likide edildi.Sonuç; komünizm çöküş aşamasına geldiğinde Marksist ortodoksluğun total düşünsel-entelektüel çöküntüsü idi: işte koruyucu kurumların ortadan kalkmasıyla komünistlerin içine düştükleri acizliğin izahı da budur.

Komünizm, "diyalektik" adını verdiği sofizm nedeniyle çok genç modernizmin adını kötüye çıkarmakla gerçekten suçlanabilir. Çünkü "özgürlüğün despotluğu" aynen Hitler'in ölüm kamplarından geriye kalanlar gibi katliam anıları bıraktı. Bu her ikisi aydınlanmanın zayıflığının abidelerini oluşturuyorlar. Öncelikle aydınlar arasında –ama diğer katmanlarda da– özgürlük düşüncesine karşı sinik bir kayıtsızlık yarattı. Modern çağın kronik hastalıklarını ve kötü mirasını derinleştirdi. Devrimler tarafından alt üst edilen, isterik tempolu dönem, modern çağın "normal dönemi" olarak adlandırıldı. Modern çağın geleceğe yönelik uzantısı olan geleceğin diktatörlüğü, teorik onay kazandı ve bugüne ait yorumlarda bulundu. Muazzam laboratuvarlarda "toplum bir deney maddesi" olarak kullanıldı ve deneylerde kobay olarak görülen insan hayatı zorunlu ve kaçınılmaz bir kayıp olarak algılandı, önemsenmedi. Modern çağın sarkacı uç noktalardan birinde durduruldu, sarkacın hareketi yasaklandı veya askıya alındı; deney veya yanılgı yoktu artık ve böylece ekonomi felce uğradı. Yüzyılın ekonomi harikası olarak tanımlanan taarruz nitelikli bolşevik sanayileşmenin devasa çöküşü ve iflası modernleşme sarkacının durdurulmasının doğrudan ve kaçınılmaz sonucuydu. Bu çökmeyle harabeye dönen sade-

ce toplumun *hiper-rasyonalist* ekonomik temellerde yönetilebileceği hırslı tezler değildi. Sadece bu olsaydı, gelişme kazanç olarak bile görülebilirdi. Ama modernizasyon süreci de ağır yaralar aldı, modern topluma yönelik düşler belli bir süreliğine felce uğradılar ve planlama üzerine özgüven önemli ölçüde azaldı.

Teori ve Pratiğin Birbirinden Ayrılması

Felsefenin pratikte uygulanması üzerine süren komünist deneyde Marx'ın orijinal planının tek bir maddesi bile gerçekleşmedi ve planlama, politik olarak kesin bir şekilde gözden düşürüldü. Kesinlikle *otonom* bir felsefe, kendi adına pratiği yürüten politika tarafından *heteronom* bir dünya yarattı. "Bilimsel" olarak bugünden yarına ulaşmayı hedefleyen "planlı toplum"un rasyonellikten uzak ve kaos dünyası olduğu ortaya çıktı. Şimdi artık, yani komünistler tarafından başlatılan ve yürütülen devrimlerden yetmiş yıl sonra ortada "devrimci özne" kalmadığı gibi, devrim planı da prestijini yitirdi. Habermas Doğu Avrupa'daki ayaklanmaları "restitutiv devrimler" olarak tanımlarken bu terimi övgü değil eleştiri ifade edebilmek için kullanmıştı. Ama bu biraz acı tanımlama aslında 1989-1991 yıllarının çağ başlatan olaylarının en büyük övgüsü. Çünkü "Batı'nın" en son siyasi devrimleri nihayet çarpık uzantıları olan "permanent toplumsal devrimi" yenmeyi başardılar ve modern çağı zaten çok problemli olan normal durumuna getirdiler. Bu noktada artık gerçek toplumsal reformlar için çalışma başlayabilir. "Restitutiv devrimlerle" 1789'un eseri tamamlandı.

Acaba Marx, Marksizmin siyasi suçları ve başarısızlıklarında ne kadar sorumlu tutulabilir? Marx'ı Gulag için, Nietzche'yi Auschwitz için sorumlu tutmaya çalışan kültür tarihinin en kısır tartışmasına girmenin anlamı yok. Lukacs ve Heidegger gibi filozoflar sadece kişi olarak veya totaliter partilerin üyeleri olarak katıldıkları veya desteklediklerı suçlar için sorumlu olabilirler ve Marx Marksist de değildi. Ama Marksizmden uzak, olup bitenleri hiç üzerine alınmayan ve "tarihi anının gelmesini bekleyen" Marx mitosu da olamaz. Bu basit bir efsane olabilir ancak ve modern çağın oluşmasına da katkıda bulunamaz. Büyük bir flozof ve sosyolog olan, toplumu sadece ekonomik düzenin belli bir kurumu adına eleştiren Marx eleştirel bakmayı sürdürmek isteyen birçokları için önemli olmayı sürdürecektir. Ama modern çağ, özgür ve "normal" kaldığı müddetçe, teorik temelde yükselen radikal senaryoları hayata ge-

çirmeye çalışan siyasi yönetimlerden uzak kalmayı yeğleyecektir. Odo Marguard'ın espirili deyişi gibi; sayısız filozofun sayısız defa değiştirdiği dünyayı artık rahat bırakmanın zamanı geldi. Burada rahat bırakma şu anlama geliyor: her türlü deneyin serbestçe yapılabildiği teoriyi, pratikten yani politikadan ayırmak gerek ve şu da unutulmasın ki, pratikte yani politikida deney en fazla kaideyi güçlendiren bir istisna olabilir.

Çok Kültürlülük (*)

XIX. yüzyılda üç ayrı dile dayalı kültüre sahip olan İsviçre ve değişik dini mezheplerin serbestçe bir arada yaşayabildiği Birleşik Amerika, demokrasinin o günkü koşullarında "çok kültürlülüğün" bir arada bulunduğu tek ülkeydiler. Ama aynı zamanda diğerlerinden derin ayrılıklar da taşıyor, biraz "garip" olarak da nitelendiriliyorlardı; çünkü İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar iktidarlarda kalan demokrasi konseptleri çok kültürlülüğe dayalı herhangi bir yapılanmayı sert bir şekilde reddediyorlardı. Demokrasi –ki o da her yörede görülen bir olay değildi– belli yenileme ve modernizasyona tabi tutsa da model olarak eskiçağ modelini savunuyordu. Bu ise, iktidardakilerin üç aşağı beş yukarı özgür seçimi, seçmen kitlelerin sınırlı olması ve çok yavaş genişlemesi, bazı yörelerde vatandaşların doğrudan da katıldığı, ama genelde temsili-parlamenter sistem, her koşul altında siyasi, etnik ve cinsi farklılıklar üzerindeki diktatörce baskıya doğru giden çoğunluk iktidarı ve *demos*'la (halk) *ethnos*'un (köken) aynılaştırılması anlamına geliyordu.

Eski Grek'ten bize miras kalan bu son faktör XIX. yüzyıl demokrasilerinin kimlik belirleme sorununda büyük bir öneme sahipti. Çünkü demokrasi ve ulus devleti kavramları bu dönemde doğmuş ve neredeyse birbiriyle özdeşleştirilmişlerdi. İktidarın egemenliğinin bir türevi olan ulus devlet yığınların belli bir aktivitesi olmadan ortaya çıkamazdı; demokrasi ise var olan bir *ethnos*'un siyasi yapılanması olarak algılanıyordu. Ama eski Grek'ten kalan mirasta "barbar" kavramı da vardı. Avrupadaki geleneksel demokrasi anlayışına göre "barbar"a tekabül eden sıfat "yabancı" demekti ve bu tanımlamadan sadece saygıdeğer olarak değerlendirilen siyasi mülteciler muaf tutulurlardı. Birinci Dünya Savaşı'nın ardın-

(*) Bu makale Şubat 1992'de yazılmıştır.

dan göç eden binlerce insana karşı gündeme getirilen uygulama (Hannah Arendt bu konuda çok etkileyici araştırmalar yapmıştır) ilerde totaliter rejimlerde gerçekleştirilecek olan yığınsal sürgünlerin ve toplama kamplarının ilk işaretiydi.

Şurası da bir gerçek ki, dayanışma duygusunun tamamen eksik olduğu eskiçağ ruhu demokrasilerde Hıristiyanlığın bir icadıyla, asimilasyon düşüncesiyle zenginleştirildi. Asimilasyon Hıristiyanlığın kabulünün dinsel olmayan bir varyasyonudur. Asimile olan yabancının uzun süren *bildung* (yapılanma) sürecinden geçerek kültürel olarak yeniden doğan "yerleşik" kişi haline gelmesi aslında dini kabul eden Hıristiyan kişinin, Hıristiyanlığın rahmeti yardımıyla yeniden doğuşunun bir benzeridir. Ama Alman ve Macar Yahudiliğinin tarihi göstermiştir ki, asimilasyon olgusu, her ne kadar bu süreç asimile olan kişi açısından çok uzun ve acılı bir süreç olsa da, çoğu kez geri çevrilebilir bir süreç olarak görülmüştür. Bir halkın aşağılandığı zaman ve siyasi isterinin doruk noktasında toplumda egemen olan *ethnos*'un bu süreci geri çevirebildiği ve çoktan asimile olan kişileri gizlenen ve tehlikeli yabancılar olarak ilan edebildiği ve onlara bunun gerektirdiği muameleyi uygulayabildiği ortaya çıkmıştır.

Demos'u ethnos'la özdeşleştiren demokratik modelin yeniden değerlendirilebilmesi için dört ayrı tarihsel gelişmenin varlığına gereksinim vardı. Bunlar şunlardı; Hitler ve Stalin dönemlerinin olguları, yani totalitarizmin ürkütücü yüzü; sömürgeci sistemin çöküşü ve Batı'nın bu nedenle hissettiği ve giderek gelişen sorumluluk duygusu; modernleşmenin toplumsal ve siyasal yapılanmasının dünya çapında yaygınlaşmışması (ama bu yaygınlaşmada genellikle modernleşmenin dinamik kültürel ruhu gelişmelerin dışında bırakılıyordu); ve son olarak evrensel-humanist felsefenin bunalımı.

İlk etken nedeniyle, totalitarizmin salt demokrasinin zıddı olmakla kalmadığı, demokrasinin bazı uygulamalarında, özellikle de azınlıklara ve yabancılara karşı takınılan tavırlarda totalitarizmin filizlerinin bulunduğunu fark edildi. İkinci faktör nedeniyle Batı demokratları bazı konularda "tazminat vermek" zorunda olduklarını hissettiler ve bunun yollarından biri de kendi ülkelerinin sınırlarının eski sömürgelerdeki "yerliler" önünde açılması oldu. Geniş yığınlarla merkez ülkelere gelen bu insanların "kültürel farklılığı" normal hayatta kısa süre içinde anlaşıldı. Üçüncü etken, modernleşme yolunu izlemeye çalışan ve bunu kısmen yapmayı hedefleyen değişik gruplaşmalara taleplerini modernizasyonun yaygınla-

şan sloganlarını kullanarak "hukuksal çerçeve" içinde ortaya atma imkânı verdi. Ama son etken bu gelişmeyle ilginç bir tezat oluşturur: bu son etkenin sözcüleri "hukuksal çerçeveye" temel oluşturan globalizmin zorla kalkındıran, dayatmacı ve kibirli yapısına dikkat çekmeye çalışıyorlar.

İşte tüm bu gelişmelerin bir sonucu olarak, şimdi hâlâ deneme safhasında olan modern siyasetin modeli doğdu: "saf" demokrasinin insan haklarıyla alaşımlaştırıldığı modeldi bu ve ancak bu şekilde *ethnos ve demos*'un özdeşleştirilmesi engellenebilir, çok kültürlülük yolundaki talep ancak böyle ortaya konulabilirdi.

Arka arkaya gelen milliyetçi dalgalar, ulus-devletin ortaya çıkmasını, Avrupa siyasetinin ana eğilimlerini anlayabilmek için daha önce var olan sistemleri bilmek ve böylesi sistemi yaratmaya çalışan çabaların başarısızlığını göz önünde bulundurmak gereklidir. İlk önemli dalganın işareti Protestan hareketin doğmasıyla ve Katolisizmin *ordo sacra et universalis*'minin (kutsal düzen ve evrensellik) ortadan kalkmasıyla veriliyordu. Luther'in dinsel devriminin Sickingen tarafından derhal ulusal duygularla değerlendirilmesi ve Luther'e siyasi bağlaşıklık önerilmesi ilginçtir. Dilthey, Protestanizmin anti-reform güçlerle, yani saldırıya uğrayan dünya sistemini kurtarmaya çalışan Katolisizme karşı mücadele verdiğini, "Protestan kampın" ve ona bağlı kozmopolit güçlerin farklı bir dünyanın habercileri olduğunu haklı olarak vurguluyordu. Ama din savaşlarının sona ermesinin ardından Protestan hareketin ulusal ayrışmayı teşvik ettiği ortaya çıktı.

Evrenselliğin daha kısa süren ikinci dalgası, aydınlanma mirasını evrenselleştirme iddiasıyla ortaya atılan Fransız Devrimi'yle ortaya çıktı. Ama kısa bir süre içinde devrimci savaşların aslında bir tampon bölge yaratmayı amaçladığı anlaşıldı. Napolyon'u yeni Avrupa düzeni aslında Avrupa üzerinde egemenlik kurmaya yönelik Fransız stratejisinden başka birşey değildi. Avrupa'nın siyasetçileri, Napolyon'un uyguladığı senaryonun muhafazakâr varyasyonu olan Kutsal İttifak'ın da aslında bir nevi hegemonya siyasetinin incir yaprağı olduğunu kavradıklarında Viyana Konferansı'yla Avrupa'da hükümdarlık egemenliğinin yerini alan ulusal egemenlik yüzyılı başladı.

Üçüncü dalga komünizm deneyi idi. Bu deney *sınıf*'ın bağımsızlaşması ve *toplumun homojenleşmesi* temelinde yeni siyasetin evrenselleşmesini hedefliyordu, ama "proleter dünya cumhuriyeti" yerine bir zamanların Romanov imparatorluğunu ve çevresinde ona bağlı geniş bir periferi yaratmaya yetebildi. İşte bu deneyin çö-

küşüne tanıklık ediyoruz. Yeniden canlanan milliyetçilik bu büyük dönüşümün belki pek de arzulanmayan bir gereği olarak gündeme geliyor, ama olayların gelişimi aslında tarihsel olarak yerli yerine oturmuş bir şemanın gereklerini yerine getiriyor.

Daha önceki evrensel düzenin çöküşüne bir tepki olarak "ulusal ruh"un yeniden dirilmesi şunu kanıtlıyor: herhangi bir evrensel düzenden yerel bir yapılanmaya yönelik hareketlenmeler ve buna bağlı olarak siyasal sistemin kısmen rasyonelleştirilmesi (örneğin hükümdarın veya partinin egemenliğinden halkın egemenliğine geçiş) bir topluluğun iç kohezyonunun yaratılabilmesi için kesinlikle yeterli olmuyor. *Ethnos* ve *demos*'un birbirinden ayrılması işlemi şimdiye kadar hiçbir zaman gerçekleştirilemedi. En azından bu, ortak hafızasını ve geleneklerini taze tutan ve net bir kimliğe sahip olan topluluklar için geçerli. Daha çok bu eğilimin tam tersi geçerli oluyor: sadece *demos*'un var olduğu topluluklarda belli bir "etnikliğin" oturtulması çabası "ulusal topluluğun" yeterli yurtseverlik duygusuna bir türlü sahip olamamasını beraberinde getiriyor. Gerçek problem, kendilerini ulus olarak niteleyen yerel kolektif anlaşmaların, evrensel olarak tanımlanan geçmişten kendilerini ayırdetmeleri çabaları sırasında, eski dini içeriğin yerine yeni özgüllük oturtabilme gayretinden kaynaklanıyor.

Bu yapay değil, gerçek bir çelişki: Hegel ;"Hıristiyanlık dönemi, Hıristiyanlık ruhunun etkisi altına giren insanlarda bir boşluk yaratmıştır ve bu boşluğun bir tür özgüllükle doldurulması gerekmektedir" derken haklıydı. Bin yıllık Hıristiyanlık bu sorunu hayranlık uyandıracak bir beceriyle çözmeyi başardı. Her şeyden önce "doğalın" karşısında "ruhi" öznelliği sundu. İnanmış Hıristiyanı, köken ve kan olarak bağlı olduğu toplulukla ve dünyayla karşı karşıya getirdi. İkinci olarak Hıristiyanları diğer evrensel dinlere inananlarla da karşı karşıya getirdi; çünkü "kötü"nün karşısında "gerçek" ve "kutsal" özgüllüğe kendisinin sahip olduğunu iddia etti. Tüm bunlar Hıristiyanlığın içe kapanmasına hizmet etti. Ve son olarak öylesine basit ve anlaşılır semboller ve törensel uygulamalar sistemi getirdi ki, bunların yardımıyla sıradan insanlar (lisan problemi bile olmadan) kendi türünden insanları yabancılardan ayırdedebilme kolaylığına sahip oldu.

Ama ulus nasıl bir özgüllük sunabilirdi? Şurası bir gerçek ki, "ulus" kavramının içeriği her zaman için karmaşıklık yaratan bir ikililik taşımıştır. Bir yandan özgürlük haklarının, hak ve görev sisteminin ve daha öncekinden farklı bir otorite yapısının var olduğu saf bir politik sistem anlamına geliyordu. Ulus kavramının bu açı-

dan ele alınmasıyla herhangi bir "öznelliğe" varılamayacağı açıktır, çünkü bu anlamda tek bir topluluğa hitap etmemektedir ve yine bu anlamda evrenselleştirilebilir, genelleştirilebilir. Diğer anlamda ise ortak atalar ve ortak yaşam bölgeleri açısından gündeme gelen "ulus" kavramı yeni bir "özgüllük" talebine yanıt verebilir ve bu nedenle de modern ulusal mitolojilerde sürekli vurgu yapılır. Vatan bu anlayışta kutsal bir içerik kazanır ve öte yandan vücutsal bir sıfata ve çinsi özelliğe sahip olur: baba ya da ana olarak tanımlanır. Kolektif hafızada "örnek alınması gereken atalar" insanüstü özellikler taşırlar. İnsanın annesinin veya babasının yakınından, doğduğu topraklardan sonsuza kadar uzak kalamayacağı veya buna benzer bir ihtar olan; insanın damarlarındaki, atalarından miras kalan asil kanı kirletemeye hakkı olmadığı söylemi aslında din ve toplum işlerinin birbirinden ayrılmasının (sekularizasyonun), Hıristiyanlığın öznelliğinin geri çekilmesiyle boşalan yeri ulusun öznelliğiyle doldurmaya çalışmanın bir sonucudur.

Ulusallığın bir diğer yanı vardır ki, bunu, milliyetçiliğin "kurucu ustalarının" da hep çekindikleri tehlikelere düşmeden yeni bir özgüllükle doldurmak güçtür. Milliyetçiliğin siyasi, rasyonalleştirici ve sekularizasyonu teşvik eden özellikleri her zaman güçlü bir akım olarak kalmış, "anayurt ve atalar" mistik öznelliğiyle hep karşı karşıya olmuştur. Daha da ötesinde aslında milliyetçilik ortaya çıktığı dönemde tam da eski, patriarkal düzeni yeniden biçimlendirmek iddiasıyla öne çıkmış, ulusu ailevi, bölgesel ve kan bağlarına dayalı ilişkilerin üzerinde bir otoriteyle donatmıştır. Öte yandan güçlenen *fonksiyonalizm* ve modern, global dünya pazarı çağında artık ulusun içeriğinin sadece hukuksal ve politik anlamda ve geçmişin "anayurt-atalar" edebiyatıyla kanıtlanması dönemi de aşılmıştır. Bir tür "mechanistik" kanıtlama da mümkündür artık: Marksistlerin dışında bazı liberaller ve Weberistler de ulus kavramını ekonomik anlamda ve "yatırımın optimal ölçütü" kriteriyle tanımlayabilmektedirler. (Burada Naumann'ın analizlerine atıf yapabiliriz; Naumann özellikle Amerikan rekabeti ve dünya pazarı olgusu nedeniyle artık "ulusal yatırım" ölçekli Orta Avrupa yapılanmalarına gerek olmadığını savunmaktadır).

Ulus kavramını, özgüllük açısından, biçimsellik açısından ve mechanistik olarak yorumlamaya çalışan bu görüşlerin kendi aralarında sürdürdükleri tartışmalarda öznelliğin aranması çabaları güçlü kalmaya devam etmiş ve ancak kültür'ün ön plana çıkmasıyla yeni öznelliğin tanımlanmasıyla tartışmalar biraz hafiflemiştir. Aslında kültür, ya da *bildung* kavramlarının yaratıcılarının istisna-

sız hepsi bir zamanların kozmopolit elit grubundandılar; Kant *Weltbürgertum* kategorisinde düşünüyordu, Goethe *Weltliteratur*'un varlığını vurgulamaya çalışıyor, bu çerçevede yeni ulusal edebiyatların ortaya çıkabileceğini söylüyordu. Ama başlarda kozmopolit olan düşünce süreç içinde *Meinecke*'nin "ulus yaratma" yeni kavramına dönüşmeye başladı. Ve bunların sonunda ortaya çıkan Almanya bu sürecin tipik örneğidir: "Alman" kültürü ve "Alman" devleti iki (açıkça planlanan, tartışılan ve felsefi boyutları olan) program dahilinde birbirine paralel olarak gelişen yapay olgu olarak ortaya çıkmıştır.

Ulusal içerik ve ulusal kimliğin öznelliği olarak ifade edilen kültür aslında pek çok bakımdan bu görevleri yerine getirmeye çok uygundur. Ulusal bir özgüllük olarak kültür, "doğal oluşum" düşüncesine karşı yapay yaratılış düşüncesini de bağrında taşıyor ve bu ise ulus kavramının hümanistik ve rasyonal içeriğiyle denk düşüyor. Eğer ulusal öznelliğimiz somut bir kültürle özdeşleşmişse, bu durumda artık mitik bir orijinalite gerekli değildir: *Blut und Buden*, sanat eserleri, alışkanlıklar, hikâyeler ve semboller davranışlarımızın, düşüncelerimizin ve tüm benliğimizin belirleyici faktörleri haline geliyorlar. Bu arada kültür "ikinci doğa" haline geliyor ve tam da bu anlamda öznelleşiyor. Bir başka şahsın ulusal olarak nereye bağlı olduğunun "doğal" işaretlerini alıyor ve bununla o şahsın "öznelliğini" çözüyoruz. İçimizde "refleks" olarak faaliyet gösteren, ama yabancılar tarafından özümsenebilen kültür aynı anda hem doğal ve hem de yapay oluyor ve bu da ulusal benliğimizin ikili yapısına uygun düşüyor.

"Kültür"ün keşfi "uygarlık"ın keşfiyle paraleldir ve uygarlık kültürün zıt ucu olarak, evrenselliğe atıf yapma işlevi görür. Uygarlığın kökleri öncelikle araç gereç ve maddelerde yatar. Kültür ise "doğal" kullanımı sırasında özümsenen dil temelinde yükselir. Dil hem doğa (özgüllük) ve hem de yapay (fonksiyon) bir üründür. Araç gereç ve maddelerin gerektiği gibi kullanımı ve onların kurallarının öğrenilmesi –en azından teorik olarak– evrensel bir yetenekken, bir dilin mükemmel bir şekilde öğrenilmesi, o dilin "hayatında" yer almayı, yani o dili konuşan bir topluluğun üyesi olmayı gerektiriyor. İşte ulus açısından dil asimilasyonu böylesine önemlidir.

Kültür, ortak hafızayla da özdeştir. Ortak hafızanın besleyicisi olan tarihsellik ve ulusallık sadece birbirine paralel olgular değil, aynı zamanda içerik itibarıyla da güçlü bağlarla birbirine bağlı olgulardır. Hatırlama sınırsız olamaz. Çerçevesi mekânla (her zaman

her yerde birden olmak mümkün değildir ve bu nedenle "orada" olanı hatırlayamayız) ve zamanla sınırlıdır; ortak yaşanan olaylar hatırlanır ve başkalarının yaşadıklarından farklıdır bu. İşte ulusal geçmişin sürekli inceleme altına alınması işine verilen önem bundan ötürüdür. Ama birçok teoriye göre hatırlama"öznel" bir etkendir, çünkü bu hatırlama yeteneğinin varlığı anlamına gelmektedir ve bu ise "ben" düşüncesinin yaratıcısı ve sürdürücüsüdür. Başkalarıyla paylaşılan ortak tarihsellik, aynı zamanda yurttaşlaştıran, öznelleştiren ulusal kimliğin önemli bir parçasıdır. Eğer ortak geçmişin dışında başka bir tarihselliği ifade edemiyorsak, o zaman ortak olarak sahip olduğumuz geçmişe bağlılığımız koparılamayacak kadar güçlü olacaktır. Bu aynen kişi olarak yaşadığımız geçmişe anılarla bağlı oluşumuz gibidir.

Kültür ahlaki özgüllük olarak da değerlendirilmektedir. Ulus kavramı üzerine geliştirilen tüm teorilerde ve yaklaşımlarda, açık veya üstü kapalı bir şekilde kolektif özgüllük olgusu moral anlamda da gündeme gelmektedir. XIX. yüzyılın büyük riskler taşıyan deneyi olan "ulusal karekteristikler geliştirme" grişimi doğrudan ulusal özgüllük ahlaki yaklaşımından yola çıkılarak geliştirilmiştir.

Kültürün, yani ulusal özgüllüğün tüm bu özellikleri aslında "tek kültür-tek ulus" düşüncesinin nüvelerini içeriyor. "Kültürün", yani yeni kolektif kişiliğin özgüllüğüne yüklenen ödevler dikkate alındığında bu kaçınılmaz da. Eğer var olan kültürlerden herhangi biri bir isan topluluğunun özümsenmesi gereken ve aynı zamanda "doğal" özgüllüğü ise, o halde aynı insan topluluğunun sınırları içinde değişik kültürlerin aynı anda var olması, ortak kimliğin olmadığı, geçmişe dair ortak hafızanın eksik olduğu ve ortak karekterden yoksun olunduğu karmaşık bir topluluğun ortaya çıkması demektir. Yabancıların işgali, her ne kadar çok nazik bir şekilde gündeme getirilse bile, kişi bu nedenlerden ötürü bu gelişmeyle kendi kolektif özgüllüğünün zedelendiği hissine kapılıyor. Ve yine işte tam da bu nedenle kültürel faaliyetler (bu eğilimlerin siyasal yanları çoğunlukla suskunlukla geçiştirilmiştir) ulus yaratma çabalarının önemli bir etkeni olarak işlev görmüştür.

Kültürü ulusla özdeşleştiren, kültürün ulusun özgüllüğü olduğunu oldukça kendinden emin tezlerle savunan görüşlere karşı bugün artık tek bir ulusal çerçeve içinde çok kültürlülüğe hakları olduğunu deklere eden hareketler belirlemeye başlıyor. Değişik yönlerden gelişen bu akımların çabaları da birbirinden farklı. İlk olarak iç sömürgeleştirmenin ve özgürlük ilan eden uygarlığın dış sömürgeleştirmesinin ve köleciliğinin kurbanları (Kuzey ve Güney

Amerika'nın yerlileri, siyahlar, Birleşik Amerika, Fransa ve Büyük Britanya'nın eski sömürgelerinin torunları) taleplerini dile getirmeye başladılar. Onlar beyaz adamın ulus devletine karşı yönelttikleri en sert ve haklı suçlamalarında kendi kültürlerini, yani kolektif özgüllüklerini yok etmiş olmasını vurguluyorlar. (Bu topluluklar bu noktada ve diğer başka konularda da eski baskıcı gruplardan öğrendikleri tezleri kullanmaktadırlar).

Onlar kendi kolektif hafızalarını şimdi yaratıyorlar. Bu kolektif hafızalar bir zamanların Avrupa uluslarının mitoslarından her koşulda daha zengin sayılmaz mutlaka, ama iki noktada yine de onlardan farklılıklar içeriyor. Her şeyden önce kolektif hafızada var olan büyük uçurumu nasıl değerlendireceklerini kestiremiyorlar. Bu eksiklik için çok küçük bile olsa kendi suçlarının da olduğunu kabul etmelerinin onlar için büyük acılar yaratacağı kuşkusuz. Onlar sorunlarının genel teorik çözümlenmesi çalışmalarına severek katılıyorlar, ama ortak geçmişin olgularının ortaya çıkarılmasına yönelik Avrupalıların "arkeolojik" çalışmalarından uzak kalmayı yeğliyorlar. İkinci olarak, siyasi perspektif (yani "farklılaşmanın", ya da "tek toplumun içinde çeşitlenmenin" getireceği alternatif) kendileri açısından çok net değil, ki bu da eski dönemlerin "ulus yaratma" süreçlerinden farklı bir noktadır. Kaldı ki, "topraklara sahip olma tarihi hakkı" konusu bu meseleyi daha da karmaşıklaştırıyor. Bazı topluluklar "ilkçağlardan" beri, şimdi de bulundukları bölgelerde oturuyorlar. Bazı topluluklar ise şimdi yaşadıkları bölgelerde (hatta buralara da kendi iradeleri dışında getirildiklerini de eklemek gerek) artık öylesine uzun zamandır yerleşmiş durumdalar ki, bölgenin toprak "mirasından" haklı olarak pay isteyebilirler.

Bugün artık "farklı olma" hakkını talep eden topluluklardan biri olan Çingeneler de bunlardan biridir. Aslında diğer sorunların yanısıra Çingenelerin durumunu zorlaştıran temel faktör şimdiye kadar ortak hafızayı yeniden yapılandırma çabalarına girmemiş olmalarıdır. Onlar basit ve değişmeyen yaratılış efsanelerini tekrarlamakla yetiniyorlar. Onlar bu açıdan diğerlerinden ayrılıyorlar, çünkü hem kızılderililer (Kuzey ve Güney Amerika'kadakiler) ve hem de siyahlar modern çağın literatürünü kullanıyorlar.

Dine çok bağlı olan Yahudi toplulukları ilginç bir grup oluştururlar. Onların pratiği din özgürlüğünün tanınmasının her koşulda çok kültürlülük demek olmadığını kanıtlıyor (ve bu anlamda XIX. yüzyıldan beri "ideal çözüme" İsviçre Birleşik Amerika'dan daha iyi örnek getirmiştir.) Yahudiler birçok ülkede din özgürlüğünden yararlanabiliyorlardı, ama buna rağmen bu ülkelerde kültürel fark-

lılıkları olan (belli bir dine sahip) *ethnos* olarak tanınmamışlardı. Ama yukarıda sözünü ettiğimiz hak talep eden topluluklar açısından önemli sayılabilecek sorunlar, yani "Yahudiler'in farklılığı ile ilgili" sorunlar gündeme gelmemişti. Yahudi topluluğu değişik ülkelerde ikibin yıl boyunca güçlü bir dini ve tarihi yolgöstericiliğin ışığında yaşadı ve böylece ortak tarih ve ortak kimliklerini korumayı başardı. Değişik ülkelerde Yahudi varlığının yaşamaya devam etmesi aslında bu geçmişten geleceğe yönelik sürekliliğin ayakta tutulmasından ve zenginleştirilmesinden başka birşey değildi. Bu anlamda onlar *holocaust*'un ardından devletten herhangi bir talepte de bulunmadılar. Toplumdan ise tek istedikleri kendilerine özgü tarihsel gelişimin "Batı kültürünün" temel taşları arasında olduğunu kabul etmeleriydi. (Bu bugün artık sık sık tekrarlanan "Yahudi Hıristiyan kültürü" kavramıyla kendini hissettiriyor.) Devam edecek olursak, Batı toplumlarında Yahudilerin "toprak talebi" diye bir sorun hiçbir zaman gündeme gelmedi zaten. On dokuz yüzyıl boyunca Yahudiler tarihsel anlamda kendilerinin olduğunu iddia ettikleri topraklar tekrar geri alma gibi bir düşünceye de sahip olmadılar. Bu olasılık gündeme gelince de Yahudilerin rüyaları ve planları artık çok kültürlülük konusunun sert tartışmalara konu olduğu Batı dünyasının sınırlarını çoktan aşmıştı.

Haklarını talep eden toplulukların üçüncü gurubu ise tarihi Avrupa'nın sınırları içinde (Basklar, Katalonlar, Galler, İskoçlar, Bavyerralılar, Lombardlar ve Bretonlar gibi) önce kraliyetlerin ve ardından da ulus devletlerin aşırı merkeziyetçiliğine kurban olanlardan oluşuyor. Ulus devletin birliğinin ve homojenliğinin Tanrı'dan kaynaklanan bir olgu olduğunun düşünülmesi Avrupa tarihinin perspektifini tehlikeli bir şekilde kısaltılması anlamına geliyordu. Ulusal homojenlik (ki aslında bu kavramın doğru olup olmadığı da tartışmalıdır) çok yakın geçmişimizin bir ürünüdür ve homojenlik yaratma iddiasıyla girişilen bazı acımasız deneylerin anıları bilinçlerde hâlâ çok canlıdır.

Bu toplulukların kültürel olarak tanınmak yolundaki talepleri, daha önce sözünü ettiğimiz topluluklardan bazı noktalarda daha çok, bazı noktalarda ise daha az sorun ortaya çıkarmıştır. Sorunların az olmasının nedeni bu son gruba dahil olan toplulukların çoğunluğunun kendi dillerinin olması, kendi tarihlerini dile getiren efsanelere sahip olmaları, göreneklerinin dikkatle korunmasıdır. Bunların yeniden yaratılması uğruna devletten veya toplumdan destek almak gibi bir dertleri yoktur. Ama kültürel hareketlerinin var olan ulus devletin kutsal düzenini tehlikeye sokması, sonsuza

kadar yaşayacak sanılan bazı kurumları sarsması ise ciddi sorun kaynağıdır.

Dağılan Osmanlı İmparatorluğu'ndan arta kalan yalıtlanmış Müslüman toplulukları ve Sovyet İmparatorluğu'nun enkazı arasında Orta Asya İslam hanedanları ayrı bir konu oluşturur. Batı dünyasının hemen her yöresinde karşılaşılan Doğu-Hindistan, Japon ve Çin kolonileri de benzer koşullar taşırlar. Onlara karşı gösterilen dini tolerans, değişik Hıristiyan mezheplere veya Yahudiliğe karşı gösterilenden çok daha acı vericidir. Değişik Hıristiyan mezhepleri ve Yahudilik (her ne kadar her zaman için tarihin günah keçisi olarak görülmüşlerse de) bazen ortak, bazen de "karanlık tehdit unsuru" olarak Hıristiyan kültürü ile birlikte gelişmeye devam etmişlerdir. Kaldı ki, törenleri gelenek ve görenekleri açısından bu topluluklar Batı dünyasına göre çok farklı bir dünya oluştururlar. Ayrıca bazı topluluklarda bireyler vücutlarında da bu farklılıkların işaretlerini taşırlar.

Son olarak (dönemsel veya uzun vadeli) ama "geçici" sıfatla bir yerlerde kalanların oluşturduğu grup var. Onların durumlarında "kültürel farklılık" anlaşılabilir bir olay olarak değerlendiriliyor. Bu başkalığın geçici olarak adlandırılan yaşam dönemi boyunca korumaya yönelik çabalar ise anlayışla karşılanıyor.

Tüm bunlardan sonra, dünyayı düne kadar ebedi anlamda düzenlenmiş olarak tanımlayan Batı'nın bu *Wölkerwanderung intra muros* karşısında şaşkın kalmasından daha normal bir şey olabilir mi? Tarihin analizinde sadece tek yanlı olarak ekonomiyi oturtan yorumcular bu gelişimin tahlilini yaparken, bu duygunun kaynağı olarak Avrupa'daki istihdam imkânları karşısında duyulan endişeyi önplana çıkarıyorlar. Ama sorun bundan çok daha karmaşık. Eğer kültür gerçekten ulusal birlikteliğin bir tür özgüllük desteği olarak hizmet veriyorsa, bu durumda çok kültürlülüğün kabulüyle ve tek baskın dil düşüncesinden taviz verilmesiyle ve bunun pratiğe geçirilmesiyle insanların öz-kimlikleri büyük bir kayba uğrayacaktır (en azından onlar bunun böyle olacağını sanıyorlar). Kendi duvarlarının içinde barbarların istilasına uğrayacakları düşüncesi bir karabasan gibi ruhlarını bunaltıyor.

Bu kaygıları kökten reddetmek hakkına sahip değiliz. Schiller'in dediği gibi, barbarlık, ilkellerin değil, aşırı-kültürlerin bir işaretidir. Batılılara bu konuda fazla ders vermek gereksiz; çünkü totalitarizmi sonuç olarak keşfeden kendileridir. Ve en iyi Amerikan üniversitelerinde gerçekleşen, öğrenci gösterilerinin tanığı olanlar bilirler; (geleceğin bilim elitinin üyeleri) "Batı kültürünün sona er-

mesi gerektiği" talepleri yükselmiştir ve tüm bunlar yukarıdaki korkuların gerçeklik payının olduğunu göstermektedir. Ya da 17 Şubat 1992 tarihli *New York Times* gazetesinde yayınlanan ve bir konseri anlatan bir makaleden bir alıntı yapalım; "Kompozisyonun temeli, bestecinin (politik olarak son derece ılımlı görüşlere sahip bir Kanadalı –yazarların notu–) "yağma-foni" olarak adlandırdığı aktiviteydi. Bu şu anlama geliyordu: başlığın bestecinin adını tipografik olarak yıkması gibi, müzik de mahvolmalıydı. Bu arada "yağma" edilen de Beethoven'in "Op.130"u idi. Müzisyenler kısa bir bölümü çalmalarının ardından –çok kısa bir girişten sonra– çalmayı bıraktılar ve tiksinen yüz ifadeleri takınarak partisyonları yırtıp yerlere attılar. Yerlerdeki çöpler çoğaldıkça seyirciler de gülüyorlardı..."

Batılı gözlemci çok kültürlüğü savunanlara karşı hangi koşullarda haklı olarak barbar işgalciler endişesini dile getirebilir? İlk olarak, eğer hak talep edenler kültürü imha ediyorlarsa ve "çöp yığınları" yaratıyorlarsa –bu çabanın ardında ne kadar "ince" ya da "politik olarak onaylanan" düşünce yatarsa yatsın–. Çünkü (kültürün ahlaki değeri üzerine Rousseau'nun *caveat* düşüncesine rağmen), kültür, hümanite düşüncesinin minimum taleplerinin korunabileceği tek katmandır (tabii eğer felsefenin palyaçosunun, Auschwitz'in aslında Hitler'in "daha kaybolmamış hümanizminin" bir eseri olduğu yolundaki tezi dikkkate alınırsa, eğer *minima humaniora* bu kadar gülünç ve bayağı kılınırsa, bizim rasyonal tartışmaları bir yana bırakıp, tası tarağı toplayıp bu işi bırakmamız icap eder). İkinci olarak; farklılığın "yeniden rasistleştirilmesine" yönelik her çaba –ki bu çabalar Batı kültürüne karşı cephe alan bio-siyasetlerin değişik akımlarında görülmektedir– barbarlık kuşkusunu uyandırmaktadır. Ve son olarak; pre-modern acımasızlığı ve hoşgörüsüzlüğü "farklılık" *(différance)* adına ve post-modern kültürün bir gereği olması gerekçesiyle savunabilen her türlü görüş (ki bu tür görüşlerle sık sık karşılaşılmaktadır) haklı olarak barbar sıfatına layıktır. Örneğin küçük bir Amerikan kasabasında yaşayan ve kızını "kötü yola düştüğü" gerekçesiyle öldüren bir babayı, İslam törelerini gerekçe göstererek, "başkalık" adına savunabilenler olmuştur. Yine buna bir başka örnek vermek istersek, Salman Rüştü'ye karşı başlatılan kampanyayı haklı göstermeye çalışan Batılıların da olduğunu söyleyebiliriz.

Ama öte yandan, monolitik bir ulusal kültür, kültürel barbarlık tarafından tarafından kışkırtılan acımasızlık ve cehaletin saldırısıyla karşı karşıya kalmadığı müddetçe, kültürel monolitizmi, daha

doğrusu buna bağlı olarak gündeme getirilen kültürel asimilasyon pratiğini insan hakları adına terketmek bir zorunluluktur. Böyle bir girişim adına duyulan endişeler tamamen temelsiz olmamakla birlikte, Batılı asimilasyon yanlılarının bir olguyu ve gelecek vaadeden bir perspektifi dikkate almaları gerekmektedir. Olgu, Batı ulusal kültürlerinin monolitik özelliğinin bir süredir zaten yapısal değişiklik yaşamasıdır. Zygmunt Bauman haklı olarak post-modern dönemin şu özelliğini vurgulamaktadır: bir zamanların baskıyla homojenleştirilen (evrensel-hümanist-rasyonalist) bütünselliği parçalara ayrılmaktadır. Bunu ister iyi, ister kötü bir gelişme olarak görelim, kabul etmek zorundayız ki, her türlü "farklılık" (siyasi, kültürel, seksüel) kendi mikro-dünyasını yaratmaktadır. "Hermeneutik dönemi" bir anlamda kültürel enerjimizin önemli bir bölümünü bu mikro-dünyaları anlamaya ve yorumlamaya yönelttiğimiz dönem anlamına gelmektedir.

Bu gelişmenin ciddi sorunlar yarattığı da meydandadır. Batı'nın geleneksel olarak "kültür" olarak adlandırdığı şey, genel normlar, kutsal kurallar ve değerler yaratan tek bir söylemin evrenselleşmesi ve gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Şimdi bu kültürel evrenselliğin ortadan kalkmasıyla "yüksek" ve "alçak" arasındaki fark, yığın kültürü ve kutsal elit kültürü arasındaki fark, son olarak da kültürel misyon ve kitle eğlencesi arasındaki fark da ortadan kalmış oluyor. Ama bu değişim ciddi tehlikeleri bağrında taşıyor. Öte yandan aynı oranda bağımsızlaşma potansiyelini de beraberinde getiriyor. "Hümanizm tartışmasının" pozitif sonucu her şeyden önce "Fransız tipi düşünce'dir". Özellikle Sartre, Derrida ve Foucault'un şu keşfidir; evrensel baba sembolü, eğitmen, hümanist, ışığın kaynağı olan Sarastro tiplemesi aslında despot bir otoritedir. Aydınlanma döneminin, her türlü kültürel farklılığı yok etmek gerekir– biçimindeki önyargısına da katılmaktadır. Aslında bu düşünceyi Kant'ın önerisinde de görmek mümkündür: Kant, Yahudileri özerkleştirmek-bağımsızlaştırmak gerektiğini, ama buna karşın onlarında dini kültürlerinin "ilkel" yanlarından vazgeçmeleri gerektiğini söylemişti. Sarastro döneminin artık sonuna gelindi. Şimdi artık kültürel ve bireysel farklılıkların ne zamandır gizledikleri yüzlerini herkese gösterme dönemi geldi: gizliden gizliye bastırdıkları değerler artık açığa çıkabilir.

Post-modern değişimle ortaya çıkan açılım öylesine yeni ve dünya çaplı bir söylem imkânı veriyor ki, bu süreçte her farklılık (belki de kendinden coğrafi anlamda çok uzak olan bir başka söylemle) akrabalık kurma olanağına sahip oluyor. Şimdiye dek yerel

farklılıklar (baskın kültüre sahip ülkelerin dışında) kaçınılmaz bir şekilde yöreselliğin girdabında kaybolmaya mahkûmdular. Bu sürecin yararına gösterilebilecek iyi bir örnek, köye kıyaslanamayacak düzeyde geniş ufuklar taşıyan sinemadır.

Burada verilebilecek bir diğer örnek romandaki yapısal değişiklikler ve romanın evrenselleşmesidir. Roman XIX. yüzyılda sadece Avrupa'ya özgü bir edebiyat türü idi. Kültürlü Hindistanlılar ve Latin Amerikalılar Balzac, Falubert, Dickens ve Tolstoy okurlardı. Tüm dünyaları Paris, Londra, Petersburg ve hatta hiçbir zaman gidemedikleri, havasını hiç solumadıkları küçük İngiliz ve Fransız kasabalarının *couleur locale*'ine göre düzenlenmişti. Herhalde bu süreçteki dönüşüm, İngilizlere karşı başkaldıran yurtdaşlarını tasvir ederek işe koyulan Doğu Hindistan'lı yazarlar tarafından başlatıldı. Bu daire daha sonra Kuzey Amerika'daki siyahlar ve beyazların dünyası arasındaki adaletsizlikleri konu alan siyah yazarlar tarafından genişletildi. Singer'in büyük romanının tamanen doğal özelliği çok kültürlülüktür: Yahudi, Polonya ve Amerikan "kültürel söylemleri" sürekli etkileşim içindedir. Çok kültürlü romanda da var olan"yabancı faktör" sadece konu açısından yeni olmakla kalmaz, aynı zamanda estetiksel anlamda da belirleyici olan yeni bir soluk kazandırır.

Batı modernizmi yol ayrımında. Geleneksel görüşlerinden bir çoğunu yeniden değerlendirmeye almak zorunda: belki de bunun sonunda hür kurumlaşma olarak yaşanan kimlik, ki bunun en önemli özelliğinden biri ulusal kültürün homojen ve monolitik yapısıdır, tehlikeye de girebilir. Bu belki de ego-merkezli sürece küçük ama gerçek bir ümit kazandıracaktır. Ama dağılma, taşma tehlikesini de unutmamak gerek. İçinde bulunduğumuz dünyada hiçbir şeyin garantisi yok.

Avrupa'nın İkinci Rönesansı(*)

Avrupa "Batı uygarlığının" beşiği, ama "Batı uygarlığı" Avrupalı değil. Dahası, artık Batılı değil, çünkü giderek tüm dünyanın baskın uygarlığı haline geldi. Bugün modernizmi hâlâ Batı ile özdeşleştiriyoruz. Yarın artık bunu yapmamıza olanak kalmayacak. Öylesine ki, Japonya'yla ilgili olarak bugün bile yapmamız yanlış olur.

Avrupa: Modern, Pre-Modern, Post-Modern

Geride kalan birkaç yüzyıl içinde Avrupa'nın nasıl ve neden modernleşmeye doğru yol almaya başladığını irdelemek bu yazının amacını oluşturmuyor. Daha önceki dönemlerdeki Avrupa uygarlıkları ve –mutlaka başka uygarlıklar da– benzer çabalar göstermiş olsalar gerek, ama tüm bu çabalar başarısızlıkla sonuçlandı. Ama bu kez modern toplumsal politik yapılanma kök saldı ve kendi gelişme mantığının gereklerini yerine getirdi.

Daha önceki tüm pre-modern toplumlarda toplumsal politik yapılanmalar asimetrik karşıtlık temelinde yükselen ilişkilere dayanmıştı. Modern toplum ise simetrik karşıtlık ilkesi etrafında yapılanıyor. Yeni dünyanın sloganı; "her insan hür doğar"dı. Kadın da dahil olmak üzere her insan özgür olarak doğuyordu, çünkü bundan böyle insanın kaderini doğumdaki kör talih belirlemiyordu. Her insanın önünde bir dizi imkân vardı. Herkes her şey olabilirdi. Günlük yaşam –modernlik öncesi dönemlerden farklı olarak– hiyerarşik bir şekilde örgütlenmemişti: bugün insanın işbölümü sürecindeki yerini ikincil kurumlardan oluşan bir zincir belirliyor.

Modernliğin üç bileşeni; işlevsel işbölümü, teknik gelişmedeki

(*) Bu makale Haziran 1990'da yazılmıştır.

hızlanma ve yenilikçi devlet yönetme tekniklerinin uygulanmasıdır. Her üçü de sürekli gelişen know-how'a ihtiyaç duyuyor, know-how'u kendileri de geliştiriyorlar. Birbirine üzerine inşa olmayan, birikmeyen değerler ve gelenekler doğrultusunda ilgisizler ve değerlerin birikiminin hangi dini, ahlaki veya herhangi bir başka nedenle engellendiği konusunda kayıtsızlar. Bu anlamda modernleşmenin her üç bileşeninin de geleneklerin dikkat dışı bırakılmasıyla ihraç ve ithal edilebileceği ortada, ama buna bağlı olarak modernizasyonun başarısı, geleneklerin birikiminin uyum sağlayabilmesiyle bağıntılı. Kaldı ki, modernliğin bileşenleri de tamamen değişik koşulların şansının denetimi altında gelişiyor. Proleterya diktatörlüğü de modern devlet yönetiminin bir varyasyonu olarak doğmuştu, ama –uzun ve acımasız bir deney döneminin ardından– totaliter devletin modernliğin diğer iki bileşeninin gelişimini engellediği anlaşıldı. Liberal demokrasi, değişik formasyonlarda gündeme gelse de kuşkusuz modern devletin en uygun politik biçimidir. Siyasi kurumlar gibi, işlevsel işbölümü ve teknik gelişmeler sayısız varyasyon olarak gündeme gelebildiklerinden ve bunlar arasındaki kombinasyonların sayısı da çok fazla olduğundan gelecekte modernliğin kendi iç yapısında da çok yeni girişimi ortaya çıkacaktır. Çin İmparatorluğunda, Teotihuaca'da ve İle de France'da kuşkusuz hayat pre-moderndi. Her üç yerde de tek bir erkek hükümdardı. Ama yine de hayat tarzı açısından bakıldığında aralarında ne kadar büyük fark vardı! Teorik olarak modernlik de böylesi farklılıklara imkân veriyor, ama onu garanti etmiyor.

Modernliğin vücut bulabilmesi olağanüstü toplumsal, politik, kültürel ve ahlaki güçlerin mücadelesi sayesindedir ve dikkat edilirse, Avrupa kültürünün büyük tarihsel anlarının modernizmin geleceğe doğru atılım yaptığı belli dönemlerle çakıştığı görülür. Modernliğin yaratılmasına yönelik ilk deney sırasında Grek dramı ve felsefesi, ikinci ve başarısız deney sırasında da Hıristiyanlık ve Roma hukuku doğmuştur. Üçüncü ve nihayet başarılı deney ise düşünsel platformda ateşli özgürlük arayış çabaları içinde gündeme gelmiştir. Özgürlüğe erişmekle (ki bir zamanların Fransız Devrimi sırasında gerçekleşmiştir), büyük bir hareketlenmenin ardından gelen dönemde düşünsel yaratıcı güç de zayıflamıştır. Ama modernliğin sağlam bir şekilde temellendirilen kültürel ve düşünsel yaratıcı ruhu özendirici ve motive edici desteği tek başına modern kurumlardan alamazdı. Başka kaynaklara da gerek vardı.

Modern toplumsal-politik kurumlar ahlaki ve düşünsel anlamda kuşkusuz önemli içerikler taşımaktadır. Örneğin hukukun

kodifikasyonunu ele alalım: bu insanlardan hukukun dilinde konuşmayı öğrenmelerini, adaletin aranması sürecine katılmalarını talep ediyor. İnsan haklarından genel olarak bahseden bir kişi evrenselliğe inanıyor demektir. Evrenselliğin ahlaki mihenk taşı her insanın (veya her insan topluluğunun) hakkının teslim edilmesini kabul etmektir. Böylesi bir evrenselliğin koruyucu yanı yüksektir, ama entegre edici özelliğinin de bu oranda yüksek olduğu söylenemez. Tek başına oldukça soyut olan bu düşünce, en sıradan bir hayat tarzı için bile yeterli kültürel materyeli sunmaya yetersizdir. Öte yandan haklar kısmi olarak da yorumlanabilir; farklı olabilme hakkı bunlardan biridir örneğin. İnsanların bir grubunun, bağımsız, kültürüel, düşünsel ya da herhangi bir şeklide diğerlerinden farklı bir hayat tarzını sürdürme hakkı neden olmasın? Eğer farklı olma hakkı önemli ölçüde vurgu kazanırsa, modern toplumsal-politik kurumlar kültürel olarak yaratıcılık kazanırlar. Modern hayatın işte en büyük imkânları burada gizlidir, ama en büyük tehlikeler de buradadır. Farklı olmayı amaçlayan kültürlerin evrensellik kriterlerini de özümsemeleri gerekmektedir (her şeyden önce de evrensel "hukukun dilini" ikinci bir lisan gibi öğrenmeleri gerek) yoksa etnik, dini ve ırksal savaşların şimdiye dek görülmemiş ve sonu gelmez girdaplarına yuvarlanabiliriz. Bu sorunun üstesinden gelmek, çağın direktifi olarak algılanmalı. Belki bir kıta diğerlerine göre bu sorunun üstesinden daha kolay gelecek. Kıtaların ekonomik, teknik gelişimi ve istikrarı bu düşünsel ve ruhsal potansiyel güç kaynaklarını ne kadar akılcı kullanabildiklerine, bu birikimden ne oranda yararlanabildiklerine bağlı olacak.

Görünen o ki, post-modernizmin bu talebiyle en kolay baş edebilecek kıta Avrupa olacak. Çünkü XX. yüzyılda hem modern evrenselliğin ve hem de tam anlamda farklılık peşinde koşmanın en canice varyosyanlarının gündeme geldiği ve neredeyse paralel var olduğu kıta da Avrupa olmuştur. Berlin duvarının yıkılışı Avrupa vatandaşlarının XX. yüzyılı, modernliğin bu utancını kapatmak istemelerinin metaforik bir işareti olarak da algılanabilir.

Avrupa: Sınır, Sonsuzluk, Farklılık

Anadolu'nun Grek şehirlerini ve Akdeniz havzasını da hesaba katsak bile Avrupa küçük bir kıta. *Limes*-bilinci,[1] insan yeteneklerinin

1) Limes: Roma İmparatorluğu'nda, imparatorluk topraklarını barbar halklardan ayıran sınıra verilen ad. (ÇN)

sınırlarının hesaba katılması çok uzun zamandır Avrupai düşüncenin merkezindedir. İnsanlar ve Tanrılar arasında mutlak bir farklılık vardır: Tanrısal hükümdarlara karşı el etek öpme Doğu alışkanlığı olarak hor görülmüş, Yahudi-Hıristiyanlık kültürü tarafından kutsal değerlere hakaret olarak kabul edilmiştir. Hem felsefe ve hem de din insana, açgözlü olmamasını, tam tersine sınırlara saygı göstermesini tavsiye eder. Foucault'nun tanımlamasını kullanacak olursak; Ego'yu oluşturan teknikler zaman zaman değişmiştir, ama dışsal sınırların içsel sınır haline getirilmesi değişmemiştir.

İnsan için geçerli olan doğrular onun yaşadığı çevre için de geçerlidir. Kapalı köyler, zamanla duvarlarla çevrili kentlere dönüştü. Ortaçağın şehrini veya köyünü çevreleyen duvar sadece dışsal değil, aynı zamanda içseldi de. Ortaçağ Avrupası'nın, pre-modern toplumların tümünde de görülen diğer özgüllükleri için de aşağı yukarı aynı değerlendirmeyi yapmak mümkündür: burada söz konusu olan sınır olgusudur ve bu da toplumun hiyerarşik kastlara bölünmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Toprak ağasına bağlı köylünün dış sınırları, eski köleye göre çok daha büyük oranda içsel sınır haline gelmektedir: İşleyebileceği toprak miktarının sınırlı olması köylünün bilincini gün be gün kısıtlı olmanın kelepçesiyle dağlamıştı. Rousseau'nun "orijinal siyasi durum" olarak adlandırdığı düşüncesinin "Göçmenler" adındaki bir İsveç filminde sembolik anlamda büyük önem kazanmasının arkasındaki duygu da bu olsa gerek: filmin kahramanı, bir zamanlar Avrupa'nın kuzeyinde bir avuç toprağı olan ama sonra yoksullaşan İsveçli bir köylüdür. Hamile eşiyle ve kalabalık ailesiyle Michigan gölünden yola çıkıp, üç günlük bir yolculuktan sonra ulaştıkları uçsuz bucaksız topraklarda gözlerini gezdirir, arkasından bir ağacı keser ve "bu benimdir" düşüncesiyle adını ağacın toprakta kalan kök kısmına kazır. İşte bu an Avrupa'nın "sonsuz imkânlar" fantazi dünyasına, tarımın ikili anlamı da düşünülürse, yeni dünyaya adımını attığı andır. Ama İsveçli köylüler eski dünyadan bir şeyleri beraberlerinde getirmişlerdir; bu Avrupa protestanlığının en tartışmasız bir şekilde neredeyse dokunulmaz kıldığı içsel sınırlar düşüncesidir.

Sınırlar ve *limes*-bilincinin kıtası, bu düşüncenin tam teri olan sonsuzluk ve insanın olanaklarının sınırsızlığı düşüncesine de beşiklik etmiştir. Tüm evrenin tanınabileceği, insanın evrene karşı üstün gelebileceği ve ne pahasına olursa olsun onu egemenliği altına alabileceği düşüncesi de insanların ilkesi haline gelmiştir. Avrupalı düşünürler açısından modernliğin zaferi artık tartışılmaz hale geldiğinde, sonsuz üzerine süren fantaziler iki temel biçim kazanmış-

tır: bunlardan ilki sonsuz gelişim düşüncesi, diğeri de geleceğe doğru devrimsel sıçrama düşüncesidir. Bu ikincisinin tarihin tüm problemlerini çözeceği sanılmıştır. Tanrı ve insan arasında mutlak ayırımların yapıldığı bir kıtada, insan ırkının Tanrılaştırılması eylem programı haline getirilmiştir. Modernliğin karşıtları ise çözümü yeni dünyanın yakınlaşan sonunu ilan etmekte bulmuşlardır.

Avrupa sadece ufak bir kıta değil, birçok önemli, küçük bir alana sıkışan, oradan dışarı yansıyan önemli kültürün yurdudur da. İşte bu farklılıklar dillerde, dinlerde, zevklerde ve yaşam biçimlerinin çeşitliğilinde kendini göstermiştir. Başka türlü ifade edersek, modernleşme geliştikçe, farklar da büyümüştür. Ulus-devlet *limes*'ın en önemli tek modern biçimi haline gelmiş, ve bu sınırlar, Avrupa'nın gelenekleri doğrultusunda sadece dışsal kalmakla yetinmemişlerdir. Modern dünyanın gerçekten entegre edici tek düşünsel gücü milliyetçilik olmuştur –ve belki bugün hâlâ da öyledir–. Her ulus komşu uluslar açısından "yabancı" anlamına gelmekteydi ve o anki ya da gelecektedi düşman olarak algılanmaktaydı. "Komşu'nun" karşılıklı olarak (gelecekteki) düşman olarak değerlendirilmesi –sınırların güçlü bir entegrasyon egemenliğine sahip olduğunu da düşünürsek– "sonsuz" yayılma iştahını yeteri kadar doyurmuyordu. Modern Avrupa böylece kendi sınırlarından doğan engelleri aşmayı denedi, imparatorluk inşa etmenin eski yöntemlerine başvurdu; geldi, gördü ve kaybetti. Avrupa'nın bugün artık eskisinden çok daha fazla bir şekilde kendi sınırları içine kapanması gerek.. Avrupa'daki tüm halklar ve uluslar da bunu yapmak zorunda.

Sınırları tanımayan, sonsuzluk özlemiyle yanıp tutuşan duygular nasıl olsa artık gücünü yitirdi. Kesin bir şekilde post-modern bilincin ortaya çıktığını iddia edebiliriz. Post-modern, modernden sonra gelen dönem değil, tarihin sonu da değil. Eğer Hegel'in terimlerini kullanacak olursak; modernliğin bilinci olarak tanımlamak doğru olur. Post-modernler, geç kalmamak ve geride kalmamak için gözlerini geçmişten gelece doğru tam gaz gittiği sanılan trenlere dikmeyi reddederler. Onlar bunun yerine şimdi bulundukları tren istasyonunu hem kendileri için ve hem de kendilerinden sonrakiler için daha oturulası hale getirmeye gayret ederler. Ne tarih için ve hele ne de siyaset için yaşarlar. Özellikle de modern insanın özünü kavradığı tarihin, kutsal bir şekilde mitik bir yapıya kavuşturulmasına hiç tahammül edemezler. Post-modern dünyanın vatandaşları sistemsizlikten ve istisnalardan korkmazlar; determinizm, tarihin yasaları ve insanın tanrılaşması gibi tezler yarata-

rak bilinmezliğin yaratacağı endişelerden kurtulmaya gayret etmezler. Ayaklarını, öncüllerine göre, modern toprağa çok daha sağlam basmışlardır. Bu nedenle kendi sınırlarının tesbitini cesurca yapabilecek güce sahiptirler ve bu sınırlar içinde kendilerini ve dünyayı güzelleştirip geliştirebileceklerine inanırlar..

Avrupa: Polis ve Kozmopolis

Avrupa'nın ikinci bir rönesansa ihtiyacı var ve bu sıradan bir talep de değildir.

Post-modernler –uzaktaki atalarını arayan bir insan gibi– Avrupa rönesansına kadar geri gidebilirler. Aynen rönesansın insanları gibi; onlar da düşünsel köklere ulaşabilmek için antik dünyaya yönelmişlerdi, oysa antik dünyaya getirdikleri yorumun modern olduğunun gayet iyi bilinceydiler.

Post-modern erkekler ve kadınlar rönesans döneminde yaşayan öncüllerinden teşvik edici yardım görebilirler ve bunu yaparken kendi modernliklerini terketmeleri de gerekmez, çünkü rönesansın insanları da geriye dönerken modernliğini yitirmemişti. Geri dönüş, daha doğrusu geriye uzanmak eskilerdeki bir geleneğin bugüne, daha doğrusu yarına iletilmesi anlamına gelmektedir. Post-modernler kuşkusuz Avrupa rönesansının geri gelmesini arzulamıyorlar, doğrusu hiçbir türlü geçmişin geri gelmesinden yana değiller. Ama çekici ve albenili olan her şey özümsenebilir. Şimdi rönesansın birkaç çekici yanını sıralarken rönesansın idealler paletini de tasvir etmiş olacağız. Her zaman olduğu gibi şimdi de tarihin hayal gücünü harekete geçiren –akademik tarih değil– imajlar ve mitoslardır.

a) Rönesans döneminde bir Avrupa kültürü yoktu. İnsanların kitlesel olarak kendi mirasları olarak gördükleri birleşik bir kültür henüz oluşmamıştı. Her ülkenin aydın ve okumuş insanları birbiriyle yakın temas kurabilme imkânına sahiptiler, çünkü bilgi birikimi ortaktı ve aynı (ortak) dile hem de edebi düzeyde vâkıftılar.

b) Rönesans döneminde yüksek ve düşük kültür düzeyi farklılığı henüz yapılmamıştı. Bir tür *sensus communis* egemendi. eğitimli insanlarve kent sakinleri açısından iyi ve kötü zevki birbirinden ayırmak zor bir ödev değildi.

c) Rönesans hem antik *polis* idealinden ve hem de Grek-Roma *kozmopolis* idealinden aynı oranda yararlandı.

d) Rönesansın Hıristiyan hümanizmi özgüllüğün ve evrenselliğin birleşiminin toleransını propaganda etti.

e) Rönesans dünyası ego-merkezli değildi: ego'yu oluşturan teknikler de farklıydı.

Belki yukarıdaki tasvir fazla idealize edilmiş bir hava yaratıyor, ama bu karekteristikliklerin hepsi rönesans dünyasında ister geniş bölgede yaygın davranış biçimleri olarak, ister istisnalar olarak ve isterse sadece *in statu nascendi* olarak, ama mevcuttu. Modern gelişmenin sürecinde bu davranış biçimleri ya kayboldular ya da geri plana itildiler.

Bir komünikasyon aracı olarak dil, kültürleri ulusallaştırdı ve böylece modern ulusların kalkınmalarının ilk sinyallerini de verdi. Modern uluslar kendi ulusal sınırlarını çizme işini başarıyla tamamladıklarında Avrupa kültürü olayı da bitmişti. O tarihten itibaren İtalyan ve Alman müziği, İngiliz, Fransız ve Rus romanı, Fransız, İngiliz ve Alman felsefesi vardı artık. Küçük ulusların, ulusların arasında süren rekabette pek fazla şansları kalmamıştı. Bu nedenle ya büyük ulusları taklit etmeye başladılar ya da kendi ülkelerindeki ikinci sınıf ürünlerin övgüsüne başladılar. Her ulusun –*a grande nation*'un ve küçüklerin– kendi Shakespeare'i, Goethe'si, Mozart'ı, Michelangelo'su, Roussea'su ya da Kant'ı vardı ve hiçbiri bunlardan feraget edemezdi. Kendi ulus tarihi ve ulusal edebiyatı, ne kadar orijinal içerik taşıyıp taşımadığına bakılmaksızın özellikle ilk ve temel eğitim düzeyinde önemli bir yer aldı. Ama "diğerlerinin" (öteki ulusların) tarihleri ve ulusal edebiyatları ya küçümsenerek ele alındı, ya da tamamen yok sayıldı.Çok yakın bir geçmişe kadar ulusal kültürler, sadece kendi ulusunun üyeleri için hazırlanan, genellikle "yerli malı" eserlerin sıralandığı bilgi ve yorum sistemleri yaratmaya özen gösterirlerdi. Kültürel entegrasyonun mutlak merkezi sayılan ulusun tipik *modus operandi*'si buydu. Enternasyonalistlerin veya kozmopolitlerin dar bir elit gurubu, kültürün Çingeneleri ve Yahudileri de ortaya çıktı –sınırların yarattığı engelleri atlayıp– birbiriyle ilişki de kurdular. İşte post-modernler –çoğunluğu kendi ulusal kültürlerinin zemininde boy verse de– tam da bu kozmopolitlere, kültürün Çingenelerine veya Yahudilerine benziyorlar.

Dünya vatandaşının –Kant'ın tanımını kullanacak olursak– "bakış açısı" yeniden önem kazanmaya başlıyor. Modern kozmopolitizmin ortaya çıkmaya başladığı dönemde, daha ulus devletlerinin doğmasından önce en güzel dönemindeydi. Kozmoplitizm yandaşlarını birbirine bağlayan karşılıklı olarak birbirilerini anlama çabalarıydı. Kültürler arasındaki farklılıkları yok saymadılar, ama bunları görecelendirdiler ve bu kültürlerin hepsinde bulunabi-

len ortak (insansal veya dini) faktörü vurguladılar. Bu tam anlamıyla düşünsel ya da elitsel vizyon, milliyetçiliğin her şeyi önüne katıp sürükleyen yükselen dalgasına karşı koyamadı ve daha sonraları enternasyonalizme karşı da direnemedi. Enternasyonalizm –özellikle de onun Marksist varyasyonu– milliyetçiliğin tamı tamına ters yüz edilmiş sureti idi. Enternasyonalizmin düşüne göre, ulusların üzerinde yer alan bir toplumsal sınıf (proleterya) –aynı planı uygulayarak– her ulusta ve her devlette tek tek galip gelecekti. Toplumun homojenleşmesi sonunda uluslar arasındaki farklılıklar da ortadan kalkacaktı.

Enternasyonalizm –iki önemli nedenden ötürü– bugün artık ölüdür. İlk olarak, bayraklarına enternasyonalizm ilkesini yazan güçler geçmişte –birbirinden farklı da olsa–ulusal ya da milliyetçi nitelikli amaçlara ulaştılar. Sosyal demokratlar "refah devletini" yarattılar. Bolşevikler ise Rus İmparatorluğu'nu korumayı başardılar, hatta onun sınırlarını daha da genişlettiler. İkinci olarak bugün dünya de facto "uluslararasılaştı". "Batı uygarlığı", ya da başka türlü ifade edersek modernlik–, tüm dünyayı fethetti.

Kozmopolitizm düşüncesinin temel taşı belli bir toplumsal yalpılanmanın her yerde aynı olduğu, diğer tüm özelliklerin ise farklı olduğudur. Dünyanın sadece küçük bir parçasının pre-modernlikten modernliğe geçtiği, diğer yörelerde hiçbir değişiklik olmadığı bir dönemde kozmopolitizmin düşünsel aktiviteyi harekete geçirici bir etken olması beklenemezdi. Bu dönem nasyonalizmin (ve karşıtı olan enternasyonalizmin) tartışmasız egemen olduğu bir dönemdi. Çağımızda ise kozmopolitizm büyük bir ivme kazanabilir ve bu gelişim Avrupa'yı da aşabilir. Avrupa üzerine konuşulduğu zaman şu denilebilir: bu küçük kıtanın kozmopolitizme ihtiyacı var ve kozmopolit olabilmesi için şimdi imkânı da var.

Bu gereksinim birçok bakımdan kendini hissettiriyor. Küçük bir bölgede sıkıştırılmış bir vaziyette birçok ulus yaşıyor. Hem de *limes*'le oluşturulmaya çalışılan Avrupa'ya özgü geleneksel yönetim tekniklerinin yararsız olduğunun bilindiği bir dönemde oluyor bu. Bazı sınırlar ise bir ülkeyi ötekinden ayırmıyor, aksine her ikisi de oranın ortak olduğunu kabul edebiliyor. Kozmopolis artık salt soyut bir kavram değil. Avrupa halklarının tümü Avrupa toprağında yaşıyor; bu kozmosun onlara bahşettiği armağan. Bu kozmosu yerel ya da ulusal sınırlar içinde düzenlemek mümkün değil. Kozmos *res publica*, yani ortak dava haline geliyor. Kozmopolis'in sınırı aynı zamanda bilinçlerde dış sınır oluyor, ama daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bunun da içsel sınır, bir tür *limes* haline

gelmesi tehlikesi var. Kant –dünya vatandaşının bakış açısından– ilerde mutlaka savaş başlatmanın kârlı bir iş olmayacağı zamanın geleciğine inandığını söylemişti. İşte Avrupa'da bu sözü geçen dönem gelmişe benziyor. Avrupa'da bir savaş başlatmak (yerel çatışmaları kasdetmiyorum) intihar ve rasyonelite dışı bir davranış olacaktır. Ama şurası da bir gerçek ki, önceden tahmini yapılamayacak rasyonelite dışı davranışlar her zaman olmuştur. İyi *Polis* olmadan *Kozmopolis* de olmayacaktır.

Kozmopolis'in rönesansı tabii ki milliyetçiliği ortadan kaldırmayacaktır, ama böylesine devasa hedefler koymak da gerekmiyor zaten. Milliyetçilik de çok çeşitlidir; Ulus yaratan milliyetçilik (ki bunun amacı bir ulus ortaya çıkarmaktır), anasayal temeldeki milliyetçilik, sınıf temelli milliyetçilik, kültür milliyetçiliği ve ırk (etnik) temelli milliyetçilik. İşte siyasi milliyetçiliğin, yani ideolojik işlevi, veya devleti entegre edici ya da dezentegre edici özellikleri nedeniyle önem kazanan milliyetçiliğin en önemli tipleri bunlardır. Sınıf milliyetçiliği tarihin yapraklarında kaldı. Ulus yaratan ve özellikle kültür milliyetçiliği ise düşünsel yaratıcı süreçlere çok önemli özendirici etki yapmakla tanınır. Kültür milliyetçiliği farklılığa çok büyük vurgular yapmakla birlikte "diğerlerini" mutlak anlamda dışlamaz. Anayasal milliyetçilik düşünsel anlamda farklılıkların kaynağı olmamayı tercih eder. Eğer birileri kendi ülkesini kalkındırıp geliştirmek istiyorsa, bu çabanın her koşulda diğer anaysal cumhuriyetlerle çatışmaya girmesi gerekmiyor. Bu tür milliyetçiliklerde de diğer uluslara karşı düşmanca duygular saklıdır, ama iki ya da daha fazla "anayasal-milliyetçi ülke" arasındaki anlaşmazlıkların barış içinde çözülmesi olasılığı her zaman yüksektir. Ayrıca yurtseverliğin çok prim yaptığı ülkelerde kozmopolit bakış açısının da taraftarları olacaktır. Irkçı milliyetçilik ise irrasyoneldir. Eğer insanların bir gurubu diğerlerinin kültürüne –hatta fiziki varlığına– tahammül edemiyorsa, orada anlayıştan ve uzlaşma arama zemininden bahsetmek başarısızlığa mahkûm bir davranıştır. Milliyetçiliğin bu türü kendinden farklı olanları, eğer onlar kendi varlıklarına gönüllü olarak son vermezlerse, yok etmeye yöneliktir.

Dünyamız ve Avrupa açısından en tehlikeli milliyetçilik ırksal temeldeki milliyetçiliktir. Avrupa'nın bundan sonra yeniden böyle bir deneye kurban gitmemesini yürekten diliyoruz. Bir kozmopolis olarak Avrupa'nın dışsal sınırları yeniden içsel sınırlar haline gelebilir. Bu sefer içsel *limes* "farklı olmanın" kendiliğinden, ama aynı zamanda aktif hoşgörüsünü ve bunun pratikteki hümanist davranış biçimlerini davranış biçimi haline getirebilir: böylece Avrupalı-

lar, kader onları nereye savurursa savursun, psiche'lerinin bilinçaltındaki katlarında başkalarına karşı açık olma erdemini taşıyabilirler.

İkinci Avrupa Rönesansının Kültürel Ruhu

Sıra kültür sorunsalının ele alınmasına geldi.

Kültürü sadece ele aldığımız konu açısından inceleyeceğiz; modernliğin etik olarak cılız özgüllüğüne ve ruhuna kültürün hangi dallarının içerik kazandıracağını ele alacağız.

Bu açıdan kültürün dört ana kolunun aynı önemde olarak gündeme gelebileceğini düşünüyoruz: kişisel ilişki kültürü, politik kültür, zevkler kültürü ve son olarak da inançlar ve düşler kültürü. Bunların hepsinde ortak olana "kültür" adını veriyoruz. "Kültür" kavramını –bazı değişiklikler yaparak– Grek *paideia* ve Alman *bildung* kavramlarının bir birleşimi anlamında kullanıyoruz. "Kültür" yaşam biçimlerinin, insanın duygusal, düşünsel (ve bazen de fiziksel) yeteneklerinin geliştirilmesini ve bu hayat tarzlarının pratikte vücut bulması yoluyla insan karekterinin oluşmasını sağlayan bir bütünlüğüdür. Kültürün böylesi tanımlanması "kültürel alanlar" ayrımı veya "seviyesiz" ya da "seviyeli" kültür ayırımı yapan görüşler karşısında yetersiz kalabilir. Örneğin televizyon seyretmek "kültürel" bir aktivite değildir. Bunun nedeni ise bu aktivitenin "seviyesizliği" değil, bu tür aktivitelerden bilinçli eğitselliği de içeren normatifliğin eksik olmasındandır. Kaldı ki, televizyon seyretmenin karektere yönelik düzenli bir etkisi de yoktur. Yani bu ve buna benzer aktiviteler modernliği, belli bir –pozitif veya negatif– etik içerikle doldurmaktan yoksundurlar. Ama çeteler tarafından sokaklarda uygulanan normatif nitelikli zorbalık "kültür" olarak adlandırılabilir çünkü bu aktivite "kültür" kavramının tüm faktörlerini içermektedir.

Deneyler, zor kullanımını da içeren hayat tarzlarının derin bir şekilde modernlik içinde kök saldığını gösteriyor. Ama buna rağmen bu tür kültür bugünün Avrupa'sında marjinelleşmiştir. Şimdi ele alacağımız dört tip kültürün kısa analizi, hayat tarzlarının, tolerans ruhunu da içeren ana yönlerini içermektedir.

Devlet ve sivil toplum arasındaki farklılaşma ve modern dünyada hayat tarzlarının giderek çeşitlenmesi nedeniyle kültürün daha önce de değinilen dört temel alanının kendine özgü bir dinamiği vardır. İşte modern kültürü antik dünyadan farklı kılan temel

özellik de budur. Kültür alanlarından birinin bir özelliği, bir başka alanın da özelliği haline gelebilir, ama bu arada tek bir alana özgü çizgiler kalmaya devam eder. Demokrasilerde vatandaşların politik kültürün parçası haline gelebilmesi talebi normatif bir beklenti olarak kabul görür. Ama herhangi bir ülkenin vatandaşlarının tümünün –Kuzey Amerika tarihinin ilk protestan dönemlerinin de gösterdiği gibi– tek bir "kitap"dan yola çıkarak hayatını düzenlemesini beklemek doğru olmaz. Her vatandaşın kabul etmesi gereken, iyi tanıması gereken ve sürekli yorumlaması gereken tek bir metin olabilir; o da anayasa veya ona denk düşen belgedir.

Geniş kesimler tarafından kabul gören görüşe göre liberal demokrasi ne eleştiri düzeyinde ve ne de kişisel ilişkiler düzeyinde zevklerin eğitimini gerekli görmez. Geleneklerin ve zevklerin eğitilip geliştirilmesinin piyasa güçlerinin görevi olduğu söylenir. Ama ellili ve altmışlı yılların kültür eleştirmenleri, "tüketim kültürel açıdan yaratıcı bir aktivitedir" saptamasını yaparken belli ölçüde haklıydılar. Eğer sadece piyasa güçleri ve kitle iletişim araçları baskın olurlarsa, o durumda hayatın her türlü formel örneği salt dekorasyon olarak kalacaktır. Sorunun özü aslında birçok insanın aynı davranış biçimini uygulaması (örneğin akşam yemeğini mumlarla aydınlatılan masada yemesi, veya müzik setine plak koyarak sevgilisini beklemesi) değil, bu tür törensel aktivitelerin insanın yapısının bir parçası haline gelememesidir, ki bunun sonucu olarak yeni bir "modanın" boy göstermesiyle bu tür davranışlar her an unutulabilirler. Birinin geçmişin biriktirilebilir kültürel anılarının koleksiyonunu yapması da bir anlamda tüketimdir. "Görünmeyen bir el" ruhsuz bir şekilde maddeyi dağıtmakla meşgul: piyasa ahlaki ve düşünsel anlamda entegre edici güç değil, kaldı ki olamaz da.

Geçmişin zengin kültürül mirasını çarçur ediyor diye, ya da daha zenginleştiremiyor, yenileyemiyor diye sadece piyasa güçlerini suçlamak doğru olmasa gerek. Aynı şekilde, tüketim şemalarına uyuyor diye insanları da mahkûm edemezsiniz. Geride kalan dönem içinde Batı aydınlarının modernliğe çok kapıldığı, gelişmenin temposunu modernizasyonla ölçtüğü dönem de olmuştu. Modern çağın çocuğunun önce teknik bilimlere ihtiyacı olmuştu. Ardından fizik, sonra kimya, sonra uygulamalı matematik ve belki de iktisat geldi. Anadil, ulusal edebiyat ve tarih dışında saf anlamda "insan bilimleri" ise gereksiz sayıldı. Avrupa'da eğitim bir yandan "reelist" ve "pragmatist" öte yandan da "ulusal" özellikler kazanmaya başladı. Amaç; daha gerçekçi bir yaşam doğrultusunda eğitim ve öğretim vermekti. Önce işçi sınıfının, daha sonra da tüm toplumun dik-

kati –sayısı oldukça küçük olan toplumsal elitin dışında– "yararsız" geçmişten, "faydalı" gerçek hayata doğru kaymaya başladı. Eğitim, bilgilerini dağıtımının ve doğal olarak milliyetçiliğin kemikleşmesinin aracı haline gelmeye başladı. Modernliğin göğünde "yararlılık" ve "ulus"kavramları aynı oranda parlayan iki yıldız olarak belirdi.

Öğretim, özellikle de orta öğretim modern zamanların en büyük kültürel başarısızlığıdır. Ayrıntılara fazla girmeden bu sorunun özüne değinecek olursak şunu saptayabiliriz: bilgi ahlaki ve düşünsel kültür olmadan aktarılamaz. İkinci kısım kısırlaştıkça ve kurudukça birinci kısım da o oranda etkisizleşecektir. Bir asırlık bir yenileşme çabalarının ardından okuma yazma bilmeme sorunu hiç hissettirmeden adım adım büyümüş ve gelişmiş ülkelere bugün birincil öneme sahip bir problem olarak kendini dayatmaktadır. Demokrasilerin herhalde toplumsal elitle özdeş olmayan bir kültürel elite (buna bağlı egemenlik ve maddi imtiyazlarla birlikte) ihtiyacı vardır.

Grek sofistlerin ve Amerikan'ın kahramanlık çağındaki protestan din görevlilerinin misyonerlerinin mayalaştırıcı rolleri, bir kültürel elitin aktif rol üstlenmesi ve ahlaki-düşünsel kültürün gücü arasında herhalde önemli bir bağ olduğunu gösteriyor.

Modernliğin yapısal karekteristikliklerine geri dönelim: Modernlik genellikle cüzi bir ahlaki içerik taşır, düşünsel olarak ise tamamen boştur diyebiliriz. Geleneksel kültürler (güçlü kültür nasyonalizmi de dahil olmak üzere) bu boşluğu doldurıncaya kadar, boşluk fark edilmiyordu bile.

Avrupalılar önceleri bu sorunu başka alanların bir yansıması olarak algılıyorlardı. Ama bugün tehlike işaretleri çok açık. Bugün artık ekonomik gelişim, sanayideki kalkınma ve Avrupa ülkelerinin rekabet güçlerinin artması gibi konular bile milliyetçi ve utilitarist açıdan yararsız gibi görünen bir noktaya bağlı hale geldi: bu kültürün dört temel alanıdır. İhtiyaç olan, modernliğin çerçevesini doldurması gereken yeni birşey değildir. Söz konusu olan bir şeyin yeni bir şekilde ve eskisinden farklı olarak bu çerçeveyi doldurmasıdır. İşte Avrupa'da yeni rönesans düşüncesinin özü budur.

Olasılıklardan biri, demokratik siyasi kültürün Avrupa'nın ulus devletleri arasındaki ilişkiler sisteminde de yaygınlaştırılmasıdır. Kanımca bu nokta hümanistik ve rönesans ideallerinin daha ayrıntılı ele alınmasını gerektirmiyecek kadar açık. Ama zevklerin ve hayat tarzlarının geliştirilmesi rönesans döneminde olduğu gibi tek bir birim halinde entegre olmuyor. Tam tersine şimdi önemli

olan ve sürekli vurgu yapılan tam da "farklılıktır".

Her kültürün kendi kültürel eliti olabilir. Öte yandan bir yörede oluşan "farklılık" düşünsel çekim merkezi haline gelebilir, diğer yörelerde de yaygınlaşarak zevklerin ve hayat tarzlarının geliştirilmesinde aktifleşebilir ve rafineleşebilir. Bu gelişmelerin kaçınılmaz sonucu ise ülkeler arasındaki sınırların artık savunulamayacak hale gelmesidir. Bu özellikle enformasyonlarla sürekli bir şekilde siyasi kültürü besleyebildiği sürece, ve yaratıcı aktivitelere, hatta zevksizliklere de kök salarak ayakta kalabilen düşünsel ve yaratıcı güçler için geçerli. Çok çeşitli olan kültürel elitler hızla kozmopolitleşiyor. Geçmişin istisnaları olan kültür Yahudileri ve Çingeneler artık her alanda yaygın davranış biçimi haline geliyorlar. Bu hayat tarzı belki artık o kadar ilginç değil, ama etkisiz olduğu da söylenemez. Dahası, Avrupa halkları yeniden ortak metinlerine kavuşacaklar, matematik ve fiziğin ortak lisanına resim, müzik ve felsefenin ortak dili de eklenecek. İşte tam böyle bir sürece tanıklık ediyoruz. Ulus olgusu, ulusal edebiyat, ulusal müzik, resim ve ulusal felsefenin damgasıyla geçen dört yüzyılın ardından post-modern sanat ve zevkin son ivmeyi kazandırdığı yüksek modernizm temposu ulusal sınırların üzerinden atlamaya hazırlanıyor.

Avrupa'nın saatinin akrebi geriye dönerek ileriye gidiyor. Belki Avrupa'daki okulların ders programlarına yarın eski Yunan dili, Latince, poetik, hitabet, saf-matematik, felsefe ve mitler, özgür sanatlarda alınacak. Tüm bunlar, yoksul ve zengin olduğuna bakılmaksızın herkes için her kademede ulaşılabilir olacak. Ethos, güzellik ve inanç ayakta tutuyor bu dünyayı ve bu bizden öncekiler için geçerli olduğu kadar bizler için de geçerli. Ve eğer kitaplar bugün de eskiden "kitap"ın okunduğu gibi, yani kâğıda dökülmüş bir materyel olarak değil, yorumu yapılacak kâğıda dökülmüş basılı akıl olarak okunursa post-modern bir kültür yaratılacaktır.

Avrupa'nın Değişik Yüzleri (*)

Politik takvimlerin şaşmaz düzenlemelerine göre 1992'de doğması gereken "Avrupa"ya doğru giderken, bir an için durup, bir nefes alışlık mola vermek, şu sorular üzerinde düşünmek yararlı olur kanısındayız: Nasıl bir "Avrupa'ya" girmeye hazırlanıyoruz? "Orta ve Doğu Avrupa" da katıldığında "Avrupa" nasıl olacak, ya da biz nasıl olacağız?

Üç Önemli Tasarı

Kapılarının önünde birikenlerin kafasındaki politik çözümlemelerinde ve politik analizlerinde, her ne kadar üç gerçekleşme modeli denemezse de, en azından üç önemli tasarı diyebileceğimiz alternatif görmek mümkün (bunlardan bir tanesi iki ayrı varyasyonla gündeme geliyor). Bunlardan ilkinin heyecanı sakin, beklentileri soğukkanlılıkla gerçekleşen hesaplar. Bunların düşüncesini İngilizlerin "marriage of convenience" terimiyle açıklamak mümkün. Vize zorunluluğunun kaldırılması, işçi dolaşımı özgürlüğü, lisan öğrenme kolaylığı, değişik tatil olanakları gündeme geliyor, ama bunlara karşılık olarak da başkalarının kokusundan rahatsız olma olayı kamuoyuna açık tartışma ve şikayet konusu olmaktan, ailesel sınırlar içinde sohbetlerde ele alınmaya doğru gidiyor. Avrupa'da gündeme gelen ortak sorunlar (ki bunların sayısının minimuma indirgenmesi mantıklı) bu sorunların halli için oluşturulan ve çok iyi maaşla işbaşına getirilen euro-bürokratlar tarafından ele alınıyor. Avrupa Ortak yurdunun sorunları çözümler yerine sonu gelmez tartışmalara çarpıyor. Bu tek başına trajedi değil elbette ama bundan

(*) Bu makale Nisan 1991' de yazılmıştır.

kültürel enerji, yani "Avrupa'nın ikinci rönesansı" da ne yazık ki doğmuyor.

Bunun tam tersi yönündeki senaryonun temsilcileri bugün ortaya çıkmaya cesaret edemiyorlar. Ama toprağın altında var oldukları, bizleri sürekli tehdit altında tutan gölgelerinden belli oluyor. Bu görüşün taraftarları büyük bir ciddiyetle geleceğin Avrupa'sını, uzun vadede planlıyorlar, hem de ulus-devlet modeline göre düzenleniyor bu model. Bu ulus-devlet modeli temel alınarak homojenleştirilmiş, ama buna rağmen yine de uluslarüstü Avrupa düşüncesinin temel ilkesi, her kültürel ve gelecekte siyasal özerkliğe dair "farklılığın" –güce dayanarak değilse bile– enerjik bir şekilde tırpanlanmasıdır. Bu görüş politik olarak ve hem de felsefi olarak biraz fazla düşsel. Politik olarak gerçeklikten biraz uzak olmasının nedeni şu: ulus-devlet deneyiminin yüzyıllardır üstünden atlamaya çalıştığı, dikkate almadığı konular (yerellik, yerel şivelerin yeniden oluşması, çok kültürlülük, "başkentin" despotluğuna karşı tepkicilik, entegratif devlete karşı federasyon, federasyona karşı konfederasyon düşüncesi) tam da şu dönemde tarihin bir cezası gibi tekrar gündeme geliyor. Felsefi anlamda yanlışlığının nedeni de, bu düşüncenin, üzerine homojen bir yapılanmayı inşa edebileceği "ortak Avrupa özgüllüğünü" varsaymasından kaynaklanmaktadır. Bu tasarı biraz hayal, bazı noktalarda da tehlikeler içeriyor, ama mantığa çok aykırı olduğu da söylenemez. Çünkü Avrupa'nın birliği konusu akla doğrudan –imparatorluk oluşturma dışındaki–tek yerel yapılanma olan ulus-devlet kavramını çağrıştırıyor.

Ulus-devletini reddeden, ya da en azından tarihsel anlamda çağını doldurmuş olarak niteleyen kozmopolitizmin kültürel ve politik alternatif görüşü Kant'dan bu yana biliniyor. Yakın geçmişte 1989 devrimlerini ele alan yazısında Alman sosyolog Ralf Dahrendorf seçimini bu doğrultuda yapıyordu. Bu görüş aslında üçüncü bir yorum olarak değerledirilebilir ve ikinciyle üçüncü arasındaki ortak yan, ulus-devletin homojenleştirici otoritesinin bir baskı aracı olarak tanımlanması ve reddedilmesidir. Topluluğun içinde "mozaik konsepti" neden uygulanmasın; yani farklı –ki bunların mutlaka ulusal olması da gerekmiyor– kültürlerin bir arada bulunduğu, dağınık bir karışım oluşturulmalı ve bu arzdan isteyen, istediği türü seçebilmeli. Bu gelişim, tek bir ulusal materyalden oluşan yapıyı evrensel homojenliğe dönüştürmeyi amaçlayan "saf"-hümanizmin yapmak istediğinme benzemektedir. Birincisi kozmopolitizmin post-modern varyasyonuysa, ikincisi de aynı kökün Sarastrocu filizidir. Bu eğilim, ondokuzuncu yüzyılın ekonomik temelde

yükselen bölgesel ve toplumsal örgütlenme hiyerarşilerinin yirmibirinci yüzyılda da otomatik olarak geçerli olamayacağını dile getirmektedir. Bu plana göre Avrupa herhangi "izm"in değil, –Fransız devrimini, o dönemi, Alman klasik hümanizmini düşleyen, ama bunu bir türlü gerçekleştiremeyen– kültürel kendi kaderini belirlemenin özgür kıtası olacaktır. Düşünsel enerjiyi bir volkan gücüyle yüzeye çıkaran bu muazzam önerinin karşısındakiler de hemen ortaya çıkıyorlar: bu öneriyi benimseyen bugün çok az ve birçokları ki bunlar arasında "Avrupa" rüyasına yürekten inananlar da var, öneriye şiddetle karşı çıkıyorlar.

Hıristiyan Avrupa Programı

"Avrupa" hangi evrensel ilkeler uyarınca kurulabilir? Bu konudaki öneriler arasında ilk sırayı alan, tarihi olarak en eski olma avantajını kullanmak isteyen "Hıristiyan Avrupa" programıdır. Dine inanmayan ve dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından yana olanların bile dikkate almak zorunda oldukları bu programın en ciddi savı, *Orien-Okcident* karşıtığını yaratarak Batı Hıristiyanlığının aslında Avrupa kavramını hazırlamış olmasıdır. Bu savın yine işaret edecebileceği bir diğer önemli farklılık, Batı Hıristiyanlığının dünya ve din işlerinin Bizans'taki tek şahsiyette bir araya getirilmesi moderliğin Batı, yani "Avrupa" Hıristiyanlığından dışlanmasıyla bir yandan tarihte ilk kez iktidar olgusunun plüralize edilmesine, diğer yandan da o zamana kadar görülmememiş bir ilkenin doğmasına neden oluyordu:bu ilkeye göre dünyevi iktidarın ahlaki meşruluk kazanmı gerekiyordu (bir diğer, ruhani iktidar tarafından) . İşte bu son ilke politikaya, her ne kadar çok ender hayata geçiyorsa da, ahlaki bir ilke kazandırıyordu. Yine aynı şekilde şunu da teslim etmek gerek ki, bugün geriye dönüp baktığımızda, birleşik bir özgüllüğe sahip olan, kıtanın "Avrupa" olarak nitelenebileceği tek dönemin de evrensel Hıristiyanlığın egemen olduğu dönem olduğunu görüyoruz. "Avrupalılaşma" eğilimini evrenselleştirmenin ve yaygınlaştırmanın ilkelerinin Hıristiyanlığın mirasıyla birlikte değerlendirilmesi herhalde pek hatalı olmaz. Ve son olarak, evrensel Hıristiyanlık ulus adı verilen bölgesel örgütlenmenin ilk biçimlerini, yani Hıristiyan krallıklarının çok üyeli ama yine de birlik içinde olan sistemini onaylamakla ve meşrulaştırmakla aslında bu ayrışmanın düşünsel platformda olduğunu, kan ve akrabalık temelinde olmadığını saptayarak, bu adımın modern çağın müjdecisi

haline gelmesini sağladı.

Ama bir yandan evrenselliğin cazibesi ve diğer yandan hakikatın tek olduğu dogması (ki bu da İsa'da maddeleşmişti), bu hakikatın yaygınlaştırılması ve "yabancılara" karşı duyulan intoleransiya Hıristiyan Avrupa'da, daha doğrusu bugünkü Avrupa'nın ön tarihi olan Batı Hıristiyanlığında birbirine paralel gelişen ilkelerdi. Bu mirasın teolojik ve politik uzlaşmalarla törpülenmesi mümkündür, ama inancın katı monolitizmini ancak inançla birlikte ortadan kaldırabilirsiniz. İşte geçenlerde Leszek Kolakowski'nin "Hıristiyan tolerans söz konusu olabilir mi?" sorusu bu nedenlerden ötürü haklı bir soruydu. Şurası açık ki, inancın monolitizmi, –ki bu da artık dindeki geri çevrilemez bölünmeler nedeniyle monolitik yapısını kaybetmektedir– plüralist bir Avrupa kavramının temeli olamaz. Bu içerde dine inananları ve din-devlet işlerinin ayrılmasını isteyenleri ölümcül bir şekilde karşı karşıya getirirken, dışarıda da bir hristiyan olarak Avrupa'yı Hıristiyan olmayan kültür dünyalarıyla cepheleştirir.

Aydınlanmanın Mirası

Aydınlanma mirasının ve kavramının "Avrupa'nın" evrensel düşüncesi haline gelebilme şansının olduğunu düşünüyoruz. Ama bu tek kavramda iki ayrı mirasın içiçe geçtiği de gerçek: liberal ve rasyonalist miras her ne kadar içiçe geçmiş olsa da ve yine her ne kadar birbiriyle yakından bağıntılı olsa da tamamen özdeşleşmiş sayılmazlar ve vurgu her iki düşünce de farklı noktalara yapılır. Öte yandan her ikisi de kendilerine özgü problemlere sahip. Aydınlanma, liberalizm biçiminde hem insan hakları hukuku olarak ve "açık toplum" düşüncesi olarak tüm Avrupa kıtasında 1989'da *de facto* zafer kazanmıştır. Ama bu kavram içerik itibarıyla öylesine çok anlamlı ki, verimli olabilmesi için, kendi kendini tanımlayabilmesi amacıyla "materyalist" bir teoriyi yardıma çağırmak zorunda. İşte bu durumda ise "izm"ler ister istemez gündeme geliyor. Liberal ufuk, sadece birinin değil, Dahrendorf'un işaret ettiği gibi tümünün de aslında öz olarak liberalizm karşıtı olduğu kapalı sistemlerle kaplanıyor.

Aydınlanma, rasyonalizm olarak yani politikayı, ekonomiyi ve insan davranışlarını düzenleyen temel ilke anlamında da Avrupa mirasının değişmez öğelerinden biri. Ama şu dönemde bu konuda ciddi bir bunalım yaşanıyor. Çünkü 1989'da çöken "planlı toplum"

teorisi ve pratiği sadece komünizmin "icadı" değil. O sadece rasyonalizmin, aslında "ilerici" olan temel ilkesinin hastalık derecesinde kararlı uygulanmasının bir sonucudur. Bu sözü geçen temel ilke toplumu ve politikayı doğal olgular olarak değil, yapay, daha önceden tam olarak planlanabilen, üretilebilen ve isteğe göre şekil verilebilen olgular olarak görme doğrultusundaydı.

Büyük deneyin sonuçları bugün ayaklarımızın dibinde enkaz olarak duruyor. Bu enkaz rasyonalizmi de kendi çöküşüyle birlikte gömmeyecek elbette, ama bu konudaki özgüven ve rasyonalizme olan ilgi önemli ölçüde azaldı denilebilir.

Avrupa -Merkezciliğin Tehlikeleri.

"Avrupa"yı birleştiren evrensel ilkelerin azalan arzı sürecine bağlı olarak onyıllardır gelişen bir başka tipik Avrupa kültür sendromu var: Avrupa'nın yaşadığı ekonomik, politik ve kültürel emperyalizm yüzyıllarının ardından kendimizi Avrupalı olarak niteleme ahlaki hakkına ve kültürel enerjisine sahip miyiz? Bu soruya verilen yanıtlar da tereddüt taşıyor. Burada sözünü etmeye çalıştığım "Avrupa merkezcilik" suçlamasıdır. Bu kuşku küşük dozlarda verildiğinde kendini beğenmişliğe karşı yararlı olabilecek bir panzehir olarak değerlendirilebilir, ama Avrupa ve daha da önemlisi Amerikan üniversitelerinde giderek yaygınlaşan agresif varyasyonuyla gerçek bir kültürel tehlike olarak algılanmalı. Çünkü kendi Tanrılarına inanmayan bir kültür yok olmaya mahkûm olmuş demektir.

"Avrupa"nın kendi kendini tanımlamaya yönelik tüm yaklaşımları iki temel öge üzerinde yükselmiştir: bunlardan biri özgürlük, diğeri ise hayatın her türlü başka şeylerden daha değerli noktaya yüceltilen değerler sistemidir. Ne birinin ne de diğerinin Avrupa'da böylesine yüceltilmesi aslında evrensel anlamda bakıldığında doğal karşılanabilecek, açıklama gerektirmeyecek bir olay değil. Birçok kültürde özgürlük pozitif bir değer olarak tanımlanmaz, sadece yokluğu değer kaybı olarak nitelenir. Yine bazı kültürlerde hayat, dini bakımdan da teşvik edilen askeri erdemlerin bir yan ürünü olarak görülür. Demek ki, kendi ikili temeli üzerinde yükselen Avrupa, birbirinden net bir şekilde ayrılabilen evrensel kültürler dünyasında hem dinamik ve hem de çok çabuk dengesini kaybedecek bir yapı sergiliyor. Çünkü hem özgürlüğün ve hem de hayatın aynı anda seçilmesi çok nadir durumlarda çatışmalardan

uzak oluyor. İşte Batı-Avrupa demokrasilerinin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşadığı kırk yıllık dönem böylesi istisnai bir dönemdir. Çoğunlukla her iki değerin düzenleyici işlevi "ya hayat ya özgürlük" çatışması sonucu kendini gösteriyor. Öte yandan burada içsel bir Avrupai yaklaşım daha var: Avrupa'da "hayat kontra özgürlük" çatışması, "iyi hayatın" "mutluluk" olarak özetlenmesini ve bunun da özgürlükle –geçici veya daimi olarak– özgürlükle karşı karşıya getirilmesiyle gündeme geliyor.

Ama Avrupa, kendi kültürünü oluşturan her türlü içsel gerilime rağmen kendi kendini diğerlerinden tatminkâr bir şekilde ayıracak bir norm da yaratıyor ve bunu yaparken diğerlerinin hayati çıkarlarına da zarar vermiyor: özgürlüğün ve hayatın değerlerinin birlikte seçimi Avrupa'ya kendi özgüllüğünü kazandırıyor ve diğerlerine, kendi farklı kültürel ve politik hayatlarını rahatça ve istedikleri gibi ve otonom yaşama hakkını tanıyor. Avrupa kültürleri dışındaki kültürlere baktığımızda, Avrupa'nın farklı yaşamına aynı toleransı göstererek kendini tanımlayan bir kültür göremediğimizden, Avrupa'nın bu ikili kültürel özelliğini Avrupa'nın bugün evrenselleştirilebilecek olan tek yanı olarak saptıyoruz. Hatta daha da ileri giderek diyebiliriz ki, pratikte dünyanın diğer bölgeleri değişik "insan hakları" deklerasyonları yayınlamakla ve bunları kendi siyasi literatürlerine inşa etmekle, evrenselleştirilebilecek olan bu Avrupai değeri kabul etmişlerdir bile.

Yani yeniden doğan Orta ve Doğu Avrupa, Avrupa'ya doğru ilerlemek isterken, aslında yapılanması sağlam olan, geçmişi yüzyıllara uzanan bir çerçeveye doğru değil, Avrupa'nın kendi kendini tanımlama deneylerinin gerilim ve çatışma ortamına doğru ilerliyor. Bu aynı anda hem büyük bir olanak ve hem de zorlu bir deney. Zorlu bir deney, çünkü bu görmüş geçirmiş "Doğu", geride kalan kırk yıllık fırtına dönemlerinin ardından artık sakinleşmek, iç huzura kavuşmak, yeni ve kesin kimliğine ulaşmak istiyor. Doğu Avrupa bu geride kalan sürede neyle özdeş olmadığını aşağı yukarı öğrendi, ama ne olduğu sorusuna hâlâ yanıt verilemiyor. Ama bu durum var olan olumsuz koşullarda avantaj olarak da değerlendirilebilir, çünkü böylece Avrupa kimliği Orta ve Doğu Avrupalılara zorla giydirilmek istenen bir üniforma haline gelmeyecek. Onlar kendileri de bu yeni kimliğin oluşmasında aktif olarak görev üstlenebilirler.

Şimdi sorun sadece Orta ve Doğu Avrupa'nın bu ödevin üstesinden gelme gücüne sahip olup olmadığıdır. Acaba Orta ve Doğu Avrupa, Avrupa'nın renk cümbüşüne tek bir yeni ve zenginleştirici

renkle bile katkı yapabilir mi? Acaba birçoklarının kaygı duyduğu gibi, kenar bölgelerin barbarları mı içeriye girmeye hazırlanıyorlar? Acaba sadece Avrupa'nın hazinelerinden yararlanmak isteyen, ama onun kültürel kimliğiyle özdeşleşmek niyetinde olmayan barbarların istilasının eşiğinde miyiz? Bu sorulara kızmak hakkımız, ama gerekli yanıtları vermek hem yararımıza ve hem de görevimiz. Ve en kötüsü de –ki aslında soruya doğru yanıttır– Avrupa'dan getirilen-ödünç alınan ve kendi bölgemizin koşullarına adapte edilen kültürel hazineyle övünmek durumunda kalmaktır. Bu tavır sadece yöneltilen sorunun en provakatif ve en yüzeysel bölümüne, yani Orta Avrupa'yı barbarlıkla suçlayan ithama yanıt olabilir. Asıl yapılması gereken orada var olanların bir karınca çalışkanlılığıyla buraya taşındığını kanıtlamaya çalışmak değil, karşılıklı etkileşimi ortaya koymaktır. İşte bu açıdan bakıldığında bölge ülkelerinin kültür ideologlarının birbirleriyle yarış içinde kendi uluslarını "tarihsel ulus" olarak gösterme çabalarının (her ne kadar bu çabalar XIX. yüzyılda yapay bir şekilde üretilen tarihi efsanelere değil de, gerçekten tarihi olgulara dayansa da) doğru olmadığını düşünüyoruz. Dinden, *lingua franca*'a ve hükümet etme etkniklerine kadar bölge halklarını, uluslarını, ulus-devletlerini "tarihi" kılan her öge aslında Hıristiyan Batı'dan, yani Avrupa'nın öncüsünden ödünç alınan olgular temelinde gerçekleşmiştir. Bu durum en fazla kenar ülkelerin etkileme gücünün değil, taklit etme yeteneğinin güçlü olduğunu kanıtlar. "Orta Avrupa" tüm Avrupa'yı da etkileyebilecek katılımı kendi geçmişini unutmadan, hatta ön-Avrupa'nın tarihi olarak da tanımlanabilecek ulusal geçmişine sahip çıkarak, ama asıl çabasını, modernleşmeye doğru yönelerek gerçekleştirebilir –kaldı ki, bu çabayı gerçekleştirebilecek yeteneğe ve kültürel birikime de sahiptir–. Bunun da ötesinde Orta ve Doğu Avrupa bu işi, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren modernleşme sürecine kendine özgü ve verimli katkılar sağlayan Rusya'dan daha ileri bir şekilde gerçekleştirebilir. Dönem dönem beliren "Üçüncü Roma" düşüncesi, tedirgin edici modenliğiyle ve avangardlığıyla Rusya'nın şizofren kimliği karşısında kendi Avrupalılığının vurgusu olagelmiştir. Çünkü Rusya modernleşme yerine kendi geçmişini tercih ederken taklide dayalı olmayan, rakip tarihi tercih etmiş olmaktadır (bunun ne kadar mutluluk verdiği ayrı bir konudur ve seçim yapmak kendi haklarıdır). Ama Orta ve Doğu Avrupa eğer kaydadeğersizliğin derinliklerinde kaybolmak istemiyorsa, geçmişe değil, ileriye yönelmek zorundadır.

COGITO

Doğu Avrupa Devrimleri
F. Fehér-Á.Heller

Yazın Kuramı
Derleyen: Tzvetan Todorov

Yok Felsefesi Gaston Bachelard

Kan Davası Artun Ünsal

Yeni Toplum Görüşü Robert Owen

Felsefenin Çağrısı Nermi Uygur

Sevgi Üstüne José Ortega y Gasset

Mutlak Albert Jacquard - Abbé Pierre

Tadı Damağımda Nermi Uygur

Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe
Edmund Husserl

Retorik Aristoteles

Yaban Düşünce C. Lévi-Strauss

Hüzünlü Dönenceler C. Lévi-Strauss

Doğayla Sözleşme Michel Serres

Modernliğin Eleştirisi Alain Touraine

Profesör Heidegger, 1933'te Neler Oldu? M. Heidegger

Sartre Sartre'ı Anlatıyor

Felsefe Yazıları Selahattin Hilav

Edebiyat Yazıları Selahattin Hilav

Bilim ve Şarlatanlık Hüseyin Batuhan

Homo Semioticus Mehmet Rifat

Türkiye'den Felsefe Manzaraları
Ömer Naci Soykan

Felsefe Nedir?
G. Deleuze - F. Guattari

Anlatı Yerlemleri Tahsin Yücel

Türkiye'de Popüler Kültür
Ahmet Oktay

'İdeoloji' Olarak Teknik ve Bilim
J. Habermas

Belirsizin Bilimleri Abraham Moles

Ve Niçin (yine) Felsefe
-Yapıçözümler- Melih Başaran

1492 Jacques Attali

Göstergebilimsel Serüven
Roland Barthes

Ders Özetleri M. Foucault

Yine, *rüzgâr eken fırtına biçti*:
Dünya devriminin merkezi sayılan
–eski– Sovyetler Birliği'nde, Gorbaçov'un 1985'te
yönetime gelir gelmez, tek tip toplumcu zorlamaya
kurulu Stalinci yayı ansızın boşaltarak estirdiği reform
rüzgârları, Orta ve Doğu Avrupa'da
devrim fırtınalarına dönüştü.

Tüm Avrupa gerilim içinde...
Kozmopolis Avrupa kurmayları şimdi kara kara
düşünüyorlar; Avrupa'da gündemin ortak sorunlarını
çözmek üzere oluşturulan, yüksek ücretli euro-bürokratlar
takımıysa kararlı:
Önce iyi *polis*, sonra *kozmopolis*!...

Çağımızda, kozmopolitizm büyük bir ivme kazanabilir ve bu gelişim Avrupa'yı da aşabilir... Bu küçük kıtanın kozmopolitizme ihtiyacı var. Bu görüşten yola çıkılarak
yazılan, –yalnızca bir devrim öyküsü olmayan–
bu kitaptaki makaleler, AT'ye giriş takvimi zorunlu
molalarla işleyen ve Avrupalılaşma çıtası sürekli
yükseltilen Türkiye'nin alıngan insanlarının
kızgın yüreklerine –biraz olsun– serin su serpebilir.

ISBN 975-363-449-8